

پہتتار

تحقیقی مجلہ

شعبہ پنجابی،
لاہور کالج، اے خواتین
یونیورسٹی، لاہور۔* پاکستان
2019ء

”چھتنا“ (زنائیاں دا پہلا شاہ مکھی پنجابی جرنل)

ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر لاهور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاهور
 پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
 مدیر اعلیٰ:

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر ثمنینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان،
 ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز، الماس طاہرہ

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دشا دتھوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاهور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
 (چیئر پرسن پنجابی یونیورسٹی لاهور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
 سی یو لاهور)، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
 پنجاب یونیورسٹی لاهور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج
 لاهور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
 بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ
 (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوساکا
 یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاهور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاهور۔

پتہ:

فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347

chatnaar@gmail.com,

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 25 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

پختنار

شماره نمبر 3

جنوری-دسمبر 2019ء

جلد 2

مسلسل شماره نمبر 3

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر فرخندہ منظور

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2019ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ ”چھتناڑ“ وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نہیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات ”چھتناڑ“ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیئی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت ”چھتناڑ“ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (متنخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- ”چھتناڑ“ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے ”چھتناڑ“ وچ شامل کیسے جانے نہیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیسے جاوے۔

مجلہ چھتناڑ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: chatnaar@gmail.com, drmujahida@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ﷺ

پل پل بے وس کردا جاوے دنیا دا ورتارا
 تیریاں یاداں ورثہ آقا! تیری سانجھ سہارا
 توں اوہناں نوں دوسریاں دے دکھ وٹڈانے دتے
 جہناں نوں سی جگ تے اگو اپنا آپ پیارا
 تیرے سچ دی لاٹ دلاں وچ ایسا چانن کیتا
 بتاں نوں کر دتا بُت پرستاں پارا پارا
 حشر دیہاڑے ساڈے کوچھے عملاں دل نہ ویکھیں
 بخشہار دیا محبوباً! اُمت دے غمخوارا!

ڈاکٹر محمد یونس احقر

فہرست

11	مدیر	☆ اداریہ
13	شمیم اختر	1 فیصل آبادی دی تاریخ
29	انیلا سرور	2 اداریہ نویسی
45	احمد شہزاد	3 پنجابی لسانیات تے تاریخی لسانیات
53	ڈاکٹر ثناء مدثر بٹ	4 منشاء یاد دا ”وگدا پانی“
71	ڈاکٹر مریم سرفراز	5 اشفاق احمد -- علمی ادبی لکھتاں
79	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری	6 لوک ادب وچ دُ لے بھٹی دی ناہری
89	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	7 تذکرہ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ
99	ڈاکٹر عائشہ رحمان	8 ارشد میر دے انشائیاں وچ پینڈ و رہتل
107	ڈاکٹر محمد ایوب	9 پنجابی شاعری وچ مدح گورو گوبند سنگھ
119	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	10 پنجابی نعت دے چون پراگے

اداریہ

قارئین کرام!

مجلہ ”چھتتار“ دا تیجا شماراوی توڑ چڑھ گیا۔ 2017ء وچ شروع ہوون والا تحقیقی ادبی سفر ہن تن سال پورے کر چکا اے۔ چونکہ زانیاں دا پہلا پنجابی تحقیقی مجلہ اے ایس پاروں مجلے راہیں ڈھیر زانیاں نوں اپنے تحقیقی سفر وچ ایس راہیں بندھ پٹن وچ ڈھیر سوکھ ہوئی۔ ایس واردے شمارے وچ کل 10 مقالے شامل کیتے گئے نیں جہناں وچ چھ مقالے زانیاں دے نیں، جہناں راہیں اوہناں دی تحقیق دے میدان وچ مشاکی طاہر اے۔ ایدکی مقالے نوں ترتیب نزولی دی تھاں ترتیب صعودی دے کے نویں لکھن والے محققاں تے نقاداں دی حوصلہ افزائی کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ”چھتتار“ دے تیجے مجلے دا پہلا مضمون ”فیصل آباد دی تاریخ“، شمیم اختر ہوراں دا مقالہ اے جہدے وچ فیصل آباد دا پچھوڑ ڈھیر ڈھکویں ڈھنگ وچ پیش کر کے محققہ نے اپنے دیس پیار دے مہاڑ نوں اُجاگر کیتا اے۔ ”چھتتار“ دا دووا مضمون پنجابی ادب وچ تحقیقی پکھوں داخل ہوون والی محققہ اینا سرور پی ایچ ڈی سکالردا اے۔ مقالے دا عنوان صحافت توں متعلقہ اے۔ اپنی نوعیت دا نوکلکاتے انملا مضمون ”پنجابی صحافت وچ اداریہ نویسی“ اپنی مثال آپ اے۔ محققہ نے ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال ”اداریہ نویسی“ دے ڈھب نوں الیکیا اے۔ تیجا مقالہ گورنمنٹ ٹاؤن شپ کالج توں پنجابی دے استاد احمد شہزاد ہوراں دا ”پنجابی لسانیات تے تاریخی لسانیات“ دے حوالے نال ڈھیر مدلل مقالہ اے۔ چوتھا مقالہ ”منشایا دا وگدا پانی“ ڈاکٹر ثناء بٹ ریسرچ آفیسر پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور ولوں اے جہناں منشایا دور گے مہان کہانی کار دی کتاب وگدا پانی دا تحقیقی ویروا کر کے آون والے محققاں لئی مستند دستاویز تیار کیتی اے۔ ڈاکٹر مریم سرفراز لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور دے شعبہ پنجابی نال جڑیاں تحقیق دے بندھ تک رسائی حاصل کرن دی کوشش کر رہیاں نیں۔ اوہناں اپنے مقالے ”اشفاق احمد۔ علمی ادبی لکھتاں“ دے سر نویں ہیٹھ کوزے وچ دریا بند کیتا اے۔ محققہ نے اشفاق احمد دے کلام، افسانیاں تے ڈرامیاں دا بھرواں تحقیقی تے تنقیدی ویروا کیتا اے۔ ڈاکٹر افتخار سلہری ہوراں چھتتار واسطے ”لوک ادب وچ دے بھٹی دی نابری“ دے بھٹی بارے مختصر پر مدلل مقالہ لکھیا اے، جیہڑا اپنی مثال آپ اے۔ ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ دے عنوان ہیٹھ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا ہوراں حمید اللہ شاہ ہاشمی دے تذکرے نوں تحقیقی تے تنقیدی پکھوں الیکیا اے۔ ڈاکٹر سونیا دا تعلق وی لاہور کالج برائے خواتین لاہور دے شعبہ پنجابی نال اے۔ ڈاکٹر عائشہ رحمن نے ارشد میر دا مطالعہ کر دیاں اوہناں دی لکھت وچوں پینڈو

رہتل دی عکاسی کیتی اے۔ سرناواں ”ارشدمیر دے انشائیاں وچ پینڈو رہتل“ پنڈ دی روایت دا عکاس اے۔ ڈاکٹر محمد ایوب ہوراں دا شمار پنجابی زبان تے ادب دے مہان لکھاریاں وچ ہوندا اے جہناں ساری حیاتی پنجاب زبان تے ادب دی خدمت وچ گزاری تے ماں بولی نوں ”ماواں“ والی عزت تے مان دتا۔ اوہناں دا چھتھنا دے ایس شمارے وچ چھپن والا مقالہ ڈھیر منفرد تے اچھے عنوان ”پنجابی شاعری وچ مدح گورو گوہند سنگھ“ تے مشتمل اے۔ مختصر تے علمی پکھوں مدلل مقالہ تحقیق دی مہارت دا عکاس اے۔ مجلے دا آخری مقالہ غلام رسول تے پنجابی دے استاد ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوراں دا اے۔ ڈاکٹر صاحب نے اپنے ضخیم مقالے وچ ”پنجابی نعت دے چون پراگے“ دے سرناویں پٹھ ڈھیر سوہنا، مدلل تے مفصل مقالہ رقم کر کے محققاں لئی نعت دے حلقے وچ نویں رستے کھولے تے آؤن والیاں نوں راہداری فراہم کیتی۔ رب اوہناں دی قلم نوں ہور موکلا تے ہموار کرے۔ ایس شمارے دی اشاعت توں بعد مقالے نوں HEC منظوری لئی گھل دتا جائے گا۔ تاں جے HEC کولوں منظوری لتی جاسکے۔ رب سوہنا ساڈا مان رکھ لوے تے مجلے نوں ڈھیر طاقت نال ادب دا حصہ بنائے آمین۔

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

مدیر چھتھنا

چیئر پرسن شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ شمیم اختر

فیصل آباد دی تاریخ**Abstract**

This Research paper provides detailed history of Naat in Faisalabad and how it evolved by the significant contribution of various poets overtime. It also accentuates political processes and their involvements in making Faisalabad a hub of literary activities including religious poetry which is chiefly expressed through Naat. Moreover this research venture also contribution to throw light on all the details of the city either peopl or places.

پاکستان بننے توں پہلے فیصل آباد علاقہ دو بے شہراں دی نسبت زیادہ بچرتے ویران سی۔ ایہہ علاقہ ”ساندل بار تے سانڈل بار“ کہلاندا سی۔ چڑھدے پنجاب توں ہجرت کر کے آئے کساناں، محنت کشاں تے زمینداراں نے سانڈل بار دے علاقے نوں ہرے بھرے کھیتاں وچ بدل دتا۔ اج توں اک سو ویرہ سال پہلے ایہہ علاقہ جنگل، بیلیاں وانگر گھلا نرا رڑا میدان سی۔ ایس علاقے نوں ”سندر بار“ وی کہیا جاندا سی۔ دریائے راوی تے دریائے چناب دے وچکار پسر یا ہو یا ایہہ علاقہ کاشت کاری قابل نہیں سی۔

”اس تحصیل میں لائل پور سب سے بڑا شہر ہے۔ ضلع کا صدر مقام ہے۔ یہ شہر

۱۸۹۶ء میں آباد ہوا اور سرجمیز لائل صاحب کے نام پر جو اس وقت پنجاب کے لیفٹننٹ گورنر تھے، لائل پور رکھا گیا۔ شہر کے درمیان اک آٹھ پہلو چوک ہے۔ جہاں گھنٹہ گھر کی خوبصورت عمارت بنی ہوئی ہے۔ اس کی پانچ منزلیں ہیں۔ جن کے اوپر سفید سنگ مرمر کا گنبد بنا ہوا ہے۔ چوتھی منزل پر چاروں طرف چار بڑی بڑی گھڑیاں لگی ہوئی ہے جو پندرہ منٹ کے بعد گھڑیاں بجاتی ہیں۔ یہ شہر بالکل نئی طرز پر آباد کیا گیا ہے۔ جس کی خوبصورتی دیکھنے سے تعلق رکھتی ہے۔ گھنٹہ گھر کے چوک سے آٹھ سیدھے بازار نکلتے ہیں، جو بہت کھلے ہیں۔ (1)

ایسے لئی اتھے آئے لوکاں نے ایس علاقے نوں اپنے خون پسینے نال ہریالی دتی۔ پاکستان بنن توں بہت پہلے اتھے دے لوک دریاواں کنڈھے اپنے گھر بنا کے رہندے سن تے کھیتی باڑی کر کے اپنا ڈھڈ بھر دے۔ کھیتی باڑی دے زیادہ ذریعے نہ ہون کر کے ایہہ لوک مال ڈنگر پال کے اپنا گزارہ کر دے سن۔ ساندل بار دے ایس علاقے وچ بہت ساریاں قوماں آباد سن۔ ایہناں وچوں اکثر قوماں چوری کرن نوں بہادری سمجھدیاں سن۔

فیصل آباد دی آبادی دا ڈھ پکی ماڑی (نور شاہ ولی) توں ہویا۔ اتھے خانہ بدوشاں تے پنجاب توں ہجرت کر کے آئے لوکاں دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں بستیاں آبادی۔ ۱۸۸۵ء وچ ”ساندل بار“ دا سارا علاقہ جھنگ سی۔ ایس حوالے نال ساندل بار دے جھنگ نوں بہت وڈا شہر سجھیا جاندا۔ ساندل بار دے مشرقی علاقے وچ اک ایہو تھاں سی جیہڑی ”پکی ماڑی“ دریائے چناب توں تقریباً ۲۱ میل دوراے۔ اتھے حضرت نور شاہ ولی العربی دامزار مبارک اے۔ دُور دُور دے علاقیاں چوں لوک آکے منتاں تے مرادوں منگدے تے سکون محسوس کر دے سی۔ ایہناں بزرگاں پاروں ”ساندل بار“ دے بے فیض لوکاں نوں فیض ملیا تے بستیاں آباد ہونا شروع ہو گئیاں۔ ڈاکٹر شفیق جالندھری لکھدے نیں:

”دو وڈیاں مسلمان قوماں جٹ بلوچ تے کچھ غیر مسلمان قوماں وی اتھے آباد

سن۔ ایہہ سب لوک جاہل تے ان پڑھ سن۔“ (2)

صرف ”پکی ماڑی“ اک ایسی تھاں اے جتھے انسانی آبادی سی، نہیں تے سارا علاقہ ای جنگلاں تے کھلریا ہویا سی۔ ایس جنگل لاگے کوئی نہیں رہندا سی۔ ہولی ہولی انگریز انجنیراں نے ”پکی ماڑی“ توں اک میل دُور ایس جنگل بچ رہ کے ایس جنگل دی کٹائی شروع کردتی۔ سیالکوٹ، لدھیانہ، جالندھر، ہوشیار پور توں کساناں تے کاشتکاراں نوں بلایا گیا۔ ایہناں نے ایس ویرانے نوں ہرا بھرا کر دتا۔ ویکھدے ای ویکھدے ایہہ علاقہ آبادی دے قابل ہو گیا تے اتھے گھاہ تے وانساں

دیاں جھونپڑیاں نظر آون لگ گئیاں۔ ایس علاقے دے اصل باشندے ”جانگی“ کہلانڈے سی۔ جیہڑے بنیادی طور تے گدڑے سی۔ جدوں اوہ اپنے تحفظ لئی اکٹھے ہوئے تے ایہہ لوک اپناس، جوکس تے خالص دے ناں توں مشہور ہوئے۔

”بار دے اصل باشندے سب توں پہلے دریائے راوی دے کنارے بھاری تعداد وچ آباد ہوئے۔ ایہہ لوک سیالکوٹ، جالندھرتے ہوشیار توں سمبندھ رکھدے سن۔ جہناں دی اکثریت آرائیاں، راجپوتاناں تے جٹاں دے قبیلیاں دی سی۔ ضلع فیصل آباد وچ زیادہ تر مشرقی پنجاب دے مہاجر آبادی سی۔ ایہناں مہاجراں دا تعلق وی ایسے ای ضلع نال سی۔ (3)

جتھے تیکر مارکیٹ تے بازاراں دا تعلق اے۔ ایس علاقے دے نیڑے موضع کھڑلیا نوالہ وچ دوکاناں سی۔ پہلے پہل فیصل آباد نوں ”نیل بار“ دے ناں نال وی یاد کیتا جانداسی۔ ایس علاقے توں لاہور تے امرتسرنوں وافر مقدار وچ دیسی گھیو ملداسی جیہڑے معاوضے وچ ایہناں شہراں توں کپڑا وغیرہ لیا یا جانداسی۔ ایہناں گلاں نوں مکھ رکھ کے آکھیا جاسکدا اے کہ ایس علاقے دے لوک محنت مشقت دے عادی نہیں سن سگوں سال بھر دا کنک دا ذخیرہ ایہناں دی عیش لئی چوکھا سی۔ ایہناں دا کم حقہ پینا، اپنے جنوراں دیاں تعریفاں کرنا، گھوڑے، اونٹ نساناں سی۔ کھیلاں وچ ”سوچی“ اہم شمار ہوندی۔ جدوں مینہ نہ ہونا تے ایہناں علاقیاں دے لوک اپنے مویشیاں تے بچیاں نوں دو جیاں علاقیاں وچ گھل دیندے تے پھیر جنگلی جانور ایس تھاں تے واسا کر لیندے سی۔ لائل پور ڈائریکٹری وچ لکھیا اے:

”۱۹۰۳ء کے آخر تک لائل پور جھنگ کا ایک قصبہ تھا۔ یکم دسمبر ۱۹۰۴ء میں جھنگ سے بہت سا علاقہ اور کچھ ٹنگمری سے کاٹ کر لائل پور کے دامن کو وسعت دی گئی۔ اب لائل پور اکیلا نہیں ہے۔ سمندری، ٹوبہ ٹیک سنگھ اور جڑا نوالہ بھی اس کی تحصیلیں ہیں۔ باوجود اس کے کہ اس ضلع کا دامن دریا اور ندی نالوں کے بغیر خشک ہے لیکن جنوب کی طرف دریائے راوی اور شمال کی جانب سے دریائے چناب اسے اپنے پہلو میں لئے ہوئے ہیں۔ اس لحاظ سے اس علاقے کو ”دو آبہ چناب“ بھی کہتے ہیں۔ شمال مشرق میں ٹنگمری، مغرب میں جھنگ، جنوب مغرب میں ملتان اس کے پہرہ دار ہیں۔“ (4)

۱۸۸۵ء وچ جھنگ دے اوس ویلے دے ڈپٹی کمشنر اپنے ماتحت افسراں دے نال لاہور توں چلدے ہوئے اُس

ویلدے قبیلے سردار شیر خاں کول اپڑے۔ اوہناں دے نال اک سب انسپکٹر تے دو سپاہی سن۔ شیر خاں نے ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ انگریزاں نوں گھوڑے تے جوان دین پاروں اوہنوں سردار خطاب دتا گیا تے سینکڑاں ایکڑ اراضی وی دتی گئی۔ ڈپٹی کمشنر دا خیال سی کہ ایہہ شہر ”سرشمیر“ دے پنڈ دے نال وسایا جائے، اے فیصلہ نہیں ہو یا کہ کچھ مقامی لوک ڈھول دی تھاپ تے نچدے ہوئے جارہے سی۔ ڈپٹی کمشنر نے اوہناں بارے پچھیا تے مالیاتی کمشنر نے دسیا کہ کچھ ای فاصلے تے اک مسلم ولی اللہ ولی شاہ دامزاراے۔ ایہہ لوک اوہناں دے عرس دی تقریب وچ جارہے نیں۔ ڈپٹی کمشنر نے کہیا کہ میں تاریخ دا طالب علم رہیا واں تے میرا مطالعہ مینوں دسد اے کہ جتھے وی کتے مسلمان ولی دامزارا رہیا اے، اوہ تھے آبادی بڑی تیزی نال ودھی اے۔ گھوڑیاں تے سوار ایہہ قافلہ ”پکی ماڑی“ پہنچیا (فیصل آباد توں اک میل مشرق وچ واقعہ جگہ دانان) تے چنیوٹ دے تحصیل دار نے ایہناں دا استقبال کیتا۔ ”ڈھڈی والا“ نامی پنڈ توں کچھ مچیاں منگوا کے پروہنیاں نوں بٹھایا گیا۔ کچھ دیر آرام مگروں ڈپٹی کمشنر کپٹن بیکیے تحصیلدار دے نال سیر نوں نکل گیا تے پھیر رات پکی ماڑی وچ لنگھائی۔ ایس قافلے لئی پکی ماڑی وچ خیمے لائے گئے۔ ایس علاقے دے لوک انگریزاں نال نفرت کرن دے نال نال اوہناں توں ڈرے ہوئے سن۔ جیویں ای چرواہیاں نے اوہناں دے خیمے ویکھے تے نال ای اپنے بالاں تے جنوراں نوں نسا کے لے گئے۔ ایسے دوران ڈپٹی کمشنر نوں مشورہ دتا گیا کہ ایس علاقے وچ شہر ہونا چاہیدا اے۔ اوہناں نے ایس رائے نوں پسند کیتا۔ کچھ عرصہ مگروں ڈپٹی کمشنر نے افسر مال تے اپنے عملے نال تن دن تک ایس علاقے دے سروے کیتا تے شہر فیصل آباد لئی اراضی دی ونڈ دا کم چنیوٹ دے تحصیلدار نوں دتا تے چلا گیا۔ پھیر نور شاہ ولی دے مزار توں اک میل دے فاصلے تے ۱۱۱۰ ایکڑ رقبے تے شہر وسان دا فیصلہ کر لیا گیا۔ ایس شہر دی پلاننگ دی ذمہ داری مشہور ٹاؤن پلانرز سرگنگرام تے کمیٹیوں پوپم بیگ دے سپرد کردتی گئی۔

کوئی چھ مہینے مگروں کالونی اسٹنٹ تحصیلدار، قانوں گوتے کئی پٹواری موجودہ شہر دی جگہ دے سروے تے نشان لاؤندے ویکھے گئے۔ ۱۵ جولائی ۱۸۹۸ء نوں لائل پور نوں نوٹیفائیڈ ایریا قرار دے دتا گیا۔ ایہہ آگڑ وچ اعلان کر کے اوس ویلے دے کالونی افسر ادہے پریذیڈنٹ تے تحصیلدار لائل پور سیکرٹری مقرر ہوئے۔ ایہہ دے ممبر لالہ رتت رام، لالہ ہیرا لال، سردار سنگھ، چوہدری کرم الہی تے مسٹر خدابخش سن۔ ایہہ دی حد سردوالہ راجباہ دے اندر قرار دتی گئی۔ پنج سال مگروں ۱۹۰۳ء وچ ایس کمیٹی دے نوں ممبر منشی فتح الدین، چوہدری کرم الہی، شیخ نور محمد، لالہ خوشی رام، لالہ سوہن لال نامزد ہوئے۔ ۱۹۰۴ء وچ انہوں نوٹیفائیڈ ایریا توں میونسپل کمیٹی دا درجہ دے دتا گیا تے ایہہ ممبر نامزد ہوئے، ایکسین پبلک ہیلتھ مولوی باری، رسالدار فض داہ، لالہ بھوانی داس، اے جے پیک کرچین، مسٹر ڈیوڈ، سردار سنگھ تے سردار گلاب سنگھ۔

1904ء کی دوسری دہائی میں فیصل آباد کو ضلعی ہیڈ کوارٹر کا درجہ دینے کا اعلان کر دیا گیا۔ ضلع جھنگ دے علاوہ ضلع گجرانوالہ، ضلع شیخوپورہ، ضلع منگمیری تے ضلع ملتان دے بعض پنڈتے علاقے ایس نوین حلقے وچ شامل کر کے چار تحصیل ہیڈ کوارٹر تے مشتمل ضلع فیصل آباد نوں پنجاب دے نقشے وچ اک علیحدہ ڈسٹرکٹ دی شکل وچ بدل دتا گیا۔ تانڈلیا نوالہ جیہڑا کہ اوس ویلے فیصل آباد دی اک تحصیل اے، ایس توں اگے راوی تک دے علاقے ضلع منگمیری توں ضلع فیصل آباد تک شامل کیتے گئے، جدوں کہ پیر محل تے سندھیلیا نوالی دے علاقے ضلع ملتان تے دو جے پاسیوں چک جھمرہ ے آل دوالے دے پنڈ ضلع گجرانوالہ تے شیخوپورہ توں جدوں کہ باقی سارے علاقے ضلع جھنگ تے فیصل آباد احصہ بنائے گئے۔ ۱۹۰۵ء دی پہلی سہ ماہی وچ فیصل آباد دے شہر وچ ڈپٹی کمشنر تے اوہدیاں چار تحصیلاں (تحصیل فیصل آباد، تحصیل ٹوبہ ٹیک سنگھ، تحصیل سمندری تے سب تحصیل جڑانوالہ) وچ تحصیلداراں دا تقرر کیتا گیا۔

” ۱۹۰۴ توں پہلاں فیصل آباد ضلع جھنگ دی تحصیل چنیوٹ دا اک قصبہ

سی۔“ (5)

مغلاں نے اتھے وی شہر آباد کیتے۔ ایہناں چار خوبیاں دادھیان رکھیا، پہلی ایہہ کہ شہر دریا دے کنڈھے تے آباد کیتے گئے تاں جے اتھے پانی دا گھاٹ نہ ہوئے۔ دوجی ایہہ کہ ایہہ ٹیلے تے آباد کیتے گئے تاں جے ایہہ طغیانی توں بچ سکے، تیجی ایہہ کہ پیدل چلن والیاں نوں اوکھت نہ ہوئے، چوتھی ایہہ کہ ایہہ قلعہ بندی۔ ایہناں دوواں ٹاؤن پلانرز نے مغلاں دیاں دو خوبیاں نوں سامنے رکھیا۔ لائلپور نوں بنیادی طور تے پیدل چلن والیاں دا شہر قرار دتا گیا تے دو جا ایہہ کہ ایہہ ٹیلے تے آباد سی۔ کیوں جے ایہہ شہر دریائے راوی توں ۳۲ فٹ تے دریائے چناب توں ۵۰ فٹ دی بلندی تے سی۔ انج ایہہ شہر دوواں دریاواں دی طوفانی مارتوں محفوظ رہیا۔ جغرافیہ ضلع لائل پور وچ لکھیا اے۔

” ۱۸۹۵ میں جب رکھ برانچ تیار ہوگئی تو محکمہ آبادی کا صدر مقام لائل پور بنایا گیا

تھا۔ اس وقت لائل پور ضلع جھنگ کی ایک تحصیل تھی۔ بعد میں جب آبادی بڑھ

گئی تو لائل پور کو ضلع بنا دیا گیا۔ تحصیل لائل پور کے شمال میں ضلع جھنگ، مشرق

میں گوجرانوالہ و شیخوپورہ، جنوب میں تحصیل جڑانوالہ اور مغرب میں تحصیل

سمندری اور ٹوبہ ٹیک سنگھ ہیں۔“ (6)

۱۹۰۴ء وچ لائل پور نوں سرکاری طور تے ضلع دا درجہ دتا گیا سی۔ سمندری تے ٹوبہ ٹیک سنگھ دیاں تحصیلاں جھنگ

توں وکھریاں کر کے لائل پور دے نال ملا دتیاں گئیاں۔ پوسٹ آفس نوں ہیڈ پوسٹ آفس دا درجہ دے دتا گیا سی۔ فیصل آباد

وچ چک جھمرہ، ڈجلوٹ، تحصیل ٹوبہ ٹیک سنگھ، گوجرہ، کمالیہ، بنگلہ دھور، پیر محل، تحصیل سمندری، تاندلیانوالہ، جڑانوالہ، داناباد تے کھڑیانوالہ قصبے شامل سی۔ تقسیم ہند توں پہلے فیصل آباد وچ آٹھ ہائی سکول سی جیہدے وچ بچے پچیاں تعلیم حاصل کردے جیہناں دے ناں ایہہ سی۔

۱۔ سناتن دھرم ہائی سکول (موجودہ سٹی مسلم ہائی سکول) ۲۔ خالصہ ہائی سکول (موجودہ اسلامیہ کالج برائے خواتین) ۳۔ ایم بی ہائی سکول کوٹوالی روڈ ۴۔ مسلم ہائی سکول طارق آباد ۵۔ خالصہ کالج ایٹ سکول (موجودہ میونسپل ڈگری کالج، عبداللہ پور) ۶۔ آریہ ہائی سکول (اسلامیہ کالج برائے بوائز، سرگودھا روڈ) ۷۔ اسلامیہ مڈل سکول (موجودہ کنڈرگارٹن سکول برائے خواتین، عمید گاہ روڈ) ۸۔ گورنمنٹ ہائی سکول، کارخانہ بازار (موجودہ گورنمنٹ کالج برائے خواتین)

تقسیم ہند توں پہلاں فیصل آباد دے مسلم پڑھیاراں نے میٹرک دے امتحان وچ دو واری دوجی پوزیشن لئی سی۔ اک واری ۱۹۴۳ء وچ مسلم ہائی سکول طارق آباد دے تے دوجی واری ۱۹۴۵ء وچ سناتن دھرم ہائی سکول دے پڑھیار نے دوجی پوزیشن لئی۔ اُردو انسائیکلو پیڈیا وچ لکھیا اے:

”لاہور تے ایسٹ انڈیا کمپنی نے ۱۸۹۴ء وچ قبضہ کیتا۔ ایہدے بعد دو سال سے اندر اندر پورے پنجاب تے انگریزاں دا قبضہ ہو گیا۔ ساندل بار والا علاقہ پہلاں جھنگ دی تعلق داری نال رہیا۔ پرجدوں پنجاب وچ ضلعیاں دی ونڈی پئی تے ساندل بار دے جنگل نوں صاف کر کے اتھے صاف ستھریاں آبادیاں قائم کیتیاں گئیاں۔ اوس ویلے ایس سارے بندوبست تے زنتظام دے انچارج مسٹر ہنری جیمز لائل سن“ (7)

دنیاوی تعلیم دے نال نال فیصل آباد دینی تعلیم دا وی بہت وڈا مرکز اے۔ بعض لوک ایہنوں فیصل آباد شریف وی کہندے سی۔ اتھے گھٹ توں گھٹ اک سو توں زیادہ دینی مدرسے نہیں جتھے سارا سال تدریس قرآن دا سلسلہ جاری رہندا اے۔ سبھ توں پرانا مدرسہ دارالعلوم فتح دین عبداللہ اے۔ دو جا وڈا مدرسہ اشاعت العلوم جامع مسجد کچھری بازار اے۔ دو جے وڈے اسلامی مدرسے جامعہ رضویہ مظہر الاسلام جھنگ بازار، الجامعہ سلفیہ حاجی آباد، اشرف المدارس گورونانک پورہ، جامعی تعلیمات اسلامیہ سرگودھا روڈ، ریاض العلوم پیپلز کالونی اور جامعہ اسلامیہ امدادیہ ستیانہ روڈ نیں۔ اس ویلے شہر وچ چھوٹیاں وڈیاں تقریباً ڈیڑھ ہزار مسیتاں نیں۔ ایس لحاظ نال فیصل آباد نوں مسیتاں دا شہر وی آکھیا جاندا اے۔ شہر وچ دو وڈیاں امام بارگاہاں نیں۔ اک دھوبی گھاٹ ساہنے تے دوجی پیپلز کالونی وچ۔ ”مغربی پاکستان“ وچ لکھیا اے:

”لائل پور کا فضائی جائزہ مکمل ہو گیا ہے اور ایک نقشہ بھی تیار ہو گیا ہے جس میں شہر کے موجودہ تعمیراتی علاقے اور مجوزہ ماسٹر پلان کی حدود دکھائی گئی ہے۔ اس کے علاوہ چار انچ پیمانے پر جغرافیائی نقشے کی تیاری کا کام شروع کر دیا گیا ہے۔ لائل پور کی آبادی اور آمدنی کے اعتبار سے طبقات کی تقسیم اور موجودہ مکانات کی حالت کے بارے میں اعداد و شمار جمع ہو رہے ہیں۔ علاوہ ازیں نقشوں اور دستاویزات کے ذریعے لائل پور کے تاریخی ارتقاء کا جائزہ لینے کا کام زیر تکمیل ہے“ (8)

شروع وچ ایس شہر دا تھانہ ”چنیوٹ“ وچ سی تے کھاوان پیوان دیاں شیواں کھرڑیا نوالہ توں ملدیاں سن۔ شہر وچ مسلماناں دے جیہڑے اکاڈگا گھرن، اوہ چوراں تے ڈاکوواں دے ڈرتوں ٹولیاں بنا کے شیواں لین جاندے۔ ۱۹۰۵ء وچ ضلع کچہری دی شروعات نال شہریاں دا جیون بدلنا شروع ہو یا۔ ۱۹۱۲ء وچ لائل پور دی آبادی زیادہ ہندوسی پر خان بہادر سید مہدی شاہ اعزازی جج تے مجسٹریٹ درجہ اول، لالہ انتہ درجہ دوم اعزازی مجسٹریٹ تے جج۔ سجاول خان دے نال نال بھائی گلاب سنگھ مہرتے رسالدار فضلہ ادخان ایسے رتبے تے منصب دے مالک سن۔ سردار بشن سنگھ تیجے درجے دے اعزازی مجسٹریٹ تے جج سن۔ ضلع لائل پور تے تحصیل سمندری دیاں حدواں وچ دیوانی تے فوجداری مقدمات دی سماعت دے اختیار دے مالک سی۔

”بار“ دا علاقہ آباد ہوئے زیادہ ویلا نہیں سی لنگھیا۔ ایہناں نویاں آبادیاں دا انتظام سانھن والے ”پوپمینگ“ ضلع جھنگ تے ضلع لائل پور دے انتظامی افسری۔ مڈھ وچ زمینداراں نوں ایہناں توں چوکھیاں شکایتاں داسامنا کرنا پیا پر جنگ عظیم ۱۹۱۴ء شروع ہوندے ای ایہناں تھاواں توں سارے انگریز افسر واپس بلا لئے گئے تے ایہناں دی جگہ سارے عہدیاں تے غیر مسلم چھا گئے۔ اتھے دے مسلمان تھوڑے پڑھے تے احساس کمتری دا شکار سن۔ کوئی چنگا لیڈر نہ ہون پاروں ایہناں وچ اگے ودھن والا گن ختم ہو گیا سی۔ آبادی دے لحاظ نال غیر مسلم دی نسبت مسلماناں دی تعداد زیادہ سی پر ایہناں نوں تناسب دے حوالے نال اچیاں سرکاری نوکریاں گھٹ ملدیاں سن۔ ہر شے تے غیر مسلمان

دا قبضہ سی۔ مسلماناں دے اختیار گھٹ تے وسائل نہ ہوں دے برابری۔
پاکستان بنن مگروں ایس شہر نے تیزی نال ترقی کیتی۔ پنجاہ دی دہائی وچ
حکومت پاکستان نے ایس شہر دی ترقی ول خصوص توجہ دتی۔‘ (9)

ویلا لنگھن دے نال نال سعودی عرب دے فرمانروا شاہ فیصل شہید دے نال یکم ستمبر ۱۹۷۷ء نوں ایس شہر دانان
فیصل آباد رکھ دتا۔ ۱۹۶۰ء توں ۱۹۸۲ء تک فیصل آباد ڈویژن ملتان تے سرگودھا دا حصہ رہی۔ ۱۱۳ اپریل ۱۹۸۲ء وچ ایس عظیم شہر
نوں ڈویژن بناون دا اعلان کردتا گیا۔ یکم جولائی ۱۹۸۲ء وچ ایس شہر نوں باقاعدہ پنجاہ دے اک ڈویژنل ہیڈ کوارٹر دی شکل
دے دتی گئی۔ مشہور شاعر تے قابل بیورو کریٹ جاوید قریشی ایس شہر دے پہلے کمشنر مقرر ہوئے۔
ڈویژن دا درجہ ملن تے ایہہ شہر ہور ترقی دیاں منزلاں طے کرن لگ گیا۔ ایس ویلے علم و ادب، صحافت، سیاست،
انڈسٹری، زراعت تے کاروباری لحاظ نال ایس شہر نوں عالمی شہرت حاصل اے۔ کھیل تے ثقافتی سرگرمیاں دے حوالے نال
وی ایہہ شہر دنیا بھر وچ اپنی پہچان آپ اے۔ ایس دے نال نال برطانیہ دے شہر مانچسٹر دا جڑواں شہر ہوں دا اعزاز وی
ایہوں حاصل اے۔ اشفاق بخاری اپنی کتاب ’ریگل چوک (لائل پور) وچ لکھدے نیں:

’دنیا میں شہر کہیں بھی واقع ہوا اپنی مخصوص رونق اور گہما گہمی کے حامل ہوتے
ہیں۔ مگر شہر میں کوئی ایک گوشہ ایسا ضرور ہوتا ہے جسے دامان باغبان یا کف گل
فروش کا درجہ دیا جاتا ہے یہ وصف صرف کسی چوک یا اسکوائر سے وابستہ ہوتا
ہے۔ لائل پور کا ریگل چوک بھی دنیا کے بڑے شہروں جیسے دلی کا چاندنی چوک
، حیدرآباد کا چارمینار چوک، لندن کا ٹرافالگر اسکوائر، پیرس کا ہفیل ٹاور، ماسکو کا
ریڈ اسکوائر، پکنگ کا تیان من اسکوائر اور لاہور کے لکشمی چوک سے کسی اعتبار
سے کم نہ تھا‘ (10)

پاکستان بنن مگروں جدوں اسیں آزاد مملکت وچ ساہ لین لگ گئے تے تنظیم و نسق بارے خیال وی بالکل بدل گئے۔
ہُن نظم و نسق دا بنیادی تے اہم مقصد عوام لئی زندگی دے ہر شعبہ وچ زیادہ توں زیادہ سہولتاں پہچان تے ملک دی ترقی تے
خوشحالی لئی منصوبہ بندی کر کے عوام دی فلاح و بہبود دے منصوبیاں نوں پورا کرنا اے۔ فیصل آباد نوں ڈویژن دا درجہ دے کے
بے شک حکومت نے ایس علاقے دی عوام دی سدھرنوں پورا کیتا اے۔ فیصل آباد ڈویژن جیہڑی کہ جھنگ، ٹوبہ ٹیک سنگھ تے
فیصل آباد دے ضلعیاں تے شامل اے۔ یکم جولائی ۱۹۸۲ء نوں وجود وچ آئی۔ ایہہ ڈویژن پنجاہ دا دل تے اناج دا گھر

اے۔ ایہوای شہر اے جیہڑا یکم ستمبر ۱۹۷۷ء توں پہلے لائل پور دے ناں توں یاد کیتا جاندا سی۔ ایہدی آبادی پاکستان بنن ویلے ۸۰،۷۰۰ ہزار توں زیادہ نہیں سی، ہُن ودھدی ودھدی ۷۰ ویڑن لکھ توں وی ودھ گئی اے۔ اج ایس نوں ڈویژن دے ہیڈ کوارٹر نوں پاکستان دا تیجا وڈا شہر ہوون دا شرف حاصل اے۔ پنجاب سال تیکر اک زرعی مرکز رہن مگروں جدوں پاکستان بنیا تے فیصل آباد سوتی کپڑے دی صنعت دے مرکز دے طور تے سامنے آیا۔ احمد غزالی اپنی کتاب ”سائل بار“ وچ لکھدے نیں:

”فیصل آباد کو سائل بار پرفیلڈ ریسرچ کرنے کیلئے مرکزی مقام قرار دیا جاسکتا ہے۔ یہ ضلعی صدر مقام بھی ہے اور پنجاب کا اک ڈویژن بھی۔ شہر کا موجودہ نام ۱۹۷۷ء میں سابق فرما روئے سعودی عرب شاہ فیصل مرحوم کے نام پر لائل پور سے بدل کر فیصل آباد رکھ دیا گیا۔ فیصل آباد کا تیسرا بڑا شہر ہے۔ آبادی بڑھنے کے رجحان کا یہ عالم ہے کہ ۱۹۷۷ء تک اس میں بارہ گناہ افزائش ہو گئی تھی۔ ماضی قریب کی رائے شماری کے جدید اعداد و شمار کی رو سے آبادی ۱۰۴،۲۰۹ تک پہنچ چکی ہے۔ اسے ایشیا کی بڑی غلہ منڈیوں میں شمار کیا جاتا ہے“ (11)

فیصل آباد صنعتی ترقی دے لحاظ نال پورے ملک وچ اپنا اک خاص مقام رکھدا اے۔ صرف فیصل آباد شہر وچ صنعتی مزدوراں دی تعداد اک لکھ توں ودھ اے۔ فیصل آباد وچ ٹیکسٹائل، پاور لومز، ٹیکسٹائل جنٹنگ، فلور ملز، بنا سیتی گھی، خوردنی تیل، سیوریج، جیوٹ، مصنوعی کھاد، پلائی وڈ، سٹارچ، کلو گوز، آلات زرعی، ٹیکسٹائل مشینری تے کلاک بناون دے ادارے وی قائم نیں۔ ایسے ای شہر وچ چھوٹی صنعتاں دی بستی ۱۱۲۴۴ یکڑ تے تعمیر کیتی جا رہی اے۔ جتھے ۱۰۴۲ چھوٹے صنعتکاراں نوں پلاٹ الاٹ کیتے گئے نیں۔ فیصل آباد وچ تن ورھے پہلے ایہہ ساریاں سہولتاں دا گھاٹا سی۔ پچھلے تن ورھیاں توں ایس شہر نے بہت ترقی کیتی۔ مارچ دے مہینے وچ ایس شہر وچ ویہویں قومی کھیل منعقد ہوئی۔ فیصل آباد وچ ای توں پہلے کوئی ایئر کنڈیشنڈ ہال نہیں سی جتھے سماجی ادبی تے ثقافتی تقریبات کروائیاں جاسکن پر ایہناں سالاں وچ ضلع کونسل تے کارپوریشن نے اپنے اپنے ہال نوں ایئر کنڈیشنڈ بنایا۔ ایہناں پاروں سماجی، ادبی تے ثقافتی سرگرمیاں وچ ودھا ہویا۔ انج ای پیپلز کالونی وچ اک سوشل ویلفیئر کمپلیکس دی تعمیر دا کم شروع ہو گیا اے جیہنوں پورا کرن تے اک کروڑ خرچہ آیا۔ ایہہ کمپلیکس ۱۱۲ یکڑ ارضی تے بن رہیا اے۔ ایہدے وچ ڈسٹرکٹ انڈسٹریل ہوم، ہوسٹل برائے ملازمت پیشہ خواتین، ڈے کئیر سنٹر، بے گھر سوانیاں لئی دارالامان تے عورتاں دی سماجی تے ثقافتی سرگرمیاں لئی کانفرنس ہال بنایا جا رہیا اے۔ ویہویں قومی کھیڈاں اُتے گورنر پنجاب

جنرل غلام جیلانی خاں نے ایس تھان دامعائے کیتا جتھے یتیم بچیاں لئی گھر بنائے جاوے گے۔ موجودہ اقبال سٹیڈیم وچ صرف ۱۲ ہزار تماشائیاں دے پٹھن دی تھان سی پرہن ایہدے وچ ۲۵ ہزار تماشائیاں دے پٹھن دی گنجائش پیدا کیتی گئی اے۔ سٹیڈیم دے آلے دوالے سو دے نیڑے دوکاناں تے پارک بنایا گیا اے۔ فیصل آباد لئی شجر کاری دا اک منصوبہ تیار کیتا جا رہیا اے۔ جیہدے لئی زرعی یونیورسٹی دے ماہراں دیاں خدمتاں حاصل کیتیاں جاوے گئیاں۔ ایہناں ماہراں نے چوکھی محنت مگروں اک منصوبہ بنایا اے جیہدے مطابق ایس شہر ول آون والے سارے رستیاں وچ پھل دار تے پھل دار ہزاراں رکھ لائے جاوے گے۔

فیصل آباد ریڈیو اسٹیشن دی شروعات ۱۲ جولائی ۱۹۸۲ء توں ہوئی۔ ایس ریڈیو توں کنے ای پروگرام شروع کیتے گئے۔ مقامی خبراں تے تے ٹرڈا پھر دا ماسیکر و فون شہریاں دیاں مشکلاں حل کرن وچ اہم کردار ادا کر رہیا اے۔ ریڈیو اسٹیشن دی نشریات شہریاں دے جیون دا اک حصہ بن رہیاں نیں۔ اوہنوں ہور وی چنگا بنایا جائے گا۔ ہربائی نس پرنس آغا خان نے ۱۹ مارچ ۱۹۸۳ء نوں فیصل آباد وچ ”سیرینا ہوٹل“ دا مڈھ رکھیا۔ ایہہ ہوٹل بنن پاروں ایس شہر دے سچن وچ ہور وادھا ہو گیا تے شہر وچ چنگے ہوٹل نہ ہون دا احساس وی مک گیا۔ فیصل آباد آرٹ کونسل وی فیصل آباد دا اک اہم ادارہ اے۔ آرٹ کونسل نے فیصل آبادیاں نوں چوکھی تفریح دے موقعے دتے۔ آرٹ کونسل نے شہریاں لئی ڈرامے، قرآت نعت خوانی تے قوالیاں دے پروگرام کروائے۔ ایس شہر وچ صنعتی نمائش وی لائی جاندی اے۔

فیصل آباد ڈویلپمنٹ اتھارٹی نے بے شمار منصوبے پورے کر لئے نیں۔ فیصل آباد داتر قیاتی ادارہ دو حصیاں وچ وٹڈیا اے۔ ایس ادارے نوں صوبائی تے وفاقی حکومت ولوں گرانٹ ملدی اے۔ مینہ پاروں بہت ساریاں سڑکاں تباہ ہو گئیاں سن۔ ایس ادارے نے سڑکاں بناو تے چوکھا دھیان دتا۔ کچی آبادی وچ ساڑھے دس ہزار خاندان آبادی۔ ایس آبادی نوں سہولتاں دیون وچ اکروڑ ۳۰ لکھ توں زیادہ رقم خرچ ہو چکی اے۔ ۱۹۸۲ء وچ فراہمی و نکاس آب دیاں سہولتاں فیصل آباد دی ادھی آبادی کول نہیں سن۔ ایس شہر وچ مینہ دے پانی دے نکاس لئی برساتی نالے وی بنائے جا رہے نیں۔ فیصل آباد نوں سیم تھورتوں بچاؤ لئی صدر پاکستان نے اک کروڑ دی گرانٹ دتی اے۔ شہر نوں سیم توں بچاؤ لئی ۱۴۵ کیوسک دے ۲۴ ٹیوب ویل شہر دے چاراں پاسے لائے گئے نیں۔

پنجاب میڈیکل کالج دامنصوبہ ۱۹۸۸ء دے اخیر تیکر ۴۳ کروڑ دی لاگت نال پورا ہو یا۔ ایس ویلے اٹانومی بلاک، انتظامی بلاک، ہاسٹل، پتھالوجی بلاک، فارما کالوجی بلاک، بائیو کیمسٹری، فزیالوجی بلاک، کالج کینے ٹیریا، بنک، پوسٹ آفس، بیکچر تھیٹر، سرکاری رہائشاں، نرسنگ یونٹ سرورسز بلاک، ڈایاگوسٹک بلاک بنائے جا چکے نیں۔ ایہہ پہلا میڈیکل کالج

اے جہدے وچ ساڈھے بارہ ایکڑ رقبے تے اک باغ وی لایا گیا اے۔ ایس کالج وچ میڈیکل طلبہ دی سہولت لئی کلوز سرکٹ ٹیلی ویژن چینل دیاں سہولتاں وی دتیاں جا رہیاں نیں۔ کالج دے نال اک تدریسی ہسپتال وی بنایا جا رہیا اے جہدے وچ اک ہزار بستریں ہوون گے۔

زرعی کالج نوں یکم نومبر ۱۹۶۱ء وچ یونیورسٹی دا درجہ دے دتا گیا۔ جولائی ۱۹۶۲ء وچ یونیورسٹی نے اپنا کم شروع کر دتا۔ ایس یونیورسٹی وچ اسلامی ملکاں دے طالب علم وی پڑھ رہے نیں۔ زرعی تحقیق لئی اتھے ایوب زرعی تحقیقاتی مرکز تے نیوکلیر انسٹیٹیوٹ برائے زراعت و حیاتیات دے مرکز بنائے گئے نیں تاں جے ایہہ شہر ملک دی زرعی ترقی لئی ودھ چڑھ کے حصہ لے سکے۔ ایس شہر وچ اک ٹیکسٹائل کالج وی بنایا گیا اے تے کوآپرائسٹیٹیوٹ وی کم کر رہیا اے۔ جتھے محکمہ امداد باہمی دے کارکنان نوں تربیت دتی جاندی اے۔ حکومت پاکستان نے نومبر ۱۹۷۴ء نوں اتھے پاکستان نیشنل سنٹر دی شروعات کیتی تے تے اک ٹی وی بوسٹر قائم کیتا۔ اے پی پی ادارے نے بہت دیر دا اتھے اپنا دفتر بنایا اے۔ ریڈیو پاکستان تے ٹی وی دے نمائندے ایس شہر وچ موجود نیں۔ ٹوبہ ٹیک سنگھ، جھنگ تے فیصل آباد وچ حکومت پنجاب نے محکمہ تعلقات عامہ دے دفتر بنائے ہوئے نیں۔ صدر پرویز مشرف دے دور حکومت وچ پنجاب دے پنج وڈے شہراں نوں سٹی ڈسٹرکٹ دا درجہ دتا گیا۔ فیصل آباد وی ایہناں وچوں اک اے۔ فیصل آباد نوں اٹھ ٹاؤن وچ ونڈیا گیا۔ لائلپور ٹاؤن، مدینہ ٹاؤن، جناح ٹاؤن، جھمرہ ٹاؤن، سمندری ٹاؤن، تاندلیا نوالہ ٹاؤن، جڑانوالہ ٹاؤن۔ فیصل آباد کراچی توں ۱۱۳۵ کلومیٹر، لاہور توں ۱۲۸ کلومیٹر، راولپنڈی، اسلام آباد توں ۳۵۰ کلومیٹر، بورے والا توں ۱۸۷ کلومیٹر تے جھنگ توں ۷۰ کلومیٹر دے فاصلے تے واقع اے۔

۱۔ روس کانگ نولس نے اپنے جیون دے آخری دیہاڑیاں وچ لائل پور دیکھن دی سدھ کیتی۔

۲۔ فیصل آباد نوں ”ماچسٹرف آف پاکستان“ دا خطاب قائد اعظم نے دتا سی۔

۳۔ فیصل آباد نوں ”پیرس آف انڈیا“ وی آکھیا جاندا اے۔

۴۔ عزیز احمد فوٹو گرافی دی تحریک تے یکم ستمبر ۱۹۷۷ء نوں سعودی عرب

دے فرمانروا شاہ فیصل مرحوم دی اسلامی خدمات دے طور تے لائلپور داناں فیصل آباد رکھیا گیا۔

۵۔ تن دن ایہداناں شاہ فیصل آباد وی رہیا۔

۶۔ فاروق لغاری نے پاکستان دے صدر دی حیثیت نال فیصل آباد نوں

زرعی یونیورسٹی، ایوب زرعی تحقیقاتی ادارہ، نیاب تے پنجاب میڈیکل کالج دی وجہ نال ایہنوں ”سائنس سٹی“ داناں دتاسی۔

۷۔ فیصل آباد نوں اٹھ بازاراں داشہر، مسجد اں داشہر تے ٹیکسٹائل سٹی وی کہیا جاندا اے۔

۸۔ فیصل آباد نوں ایشیا داپنڈ تے نوعمر شہروی کہیا جاندا اے۔“ (12)

فیصل آباد دے بارے بہت ساری شاعری وی کیتی گئی گئی۔ حضرت مظہر حیدری ۱۸۸۹ء وچ چک نمبر ۱۹۲ مرید والا تحصیل سمندری ضلع فیصل آباد وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے ۱۶ مارچ ۱۰۳۷ء نوں وفات پائی۔ حضرت مظہر حیدری اپنی کتاب ”بدر النساء“ وچ لالکپور دا ذکر کردے ہوئے اپنے رہائشی علاقے دا ذکر ارج کر دے نیں۔

بار علاقہ لائل پور دا کھول سکونت دساں
خاص تحصیل سمندری ساڈی جتھے یارو دساں
اک سو بانوے چک اساڈا شاخ گوگیرا یارو
شاید قسمت تور لیاوے، ہووے پھیرا یارو (13)

احمد رضا بھٹی فیصل آباد بارے لکھدے نیں:

پہلوں ناں سی لالکپور اس دا ہن ایہہ فیصل آباد اے
ہر وسنیک ایس شہر دا رہندا ہر دم شاد آباد اے
رنگ برنگے سوہنے کپڑے ملاں دی پہچان اے
گھنٹہ گھر دے آل دوالے خوشی دا وجدا نادا اے
ہریاں بھریاں فصلاں ساڈی محنت دی پہچان اے
لگن اساڈی ویکھ کے سوہنار بوی دیندا دادا اے (14)

فیصل آباد وچ نعت دا پہلا دور ۱۹۴۷ء توں ۱۹۵۶ء تک پاکستان دی ڈھلی دس سال دی عمر تے مشتمل اے۔ دو جا ۱۹۵۷ء توں ۱۹۶۶ء تیکر، تیجا دور ۱۹۶۷ء توں ۱۹۷۶ء تک جد کہ چوتھا دور ۱۹۷۷ء توں ۱۹۸۶ء تیکر تے پنجواں دور ۱۹۸۷ء

توں ۱۹۹۷ء تک دا اے۔

ادھی صدی دے ایس سے وچ فیصل آباد وچ نعت دی ترقی دا اوہی تسلسل رہیا جیہڑا لاکپور نوں فیصل آباد بن جاوون تے پاکستان نوں گولڈن جوبلی تک اپڑن تے ملیا۔ پہلے دور وچ نعت کہن والے لوک کجھ گھٹ سن پر ایہہ لوک نعت دے موڈھی منے جان دے نیں۔ ابرشاہ وارثی مرحوم جالندھر توں، حکیم صمصام امرتسرتوں تے کجھ عرصہ فیصل آباد رہن مگروں ملتان تے تاند لیا نوالا چلے گئے پر ایہہ لوک پاکستان دی ونڈ توں پہلے وی نعت دے شاعری سن۔ ”ابر عقل نوں دس کیہ دخل اتھے جانے جان والا یاں لے جان والا“

محمد یعقوب شوق، استاد مولانا بخش دے شاگرد سی۔ ایہناں کجھ شاگرد وی کہیتے تے ایہناں نوں چار چار مصرعیاں دے دو دو نعتیہ شعروں لکھوائے۔ انج ای بیکس بٹالوی، حیدر علی آقادی شاگرد سن تے اوہناں نے اپنے استاد دی مدد نال کجھ نعتاں لکھیاں۔ ایہناں دناں وچ ای حاجی عمر دین، اُلفت وارثی جیہڑے بیدم وارثی دے مرید جالندھر وچ محفلاں کروان دے شوقین سی۔ ایہناں نے اتھے وی اک بزم بنائی جیہداناں بزم پنجابی بزم ادب سی۔ ایہہ بزم نعتیہ مشاعرے بڑے شوق نال کرواندی۔ ایہناں مشاعریاں وچ آون والے پنجابی شاعراں وچ لہلہ تے اوہناں دے شاگرد کرم لدھیانوی، حافظ محمد حسین حافظ، آغا رفیق ساقی، صدف جالندھری، سردار محمد دارا، عبدالرشید جمیر، برکت علی عاصی، محمد امین برق، عزیز فدائی، اسیر سوہلوی، ریاض مجید، فضل حسین پاشا شامل نیں۔

ایہناں مشاعریاں وچ پڑھیاں جاوون والیاں نعتاں نوں صائم چشتی صاحب نے ”ہسدیاں کلیاں“ دے ناں توں کتابچے دی صورت وچ مرتب کیتا۔ ایہہ کھوکھرے شاعران دیاں نعتاں دا پہلا مجموعہ سی جو فیصل آباد توں چھپیا۔ فیصل آباد وچ صائم چشتی دے چوکھے شاگرد نیں جہناں نعتاں لکھیاں۔ ایہناں وچوں مسکین علی حاجی، محمد یوسف نگیہ، سید ناصر چشتی، سید خضر حسین خضر چشتی، واصف بڈیانوی، زائر القادری، عبدالستار نیازی، حافظ طاہر رحمانی، اقبال شیدا، حاتم بھٹی، بری نظامی، محمد رفیق رفیق، قیس کمالوی، قائد شہر قیوری، مقصود مدنی، جمیل چشتی، یلین اجمل، محمد دین سائل تے ہور کئی شاعر نیں۔ فیصل آباد رچے جان والے نعتیہ ادب بارے عثمان چشتی لکھدے نیں:

”ایس دور توں مگروں دوراں وچ فیصل آباد نعت گوئی دامرکز بن گیا۔ انج ایس

قالے وچ لوک شامل ہوندے گئے تے ایہہ قافلہ ودھدا گیا۔“ (15)

حوالے

- 1- عثمان، ایم، جغرافیہ ضلع لائلپور، فیصل آباد، 1954ء، ص 53
- 2- شفیق جالندھری، ڈاکٹر، مقالہ لائلپور کی اردو صحافت بحوالہ فیصل آباد کے نعت نعت گو شاعر از سعادت علی ثاقب، مقالہ ایم اے پنجابی، 1985ء، ص 3
- 3- اشرف اشعری، فیصل آباد (لائلپور) تاریخ کے آئینے میں، فیصل آباد، فضہ پبلشرز، 2012ء، ص 49-50
- 4- فدا اللہ لعل، لائلپور ڈائریکٹری، 1961ء، ص 15
- 5- اشرف اشعری، فیصل آباد (لائلپور) تاریخ کے آئینے میں، ص 53
- 6- عثمان، ایم، جغرافیہ ضلع لائلپور، فیصل آباد، 1954ء، ص 7
- 7- اردو انسائیکلو پیڈیا (تیسرا ایڈیشن)، لاہور، فیروز سنز، س ن، ص 764
- 8- مغربی پاکستان، 1965ء، ص 103، فیصل آباد (لائلپور) تاریخ کے آئینے میں،
- 9- ادہی
- 10- اشفاق بخاری، ریگل چوک (لائلپور)، فیصل آباد، لائل پور کہانی، بک فاؤنڈیشن، 2007ء، ص 11
- 11- احمد غزالی، ساندل بار، فیروز سنز، س ن، ص 64
- 12- اشرف اشعری، فیصل آباد (لائلپور) تاریخ کے آئینے میں، ص 61-68
- 13- احمد رضا بھٹی، منظوم فیصل آباد (لائل پور)، فیصل آباد، مظہر پبلکیشنز، 2015ء، ص 34
- 14- ادہی، ص 126
- 15- عثمان چشتی پھلروان، محمد، گلستانِ نعت، فیصل آباد، چشتی کتب خانہ، 2016ء، ص 154

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ اینیلا سرور

اداریہ نویسی**Abstract**

People use different means to express their thoughts, feeling and ideas. In the beginning, man tried to change his thoughts and feeling through different sounds and movements. The literal meaning of communication is to dissolve and convey a message. That is, the process of recognizing one's mistakes and thoughts is called communication with the existence of the world, the process of e-messaging began,. Allah almighty created Adam (Peace be upon him) and the angels were the first to communicate and Allah Almighty gave communication and not keep it.

انسان اپنے خیالاں، احساساں تے نظریاں نوں دو جیاں تیکر اپڑان لئی اڈواڈ ذریعے ورتوں وچ لیا ندے نیں۔
مڈھ وچ انسان نے اپنے خیال تے احساس اڈواڈ آوازاں تے حرکات و سکنات راہیں دو جیاں تیکر اپڑان دی کوشش کیتی۔
ابلاغ دے معنی اپڑان، گھلن تے پیغام رسانی دے نیں۔ اک دوجے تیکر اپنی گل تے خیالاں نوں اپڑان دے عمل نوں ابلاغ
آکھدے نیں۔ دنیا دے وجود دے نال ای پیغام رسانی دا عمل شروع ہو گیا۔ جدوں اللہ تعالیٰ نے حضرت آدم علیہ السلام

نوں تخلیق کیتا تے فرشتیاں نال پہلی واری آپ اللہ تعالیٰ نے ابلاغ کیتا۔ ایسوں ای ابلاغ دی نیہہ رکھی گئی۔ صحافت ”صحیفہ“ توں نکلیا اے۔ صحیفہ دے معنی کتاب، رسالہ، جلدیاں کاغذ دے نیں۔ ڈھیر مدت توں ایس توں مراد مطبوعہ مواد لیا جاندا اے جیہڑا باقاعدہ وقفیاں توں شائع ہوئے، اخبار، رسالے ایسے زمرے وچ آؤندے نیں۔ انگریزی زبان وچ صحافت نوں جرنلزم (Journalism) فرانسیسی لفظ (Journal) جرنل توں اخذ کیتا گیا، جس دے معنی روزنامہ، روزنامہ دے نیں۔ صحافت عربی زبان دے لفظ ”صحف“ توں ماخوذ اے۔ جس دے لغوی معانی کتاب، رسالے یا صفحے دے نیں۔ زمانہ قدیم وچ صحف یعنی صحیفہ تے صحائف دی اصطلاح مقدس لکھت دے زمرے وچ آؤندی اے۔

قرآن مجید وچ لفظ صحیفہ اٹھ واری اڈواڈ تھاواں تے آیا اے۔ آسمانی صحیفیاں دے قلمی نسخے تیار کرن والے خوش نویس ”صحافی“ اکھواندے نیں۔

جدوں صحافت دا مڈھ بدھا، ایہدی اصطلاح نوں موقت الشیوع اخبار یا رسالے لئی ورتیا گیا۔ رفتہ رفتہ اعلیٰ، ادبی، علمی تے فلسفیانہ لکھتاں صحافت دے زمرے وچ شمار ہون لگیاں۔ جدوں پریس دی ایجاد ہوئی صحافت دارواج پیا۔ اخباراں تے جریدیاں دا دور دورہ ہو یا تے صحافت، اخباراں و جریدیاں دی ترتیب تے تدوین واسطے ورتوں وچ آئی۔ ڈاکٹر عبدالسلام خورشید اپنی کتاب ”فن صحافت“ وچ لکھدے نیں:

”جرنل کو ترتیب دینے والوں کے لیے جرنلسٹ کا لفظ اور اس پیشے کو جرنلزم کا

نام دیا گیا۔“ (1)

صحافت معاشرے تے معاشرہ صحافت اتے اثر انداز ہوندا اے۔ صحافت دی ڈھیر ترقی پاروں ایہناں دا چولی دامن داسا تھ اے۔ اکثر سوال اٹھد اے کہ صحافت مشن اے یاں کاروبار؟ حقیقت ایہ کہ صحافت مشن دی اے تے کاروبار وی۔ دوواں دی یکجائی بناں صحافت دا تصور مکمل نہیں۔ صحافت عظیم مشن اے جیہدا مقصد لوکاں نوں تازہ ترین خبراں دی دس پانا اے۔ اج دے زمانے دی تشریح تے اوہناں دے پس منظر دی وضاحت رائے عامہ دی تشکیل دا رستہ صاف کرن دا ذریعہ اے۔ صحافت رائے عامہ دی ترجمان تے عکاس ہوندا اے۔ اوہ راہنمائی دے فرائض وی انجام دیندی اے۔ عوام دی خدمت اوہدا مقدس فریضہ اے۔ ایسے پاروں صحافت معاشرے دے اہم ادارے دی حیثیت رکھدی اے۔ ڈاکٹر مہدی

حسن صحافت دی تعریف کچھ انج کیتی اے:

“Journalism exists to perform a service, but the service it performs is conditioned by the ideology of the society it serves.” (2)

صحافت دے دائرہ وچ ”پروڈکشن“ دے لحاظ نال ہر طرح دے اخبار، جریدے، ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے پروگرام شامل نیں۔ کم دے لحاظ نال اک پاسے خبراں جمع کرنا، لکھنا تے اخباراں دی ایڈیٹنگ صحافت دے زمرے وچ آوندی اے، دوجے پاسے ادبی، علمی، سائنسی تے پیشہ وارانہ رسالیاں دی ایڈیٹنگ تے اشاعت داکم وی صحافتی کم اکھواندا اے۔ ڈاکٹر شفیق جالندھری لکھدے نیں:

”صحافت کے دائرے میں صرف مختلف وفتوں کے بعد باقاعدگی سے شائع ہونے والے اخبارات و رسائل اور ریڈیو ٹیلی ویژن کے حالات حاضرہ سے متعلق پروگرام ہی آتے ہیں۔“ (3)

جدید دور وچ صحافتی زبان روزمرہ بول چال دی زبان توں وی زیادہ استعمال ہون والی زبان اے۔ کیوں جے اج دے دور وچ اک انسان اپنے دوجے ساتھیاں دی اپنی گل بات نہیں کردا، جنی اخبارات و رسائل، ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے ذرائع نال ہوندی اے۔ صحافتی زبان ہی دے ذریعے اج دا انسان اپنے گرد و پیش توں باخبر رہندا اے۔

صحافت دے میدان وچ اصل انقلاب اوس ویلے آیا، جدوں طبع شدہ اخبارات وجود وچ آئے۔ اخبار دی روایت تے بہت پرانی اے، جدوں طباعت ایجاد نہیں ہوئی، اخبار تھ نال لکھے جاندا سن تے بہت خاص تے اہم واقعات دو جیاں تیکر پہنچان لئی لکھے جاندا سن۔ عبدالسلام خورشیدا پنی کتاب ”داستان صحافت“ وچ لکھدے نیں:

”برصغیر وچ پہلا مطبوعہ اخبار 1780ء وچ شائع ہو یا جس داناں ”ہلی گزٹ“ سی جس نوں جیمز آگسٹس ہلی نے کلکتہ توں جاری کیتا سی۔“ (4)

سولھویں صدی دے جز نامیاں تے سترھویں صدی وچ شائع ہون والے اخباراں دی شکل و صورت اوہ نہیں سی

جیہڑی اج دے موجودہ دور دے اخبارات دی اے کیوں جے ایہناں وچ ترقی ہوندی رہی اے۔ اٹھارویں صدی دے وچ اخباراں وچ اک دو جے تے ذاتی حملے بہتے کیتے جاندے سن نالے خطاں دے ذریعے عشقیہ نظماں لکھ کے عشق دا اظہار وی کیتا جانداسی۔ ہولی ہولی برصغیر وچ بہت اچھے اخبار وی سامنے آئے ایہناں اخباراں وچ سیاست نوں بہت فروغ حاصل ہويا۔ برصغیر وچ سرسید احمد خان ہوراں نے صحافت دے ذریعے لوکاں دے ذہناں تے عقیدے نوں بدلن دا فیصلہ کیتا۔ اوہناں ’سائٹیفک سوسائٹی‘ راہیں مسلماناں دی اصلاح دا بیڑہ چکایا۔

انھویں صدی دے وچ صحافت بہت حد تک ترقی کر چکی سی۔ بہت سارے اخبارات شائع ہو چکے سن۔ مولانا ظفر علی خان دے والد مولوی سراج الدین نے روزنامہ ’زمیندار‘ کرم آباد توں جاری کیتا، ایہدا مقصد زمیندار طبقے دی رہنمائی کرنا سی۔ مرزا محمد یوسف اپنی کتاب A-One Exploring Journalism وچ لکھدے نیں:

“Zamindar as a weekly was started in 1903 from Karmabad (Wazirabad), later shifted to Lahore. Maulana Zafar Ali Khan became the editor of "Zaminder" 1909 when his father Maulvi Siraj-ud-Din passed away.(5)

پنجاب وچ چونکہ اولیا کرام دا ودھیر ڈیرہ اے تے پنجاب نوں اولیاء دا گڑھ وی آکھیا جاند اے چونکہ پنجابی ودھیر پرانی زبان اے تے پنجابی وچ سبھ توں زیادہ شعری مجموعے ویکھن نوں لہدے نیں، ایس وچ اک گل جیہڑی بڑی پتے دی اے، اوہ ایہہ وے تے پنجابی زبان نوں کدی وی سرکاری زبان دی حیثیت نال نہیں ویکھیا گیا۔ جد مغللاں دی حکومت سی اوس ویلے فارسی سرکاری زبان دے طور تے ورتی جاندی سی۔ ایس توں اڈ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے دور وچ وی سرکاری زبان فارسی ای ورتی جاندی سی تے ایہدے دور وچ مختلف علاقیاں وچ متعین وقائع نگار جیہڑے دربار وچ بھیجے جاندے سن۔ اوہ اخبار اکھواندے نیں۔ ڈاکٹر مسکین علی مجازی اپنی کتاب ’پنجاب میں اردو صحافت‘ وچ لکھدے نیں:

”لاہور اخبار، کابل اخبار، کشمیر اخبار وغیرہ یہ اخبارات مطبوعہ نہیں تھے۔ یہ اصل

میں وقائع نگاروں کے تحریر کردہ مکتوب ہوتے تھے۔ 1849ء میں پنجاب کا

الحاق انگریزی کے زیر تسلط علاقے سے ہوا۔“ (6)

پاکستان دے وجود آن پاروں پاکستان وچ صحافت دا مرکز پنجاب بنیا تے ایہنوں سب توں وڈے مرکز دی حیثیت حاصل ہوئی تے صحافت وچ اُردو نے بہت وڈا کردا ادا کیتا۔ قیام پاکستان توں مگروں پنجابی دے وی معیاری تے چنگے رسالے شائع ہوئے۔ قیام پاکستان توں مگروں کجھ اردو اخباراں، رسالیاں نے وی پنجابی صحافت نے ادب و زبان دی ترقی لئی ودھیر کم کیتا۔ ایس دا باقاعدہ آغاز ای لاہور توں ہویا۔ ایس پاروں ایس آکھ سکدے آں کہ پنجابی وچ صحافت نے بہت کم کیتا اے تے روز بہ روز ایہہ ترقی دی راہ تے چلدی نظر آؤندی اے۔ کسے وی اخبار یا رسالے دی خاص تحریر نوں ”اداریہ“ آکھیا جاندا اے۔ ادارے دے لغوی معنی ”مدیر دی تحریر“ یا ”مدیر دے انداز وچ اظہار خیال“ دے نیں۔ اداریہ لئی انگریزی وچ "Editorial" دا لفظ استعمال ہوندا اے۔ اداریہ بھائیں مدیر نے آپ لکھیا ہووے یا کسے دو جے بندے نے لکھیا ہووے۔ صحافی، اخبار یا رسالے دا ہر قاری ادارے دا مفہوم جان دا اے۔ ہر اخبار دا عام طور تے دو جاصفہ یا تیجاصفہ ادارتی صفحہ اکھواندا اے ایہدے وچ ادارے توں اڈا اہم تے ضروری قومی مسئلایاں بارے مختلف مضمون یا کالم ہوندے نیں۔ ڈاکٹر مسکین علی مجازی لکھدے نیں:

”اداریہ کسے اخبار یا رسالے دے ناں دی تختی تھلے لکھیا جاندا اے۔“ (7)

اداریے دی ایہہ تعریف ماضی دے اخباراں دے اداریاں بارے صحیح آکھی جاسکدی اے پر جدید ادارے اتے ایہہ اطلاق نہیں ہوندا۔ ماضی دے اخباراں وچ ادارے واقعی مدیر دی رائے یا فیصلے اُتے مشتمل ہوندا سی۔ اجو کے دور وچ ادارے صرف مدیر دے نقطہ نظر، رائے یا اخبار دے رجحاناں توں عبارت نہیں ہوندا۔ جدید ادارے وچ کئی واری مسئلے دی توضیح یا تحلیل نوں کافی سمجھیا جاندا اے یعنی ایہدے وچ کسے دی رائے نوں پیش کرنا ضروری نہیں ہوندا سگوں مسئلے دی تشریح تے ایہدے دوویں پکھاں نوں پیش کرن مگروں فیصلہ پڑھنہاراں تے چھڈ دتا جاندا اے پر کجھ لوکاں دی رائے وچ ایہہ لکھتی ڈھنگ درست نہیں پر ہن ادارے دی نوعیت تے ہیئت بدل چکی اے۔ ہن زیادہ تر مدیراں نے انتظامی سربراہ دی حیثیت اختیار کر لئی اے۔ اخباراں وچ ادارے معاون مدیر یا ادارے نگار لکھدے نیں۔ ادارے عام طور تے تازہ واقعے تے ایڈیٹر دے

ردعمل دی صورت وچ سامنے آوند اے جیہدے وچ اوہ اپنے مخصوص نظریے یاں خیال دے تحت اہم واقعات یا خبراں تے اپنی رائے دیندا اے، نال اپنا ردعمل وی ظاہر کردا اے۔ ادارہ بارے ڈاکٹر شفیق جالندھری لکھدے نیں:

”کسی بھی مخصوص دن کی اشاعت کے اداروں میں شامل مضامین میں سے پہلے مضمون کو ادارے کا پہلا آرٹیکل یا مقالہ افتتاحیہ یا محض افتتاحیہ کا نام دیا جاتا ہے۔ افتتاحیہ مضمون یا مقالہ کے لیے انگریزی زبان میں Leading

Article کا لفظ ہے۔“ (8)

اداریہ کسے وی اخبار یا رسالے دا حامل ہوند اے۔ ایہہ لکھت پنچہ سوچ، فکر تے اسلوب بیان دے مالک صحافی ای لکھ سکدے نیں۔ ادارہ دراصل تجزیہ تے جائزہ اے جیہدے توں عام قارئین واقف نہیں ہوندے۔ اوہ اداریہ پاروں موضوع دے دکھو وکھ پکھاں توں واقف ہو جاندے نیں کیوں جے ایہناں وچ زیادہ توں زیادہ اطلاع اپڑا کے قاری دی صحیح رہبری کیتی گئی ہوندی اے۔ ڈاکٹر مسکین علی حجازی بیان کردے نیں:

”اداریہ اس مضمون کو کہتے ہیں جو کسی ہنگامی موضوع پر لکھا گیا ہو اور جس میں قاری کی سوچ ایسی راہ پر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہو جو مضمون نگار کے خیال میں صحیح راہ ہو۔ ادارہ نگار قاری کو اپنے نقطہ نظر سے متفق کرنے کی کوشش کرتا ہے اور ایسی باتیں لکھتا ہے جس سے قاری قائل ہو جائے اور موافق ردعمل ظاہر کرے۔ ادارہ نویس مختلف ترتیبی طریقوں سے کام لے کر قاری کے جذبات و

احساسات کو جائزہ پر متاثر کرتا ہے۔“ (9)

اداریہ وچ ہر طرح دے مضمون ہوندے نیں۔ کچھ ادبی ادارے ہوندے نیں۔ ادارہ اوہناں رجحاناں تے تبصریاں داناں اے جیہدے روزمرہ معاملات پاروں رونما ہوندے نیں۔ ادارہ اوس صحافتی مقالے داناں اے جیہدے وچ ادارے دے حوالے نال مسئلیاں اتے چائن پا کے پڑھیا ردی رہنمائی کیتی جاندی اے۔ ایہہ رہنمائی، فیصلے یارائے دے اظہار دی صورت وچ ہووے یاں مسئلیاں حالات تے معاملیاں دی توضیح توجیہ دی شکل وچ کسے اخبار یا رسالے دا ادارہ

غیر جانب دار، پر اثر، زور دار تے بامقصد اے تے اخبار یا رسالے نوں معیاری تصور نہیں کیتا جاندا۔ ادارے نوں اخبار یا رسالے دی روح تے جان ایس لئی آکھیا جاندا اے، کیوں جے ایہدے راہیں اخبار یا رسالے نوں حیاتی ملدی اے۔ ادارے وچ بیچ سوتوں لے کے اک ہزار تیکر لفظ ورتے جاندے نیں۔ ادارے نگار مخصوص ”منطقی طرز فکر“ اے۔ ادارتی صفحے وچ ادارے توں اڈ ادارتی نوٹ، قارئین دے خط تے ضروری نوعیت دے مضمون وی شامل ہوندے نیں۔ ادارتی صفحے لوکاں تیکر اہم معلومات دے نال نال اوہناں دی تفریح دا وی باعث بن دا اے۔ پاکستان بنن توں پہلے دیاں اخباراں کڈھن والیاں دا مقصد ایہوسی پئی ملک تے قوم دی اصلاح، قوم وچ بیداری تے آزادی دی جدوجہد تیز کیتی جائے۔ ایہناں وچ ادارتی صفحیاں نوں خاص اہمیت حاصل سی جیہڑی اخباری اداریاں دی دتی طاقت سی۔

اخبار طاقتور ہوندے نیں کیوں جے اوہناں وچ سچائی موجود ہوندی اے۔ اخبار خبراں نال مشہور نہیں ہوندے۔ شہرت لئی ادارے اہمیت رکھدا اے۔ ادارے ملک شہراں تے قصبیاں ہر حوالے نال اہمیت رکھدا اے تے ایہناں لوکاں توں ہی اخبار نوں کامیابی ملدی اے۔ امریکی صحافی ٹام ویلنس Tom Wallace نے جریدہ The Quill وچ ادارتی صفحے بارے لکھیا جنوں مسکین علی حجازی نے انجمن بیان کیتا:

”شہروں اور قصبوں میں کاؤنٹی کی نشستوں سے لے کر اوپر تک جمہوریت کی زندگی کا انحصار جس قدر ایک دیانت دارانہ ادارتی صفحے پر ہے۔ اتنا کسی اور چیز پر نہیں خواہ یہ صفحہ کتنا ہی گیا گزرا ہو۔“ (10)

ادارے وچ موضوع تے انج دی بحث ہوندی اے جیہدے توں لوکاں نوں متاثر کیتا جاندا اے تے حالات توں آگاہ کیتا جاندا اے۔ راحت سہیل اپنی کتاب ”اُردو ادارے کا ارتقاء“ وچ لکھدیاں نیں:

”ادارے اس صحافتی مقالے کا نام ہے جس میں خبروں پر تبصرہ کیا گیا ہو۔ اس کا مقصد آگاہ کرنا، متاثر کرنا یا محفوظ کرنا ہے۔“ (11)

ادارے ہنگامی موضوع تے لکھیا جاندا اے جیہدے وچ قاری دی سوچ دے راہ اتے پان دی کوشش کیتی جاندی اے جیہڑی مضمون نگار دے خیال وچ صحیح راہ ہووے۔ ادارے لکھن والا ڈرتوں آزاد ہوندا اے۔ اوہ جو صحیح سمجھدا اے۔ اظہار

خیال اوہدے وچ کردا اے۔

پرانے زمانے دے ادارے کسے خاص قومی یا ملی مفاد لئی لکھے جاندے سن۔ اخبار کاروباری ادارے نہیں سن سگوس مشن دے تحت کڈھیاں جاندیاں سن۔ تعلیم تے روشن خیالی یا شعور نہیں سی تے نہ ای ریڈیو ٹیلی ویژن نال مقابلہ سی۔ سستے سسے اخبار کڈھن لئی تھوڑے پسیاں دی لوڑ سی۔ اخبار دا ادارہ لکھن والا بذات خود بڑا مشہور ہوندا سی تے لوکی اوہدے خیال جانچن یا اوس توں رہنمائی لین لئی اخبار پڑھدے سن، کیوں جے ایہناں وچ قومی تے بین الاقوامی سیاست، آزادی لئی لوکاں دا شعور بیدار کرن تے ہندواں دیاں کارستانیاں دسیاں جاندیاں سن۔ ہن تے اداریاں دے نال مقامی اضلاع، قومی تے بین الاقوامی قسم دیاں زیادہ خبراں ہوندیاں نیں۔ اداریاں وچ ہر قسم دے مسئلیاں نوں اداریاں دا موضوع بنایا جاند اے۔

پہلے زمانے دے ادارے نویس شاعر، مقرر، ادیب یا کوئی سیاسی مذہبی قسم دے رہنما ہوندے سی۔ اوہ معاشرے وچ اُچے مقام تے ہوندے سی۔ اوہناں دی لکھت (اداریہ) اوہناں دی سوچ دی آئینہ داری سی۔ پہلے ادارے دا خبراں اتے مبنی ہونا ضروری نہیں سی سگوس ادارے نویس جس مسئلے نوں خاص سمجھدا، اوس اتے ادارے لکھ دیندا پر ہن زیادہ تر ادارے خبراں اتے مبنی ہوندے نیں۔ اگلے دن دا ادارہ لکھن لئی ادارے نویس نوں اخباراں دا مطالعہ کرنا پیندا اے تے اوہناں وچوں اوہ کوئی موضوع لہجے کے ادارے لکھدا اے۔ پہلے ادارے وچ عام طور تے شعر، مجاورے تے ضرب المثالاں دی ورتوں کیتی جاندی سی، جد کہ ہن گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ سدھے سادے طریقے نال گل کیتی جاندی اے۔ پہلے زمانے وچ ادارے تھلے ادارے نویس دے دستخط ہوندے سن جد کہ ہن ایہہ روایت مُک گئی اے۔ اج دے اداریاں وچ زیادہ تر خبراں دی توضیح تے توجیہہ کیتی جاندی اے، کیوں جے پہلے لوکاں وچ ایہنا شعور تے ادراک نہیں سی تے نہ ای اپنی تعلیم تے ذرائع ابلاغ سن، ایس لئی موجودہ ادارے نویس اڈا وڈا مسئلیاں دی تشریح تے وضاحت کردا اے تاں جے پڑھن والا آپ ای ایس توں کوئی رائے قائم کر سکے یا اوہ کسے فیصلے اتے اپڑ سکے۔ پہلے زمانے دے ادارے نویس دے مقابلے وچ ہن ادارے لکھن والے نوں کافی محنت کرنا پیندی اے کیوں جے ہن جذباتی گلاں نہیں چلیدیاں سگوس استدلال، اعداد و شمار، منطق تے حقائق راہیں مسئلے دی وضاحت کیتی جاندی اے۔ جدید اداریاں وچ مقامی سطح دیاں خبراں تے مسئلیاں نوں خاص اہمیت دتی جاندی اے۔ اج

دے ادارے لئی اختصار یا مختصر ہونا لازم اے، کیوں جے ادارے دی مکدی گل تے کئی شذرات (ادارتی نوٹ) نوں اک مخصوص تھاں یا چوکھے وچ فٹ کرنا پیندا اے۔ ادارتی صفحے نوں پرکشش بناون لئی ایہدے وچ کئی تبدیلیاں کیتیاں گئیاں، جیہدے وچ مختلف نوعیت دے کالم، تصویراں، کارٹون یاں شعر وغیرہ شامل نیں، جد کہ کجھ اخبار ہالے وی اپنی روایت نال جڑے ہوئے نیں پر اوہ وی جدید دور دے تقاضے پاروں کشمکش دا شکار نیں۔ پہلے ویلے دے اخباراں وچ ادارتی صفحے اتے بادشاہ یا شاہی دربار نوں راضی رکھیا جاندا سی، جد کہ ہن ادارے عدالت دی حیثیت اختیار کر گیا اے۔ پہلے ادارے نوں ”وکیل“ دا کردار ادا کر داسی تے ہن اوہ ”منصف“ بن کے مصالحت تے تعمیری تجویزاں تے فیصلہ کر دالے۔ فیصلہ وی اجیہا جیہدے نال لوکاں دیاں خواہشاں، روایتاں، ریتاں، خیالاں یا مفاد متاثر نہ ہون سگوں ایہدے وچ عوام الناس دی آواز شامل ہندی اے۔ راحت سہیل موجب:

”ماضی کے اداریوں میں مشکل الفاظ لیے جاتے تھے لیکن جدید دور کے اداریوں

کی زبان آسان ہو گئی ہے، اگرچہ صحافتی زبان کو سلیس اور سہل بنانے کا آغاز

نوائے وقت سے ہو گیا تھا۔“ (12)

ہن ایہ رواج ودھ گیا اے، قدیم اداریاں وانگ ہن شعر ورتوں وچ نہیں لیائے جاندے سگوں ودھ توں ودھ سادہ زبان ورتوں وچ لیائی جاندی اے۔

اخبار معاشرے دا عکاس اے۔ زمانہ تغیر دا دو جاناں اے۔ موجودہ معاشرہ چند سال پہلے دے معاشرے توں مختلف اے۔ سماجی، سیاسی تے اقتصادی حالات بدل چکے نیں۔ اج دا اخبار تے اوہدے ادارے چند سال پہلے دے اخبار تے اوہناں دے ادارے توں مختلف نیں۔ جدوں صحافت مڈھلے مرحلے وچ سی، اوس ویلے ادارے نگاری دے موضوع سیاست تے بعض شہری مسائل تک محدود سن، ایس وجہ توں ادارے نگاری اک ای شخص دے حوالے سی۔ ہن اداریاں دے موضوع دا دائرہ بہت وسیع تے متنوع اے۔ بعض موضوعاں تے قلم چکن واسطے تخصیص درکار اے، ایس پاروں وڈے اخباراں وچ ادارے نگاراں دی تعداد ودھ گئی اے۔ اک چنگے ادارے نگار وچ ایہناں دا ہونا ات ضروری اے۔

1- ادارہ نویسوں متوازن شخصیت دامالک ہونا چاہیداے۔ تاں جے کسے ویلے دو فریقاں بارے ادارہ لکھن ویلے اعتدال نال گل کر سکے۔

2- ادارہ نویسوں ٹھنڈے دل، دماغ، متوازن شخصیت، ضبط، تحمل، زبان تے بیان اُتے عبور رکھن والا ہونا چاہیداے۔

3- ادارہ نویسوں دامطالعہ وسیع ہونا چاہیداے کیوں جے اوہنے حیاتی دے ہر مسئلے بارے ادارہ ویلے گل کرنی ہوندی اے۔

4- ادارہ نویسوں اخبار دی پالیسی دا پورا علم ہونا چاہیداے تاکہ اوہ ادارہ ویلے وچ ذاتی رائے نہیں سگوں اوہدے وچ اخبار دی رائے نوں پیش کرے۔ ایہدے خیالاں وچ اپنی لچک ہونی چاہیدی اے کہ خلوص تے دیانت نال اخبار دی پالیسی دی عکاسی کر سکے۔

5- ادارہ نویسوں ملکی قوانین، صحافت نال تعلق رکھن والے قوانین، صحافت دے ضابطہ اخلاق تے قومی مصالح دا وی پورا علم ہووے۔

6- سائنسی انداز فکر تے انداز بیان ضروری اے تاکہ اوہ تصویر دے دوویں رخ پیش کر کے متوازن انداز وچ رائے پیش کر سکے۔

ادارہ نویس لوکاں نوں اہم قومی یا عوامی مسئلیاں بارے پوری جانکاری دین دے نال نال اوہناں دی فکری تے ذہنی رہنمائی وی کردا اے۔ ایہہ اوہ سے صورت کر سکدا اے، جدوں اوہ آپ اعلیٰ فکری صلاحیتاں دامالک ہووے۔ اوہدی اکھ ویکھن والی ہووے تے حساس دل ہووے تاں جے اوہ کسے واقعے دی تہہ تیکر ا پڑ سکے۔ اوہ قاری نوں کھوٹا تے کھرا وکھرا وکھرا کر کے دکھادیوے اجیہی صورت وچ ادارہ ویلے وچ انفرادیت، جدت تے اثر انگیزی پھھدی اے کیوں جے عام نظریاں دے نال نال جے رائے نہ دتی جائے تے ادارہ ویلے وچ جان نہیں پیندی۔ ہر شعبے وچ ترقی دے نال نال ذرائع ابلاغ وچ وی کافی ترقی ہوئی۔ ابلاغ دے ہر شعبے دی کوشش ہوندی اے پئی اوہ لوکاں نوں اپنے ول پریرے پر عوام دے مصروف ہون

پاروں ساریاں دا ابلاغ دے ذریعیاں اتے توجہ دینا وی ناممکن اے، ایس لئی اج دا انسان صرف اوہ چیز پڑھن یا سنن لئی چنن دا اے جیہدے وچ کشش تے جاذبیت زیادہ ہووے تے اوہ اوہدیاں لوڑاں یا حالات مطابق ہووے۔ ایس لحاظ نال ادارہ نو لیس دا انسانی نفسیات بارے علم ہونا وی ضروری اے تاں جے اوہ ایہناں راہیں قاری دے ذہن نوں متاثر کر سکے۔

ادارہ لکھن مگروں ضروری اے پئی اوس نوں اک واری فیر پڑھ لیا جاوے تاں جے اوہدی کمی بیشی یا نوک پلک درست کر کے پیش کیتا جا سکے۔ بہترین ادارہ اوہ اے جیہدے وچ واقعاں، اعداد و شمار صحیح معلومات دتیاں گئیاں ہوں۔ ادارہ بروقت تے موقع محل معقول تے مدلل ہووے۔ منطق، استدلال تے معقولیت ہووے۔ شخصیت پرستی دی تھاں قومی یا اجتماعی مسئلیاں نوں اہمیت دتی جاوے۔ ادارہ غیر مبہم تے واضح ہووے۔ پاکستان دے اخباری مدیراں نے اپنے ضابطہ اخلاق وچ لکھیا اے پئی ملکی سلامتی تے قوم دے استحکام یا فوج دے خلاف ادارہ نہ لکھیا جائے۔ خارجی مسئلیاں نوں زیر بحث لیان لگیاں احتیاط توں کم لتا جاوے مزدوراں دے مطالبیاں وچ بے جا حمایت نہ کیتی جاوے سگوں اوہناں نوں سدھاراہ دکھایا جاوے۔ عام طور تے ادارہ با مقصد تے موثر ہونا چاہیدا اے۔ کیوں جے ادارہ تے صحافت دا مقصد ای انسانیت تے جمہوریت دی خدمت کرنا اے۔ موضوع دے لحاظ نال ادارے دیاں چار قسمیاں نیں۔

(1) خبراں اتے مبنی ادارے (2) پالیسی دے یا جماعتی

(3) معاشرتی ادارے، (4) خصوصی ادارے

معلوماتی ادارے، عموماً کسے خاص رائے دا اظہار نہیں کردے۔ ایہدے وچ واقعاں دا ٹھنڈے دل نال تے حقیقت پسندانہ انداز وچ جائزہ لیا جاند اے۔ ایہدے وچ واقعے واپس منظر بیان کیتا جاند اے۔ مسئلے دے سارے پہلو واضح کیتے جاندے نیں۔ شخصیاں تے تحریکاں دی نشاندہی کیتی جاندی اے تے دسیا جاند اے جے ایہہ عمل اختیار کیتا گیا تے ایہہ ایہہ نتیجہ نکل سکدا اے۔ استدلالی ادارے دا مقصد قاری نوں یقین دلانا کہ فلاں طرز فکر صحیح اے۔ ادارہ نگار مسئلہ پیش کردا اے۔ ایہدے حق وچ یا ایہدے خلاف دلائل دتے جاندے نیں۔ خاص انداز فکر دی تحسین یا مذمت کردا تے اخیر وچ اپنی رائے تے زور دیندا اے۔ استدلالی ادارے وچ مسئلے بارے رائے دتی جاندی اے کہ مسئلے بارے کیہ کیتا جائے۔

ہلکے پھلکے یا تفریحی ادارے حالات حاضرہ نال تعلق رکھدے نیس۔ برطانیہ دامشہور صحافی منیز فیلڈ Mansfield لکھدا اے کہ ”تفریحی ادارے نگار“ قوم داوڈا اخیر خواہ ہوندا اے کیوں بے اوہ ادارتی صفحے دی ثقافت تے بھاری پن نوں کم کردا اے تے لوکاں دی مسرت دا باعث بن دا اے۔ صحافت ای اوہ ذریعہ اے جیہڑا حیاتی دے اوڈا شععییاں دیاں سرگرمیاں نوں ودھاندا اے۔ قوم دی رہنمائی کردا اے، نالے رائے عامہ بناندا اے۔ ادارتی صفحہ اخبار دی روح تے اوہدی شخصیت دامظہر ہوندا اے تے ایہہ اصل کم رائے عامہ بنانا تے عوام دی صحیح طریقے نال رہنمائی کرنا اے۔ ادارتی نوٹ راہیں حال دے واقعییاں تے خبراں بارے رائے دتی جاندی اے۔

حوالے

- 1- عبدالسلام خورشید، ڈاکٹر، فن صحافت، لاہور: مکتبہ کاروان، 2004ء، ص 45
- 2- مہدی حسن، ڈاکٹر، Journalism for All Journalism، لاہور: عزیز بک ڈپو، ص 89
- 3- شفیق جالندھری، ڈاکٹر، صحافت، صحافی اور ابلاغ، لاہور: اے ون پبلشرز، 2010ء، ص 45
- 4- عبدالسلام خورشید، ڈاکٹر، داستان صحافت، لاہور: کاروان پریس، 2004ء، ص 11
- 5- مرزا محمد یوسف، A One Exploring Journalism، لاہور: اے ون پبلشرز، 2009ء، ص 83
- 6- مسکین علی حجازی، پنجاب میں اردو صحافت، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1995ء، ص 302
- 7- مسکین علی حجازی، اداریہ نویسی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1986ء، ص 3
- 8- شفیق جالندھری، ڈاکٹر، صحافت، صحافی اور ابلاغ، ص 93
- 9- مسکین علی حجازی، اداریہ نویسی، ص 21
- 10- راحت سہیل، اردو اداریہ کا ارتقاء، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1989ء، ص 15
- 12- راحت سہیل، اردو اداریہ کا ارتقاء، ص 286

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ احمد شہزاد

پنجابی لسانیات تے تاریخی لسانیات

Abstract

This article is full of effective information about Punjabi Linguistics and Historical Linguistics. Firstly the writer has given different definitions of language ,linguistics and defined the main terms related to linguistics. Then the writer has explained the four basic elements of language such as Phonology ,Morphology, Syntax and Semantics in detail with Punjabi examples. After that the writer has discussed the beginning and tradition of Historical Linguistics .This article is a humble attempt to cover all the effective data according to Punjabi Linguistics and Historical Linguistics.

زبان دے سائنسی مطالعے نوں لسانیات آکھیا جاندا اے۔ لسانیات دے علم نوں انگریزی وچ Linguistics
ہندی وچ بھاشاستر، گورکھی (پنجابی) وچ بھاشا وگیان تے اردو، پنجابی (شاہ مکھی) وچ لسانیات آکھیا جاندا اے۔ لسانیات
بارے لسانیات دے سیانے اچ لکھدے نیں:

☆ لیکچرار پنجابی، گورنمنٹ کالج، ٹاؤن شپ لاہور

"Linguistic is the scientific study of language"(1)

لسانیات دا اصل کم زبان تے اوہدے توں متعلق گلاں نال اے۔ لسانیات دا سائنسی مطالعہ بھادیں نوں کا ڈھا اے پر اصل وچ انسان لسانیات توں او دوں دا جانو اے جدوں پہلی واری حضرت آدمؑ نوں اللہ پاک نے وکھو وکھ شینواں دے ناں دے۔

"and individuals on analysis of language form, language meaning and language in content"(2)

لسانیات زبان دا سائنسی مطالعہ اے۔ لسانیات اپنے موکلے معنیاں وچ وی سماج دی ای ایجاد کردا ہوندی اے تے زبان دے عنصر، وکھو وکھ قانون تے ارتقاء دا مطالعہ لسانیات کارن ای کیتا جاندا اے۔ ڈیوڈ کرٹل دے آکھن موجب:

”یہ بات با آسانی سے کہی جاسکتی ہے کہ لسانیات کا علم سائنٹیفک طریقے سے زبان کا مطالعہ کرتا ہے۔ اس علم کا موضوع زبان ہے۔ عام طور پر ایک زبان اور بالخصوص کئی زبانیں“ (3)

لسانیات وچ عام طور تے زبان دے وکھو وکھ انگاں تے اک زبان دا دوجی زبان نال موازنہ کیتا جاندا اے۔ لسانیات زبان دے باقاعدہ مطالعے دا ناں اے۔ اوہ مطالعہ سائنسی ای ہوندا اے۔ ڈاکٹر گیان چند لکھدے نیں:

”زبان کے باقاعدہ مطالعے کو لسانیات یا علم زبان کہتے ہیں علم زبان ایک طویل نام ہے اس پر لسانیات کو ترجیح دینی چاہیے۔“ (4)

لسانیات دا موضوع انسانی زبان اے۔ جے ڈھکویں گل کریئے تاں لسانیات دا موضوع بول چال یعنی گل بات اے۔ لسانیات وچ ڈھیر ساریاں گلاں بارے بحث کیتی جاندی اے پر سر کڈھویاں نیں:

- ۱- زبان کیہ اے؟ یعنی ایہدی ہیبت تے ساخت
- ۲- بول چال دیاں آوازاں دے جمن دے طریقے تے تھاواں
- ۳- آوازاں رل کے اکھر کیوں بناندیاں نیں۔
- ۴- اکھر رل کے فقرے کیوں بناندے نیں
- ۵- زبان دا ودھارا
- ۶- ویلے دے نال نال زبان وچ ہون والیاں تبدیلیاں۔
- ۷- زباناں دے اک دو جے اُتے اثرات
- ۸- دنیا دیاں زباناں دی تاریخ تے گروہ بندی

لسانیات دی تعریف زبان تے دو جاسانسی مطالعہ اے۔ زبان اوہ شعوری آوازاں نیں جہناں نال بندہ اپنے خیالاں تے جذبیاں دا اظہار کردا اے۔ اشارے وی زبان دے حصے آؤندے نیں۔ ڈاکٹر ناصر عباس نے وی زبان نوں نشاناں دا نظام آکھیا اے۔

”زبان نشانات کا نظام ہے اور ہر نشان نے دوسرے نشان سے فرق کا رشتہ قائم

رکھا ہے۔ فرق کی وجہ ہی سے تمام لسانی کارکردگی ممکن ہوتی ہے۔“ (5)

زبان عام طور تے اک اجیے نظام داناں اے، جیہدے راہیں رابطے کیتے جاندے نیں۔ اک انسان اپنے خیالاں، احساساں تے جذبیاں نوں دو جیاں تیکر اپڑاند اے تے ایہہ سارے نظام دا نویکلے ڈھنگ نال مطالعہ لسانیات دے زمرے وچ آؤندا اے۔ زبان مقررہ صوتی علامتاں دا اک اجیہا مواصلاتی نظام ہوندا اے جہدی وجہوں کسے سماج دے لوک آپس وچ گل بات تے کم کردے نیں۔

"A language is a system of communication which consists of a set of sounds and written symbols which are used by the people of a particular country or region for talking or writing" (6)

زبان اک بندے دی کاڈھ نہیں سگوں ایہہ انسان دے دے ورھیاں دے تجربیاں تے کوششاں دا سٹہ اے۔ دو جی گل سائنسی مطالعہ اے۔ سائنسی مطالعہ توں مراد اوہ مطالعہ اے جہدے وچ سائنس دا میتھڈ ورتیا جاوے۔ سائنٹیفک میتھڈ الوجیاں سائنٹیفک میتھڈ بارے لکھیا گیا اے کہ:

Since the 17th century, the scientific method has been the gold standard for investigating the natural world. It is how scientists correctly arrive at how new knowledge and update their previous knowledge. It consists of systematic observation, measurements and

the formulation of questions or hypothesis.(7)

سائنٹیفک میٹھڈ وچ چار شیواں سرکڈھویاں نیں:

(۱) مشاہدہ (۲) مفروضہ (۳) تصدیق (۴) تدوین

زبان دے مطالعے دے چار پہلو نیں:

۱- صوتیات تے صوتیات دا علم

۲- علم صرف

۳- نحو

۴- معنویات

زبان نے سب توں پہلاں آوازاں ورتیاں۔ آوازاں اودوں وی موجود سن، جدوں لکھتاں ایجادیاں ہوند وچ نہیں آئیاں سن، آوازاں کیوں جمدیاں تے کیوں سجھیاں جاندیاں نیں، ایس نوں صوتیات آکھدے نیں۔ آوازاں زبان وچ کس ترتیب نال ورتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ نوں صوتیات دا علم آکھیا جاندا اے۔

"Phonetics is the study of sounds of speech.

It includes understanding how sounds are made using the mouth, nose, teeth and tongue and also understanding how the ear hears those sounds and can tell them apart phonology makes use of phonetics in order to see how sounds or signs are arranged in a system for each language"(8)

صوتیات سرکڈھویاں صوتی خصوصیات وچوں سب توں نکئی اکائی اے۔ کسے وی زبان دی اجہی اکائی جہوں ہور نکا نہ کیتا جاسکے یاں گھٹایا نہ جاسکے phoneme آکھواندی اے۔ ”داں“ اک کلمہ اے ایہہ نوں ”چال“ وچ بدل دتا۔ ”ڈ“ دی تھاں ”چ“ آگئی۔ ایس نکئی اکائی ”چ“ نے کلمے نوں وکھ وی کردتا تے معنی وی بدل دتے۔ ایس لئی ’چ‘ صوتیہ اے۔ صوتیات تے صوتیات دا علم محققاں لئی دلچسپی دا سرکڈھواں موضوع اے۔

پاننی (پنجویں تاسنویں ق م) سلاقر (پنجاب) دا وسیٹک سی تے لسانیات دا سیانا۔ ایہدی لکھت اشفا ادھیائے وچ چار ہزار شعری سطر ایاں سوتر ملدے نیں۔ پاننی نوں دنیا دا پہلا صوتیات دا ماہر تے گرائیمرین منیا جاندا اے۔ اوہنے دسیا کہ

آوازاں کیوں نکلدیاں نہیں تے کس لفظنوں اُچارن ویلے چھہ کیوں ہلدی اے۔

بیلی پہلا یورپی سکالرس جینے پنجابی سُراں دے نظام نوں دریافت کیتا۔ گراہم بیلی نے وزیر آباد (ضلع گوجرانوالہ) دے علاقے وچ بولی جان والی پنجابی دا تجزیاتی ویروا کیتا۔ پنجابی دیاں دوسراں دا کھوج لایاتے دسیا کہ سُراں دے آثار صرف دباوالے جیاں اُتے ای دکھالی دیندے نیں۔ گریہرسن (۱۹۲۶ء) نے پنجابی وچ بولیاں جان والیاں آوازاں دا اک خاکہ تیار کیتا پر اوہ لکھی بولی جان والی زبان وچ بھرواں فرق نہ کر سکیا۔ جین (۱۹۳۴ء) نے لدھیانہ ضلع وچ بولی جان والی مالوئی بولی دے صوتیاتی تجزیے دوران کجھ اوکڑاں بارے دسیا۔ پریم پرکاش سنگھ (۱۹۶۵ء) تے چیڑجی (۱۹۶۴ء) نے انڈو آریں زبانوں وچ صوتیاتی نمونڈیری اُتے بحث کیتی۔ ارون (۱۹۶۱ء) گل تے گلپس (۱۹۶۲ء) تے باہل (۱۹۶۸ء) نے قاشی تے فوق قاشی بول چال دیاں آوازاں نوں بیانیا۔ ۱۹۵۷ء وچ کالی چرن باہل نے پنجابی سُراں اُتے تحقیقی مقالہ لکھیا۔ مقالے نوں پنجابی لسانیات دامیل پتھر کہیا جاسکدا اے۔ بھاسکرارون (۱۹۹۷ء) نے ہندی تے پنجابی دا صوتیاتی تقابل کر کے دوواں زبانوں دے بولن والیاں دے روزمرہ مسئلیاں نوں بحث دا موضوع بنایا۔

آوازاں جدوں رل کے چھوٹیاں چھوٹیاں معنی دیاں اکائیاں بناندیاں نیں تاں اوہناں نوں صرفیہ آکھیا جاندا اے۔ جویں آرہیا اے، جارہیا اے، ہس رہیا اے وغیرہ۔ مرفیہ دا اپنا مطلب وی ہوندا اے تے دو جے مرفیہ دے نال رل کے وی مطلب دیندا اے۔ کسے وی زبان وچ اکھراں دے بنن، شکل، تبدیلی تے بامعنی بولی دے مجموعے نوں علم صرف آکھیا جاندا اے۔

"Morphology looks at how individual words are formed from smaller chunks of meaning units called morphemes. Morphology interacts in important ways with both phonology and syntax, which need to pay attention to the form of a word when it combines it with other words"(9)

علم صرف وچ اکھراں دے بنن دے عمل تے بحث کیتی جاندی اے۔ اصل اکھریہ سی، تے بامعنی اکھریہ کویں بند اے۔ ایہ سارا کجھ علم صرف وچ آؤندا اے۔

اکھر کجھ اصولاں وجہوں جملے وچ ترتیب نال آؤندے نیں۔ ایہہ اصول خودے اصول نیں۔ کسے زبان وچ فقرا بن دے عمل نون جان لئی اوہدی خودا مطالعہ کیتا جاندا اے۔ اکھراں دا آپسی تعلق تے رشتہ کیہا اے، گرانمر دے اصول تے اوہناں دی ورتوں کیہا اے۔ سارا کجھ خود وچ ویکھیا جاندا اے۔ خونوں گرانمر دی شاخ وی آکھیا جاندا اے۔

Syntax is the study of phrases, clauses and sentences are constructed and combined in particular languages writing a grammar requires defining the rules that govern the structure of the sentences of languages"(10)

پنجابی وچ علم صرف تے خودے حوالے نال کئی محققاں تے اسکا لراں نے کم کیتا۔ پنجابی وچ قواعد تے اوہدے بارے مطالعہ داڈھ ولیم کیری نے فورٹ ولیم کالج، کلکتہ وچ پنجابی زبان دی پڑھائی نال کیتا۔ ایہناں پنجابی گرانمر لکھی جھڑی ۱۸۱۲ء وچ چھپی۔ ۱۸۵۳ء وچ جے نیوٹن تے ای پی نیوٹن دیاں لکھیاں گرانمر اسکا لراں نے آئیاں۔ ڈاکٹر صفدر علی شاہ ہوراں نے ۲۰۱۵ء وچ پنجابی گرانمر لکھی جہدے وچ صوتیات تے جملیاں دی ساخت اُتے بحث کیتی گئی۔ ۱۹۶۵ء وچ سندھو نے پوادھی دی صوتیات، صورتیات، نحویات تے صورتی صوتیات دا تجزیہ کیتا۔ بابل ۱۹۶۹ء نے پنجابی دیاں سرکڈھویاں صنعتاں بیان کر دیاں قواعدی خاکہ فراہم کیتا۔ سمرنوو (Smirnov) (۱۹۷۶ء) نے روسی زبان وچ پنجابی قواعدی کتاب لکھی۔ چنچل سنگھ (۱۹۸۵ء) نے جزو لاحق تے خوبارے جانکاری دتی۔

قرون وسطی دے سمدے ماہرین لسانیات دی دلچسپی گرانمر وچ بہتی سی۔ رومن گرانمرین وچول وارو (Varro) داناں سرکڈھواں اے۔ جہنے لاطینی وچ Latina دے سرناویں نال گرانمر لکھی۔ قرون وسطی دے سمدے آکسفورڈ تے کیمرج وغیرہ وچ گرانمر تے خطابت بارے کتاباں پڑھائیاں جانداں سن۔

جدوں فقرا بن جاندا اے تاں اوہدا مطلب جاننا لازم اے۔ فقرے دا مطلب معنی دا مطالعہ معنویات آکھواندا

اے۔

"Semantics is the study of meaning. It focuses on the relation between phrases and other hits of language and on how these

words and phrases connect to the world"(11)

لسانی ماہراں پہلاں پہلاں اکھراں دے معنیاں تے اوہناں دے جملیاں ول توجہ دتی۔ واہواچر مگروں ایہ محسوس کینا گیا کہ قواعد (گرامر) تے اکھراں دے مفہوم دے ویروے وچ تعلق ہونا ضروری اے۔

”معنویات دے علم نے اوس ویلے محققاں دی توجہ حاصل کیتی، جدوں بدلے ہوئے تولیدی نحوی نمونے دی شکل ول اوہناں دا دھیان گیا۔ چومسکی نے اپنی معیاری تھیوری نوں نویں سریوں ترتیب دتا تے علم المعانی دے جزاں وچ توسیع شدہ معیاری تھیوری نوں متعارف کروایا۔“ (12)

معنویات دے حوالے نال بہت تھوڑا کم ہو یا اے، لیہنوں ودھاون دی لوڑ اے۔ اُتم سنگھ ۱۹۷۸ء نے معنویات دا اسلوبیات نال تقابل کینا۔ ہرکرت سنگھ ۱۹۷۴ء نے معنویات وچ پنجابی دے ڈھانچے نوں لغوی تے معنوی تعلق دے حوالے نال پرکھیا۔ خورشیدی ۱۹۷۳ء نے معنویات دے خاکے نوں روایتی فریم ورک وچ ڈھال کے پیش کینا تے نال ای مختلف اکھراں دی اشتقاقیت نوں نکھڑیا اے۔ گیتا ۱۹۷۷ء نے شیخ فرید دے کلام دا معنویات دے حوالے نال تجزیہ کینا۔ کپور ۱۹۸۵ء نے پنجابی فعل دے معنویات ڈھانچے دا مطالعہ کینا۔ کوہل ۱۹۸۵ء نے پنجابی وچ معنویات بارے تعارفی کتابچہ لکھیا۔ ڈیوکرشل نے زبان دے اڈواڈ پہلواں نوں انج بیان کینا اے:

Language

Structure

Use

Pragmatics

Sound

Grammer

Meaning

Phonetics

Phonology

Marphology

Syntax

Semantics(13)

لسانیات دے بانیاں وچوں لیونارڈ بلوم فیلڈ صوتیات، علم صرف، نحو تے معنویات نوں زبان دی ساخت آکھیا تے آوازاں، لفظاں، فقریاں تے معنیاں نوں اک ساخت وچ ویکھن نوں ساختیات متھیا۔

بلوم فیلڈ زبان بطور نظام دے تحت گل کردیاں آکھدا اے کہ ہر ساخت دا اپنے طور تے اک نظام ہوندا اے۔ جے اوہدا اک حصہ بدل دتا جاوے تاں باقی اپنے آپ بدل جاندا اے۔ جدید لسانیات دے باوا آدم فرینڈ ڈوسینر

(۱۹۱۳-۱۸۵۷) نے زبان دے نظام نوں دو حصیاں وچ ونڈیا اے۔

پہلا لسان (La Langu) مکمل نظام لوکاں دے ذہن وچ ہوندا اے۔ ایہدے بغیر نہ تے آواز تخلیق ہوندا اے تے نہ ای ایہدے معنی سمجھائے جاسکدے نیں۔ ایہہ ساخت ذہناں وچ تاں ہوندا اے پر کدی مکمل طور ورتی نہیں جاندی۔ دو جاحصہ (parole) اے۔ ایہدے راہیں بولن والا کہہو جہیاں آوازاں کڈھ رہیا ہے؟ پریشانی وچ کیویں بولد اے۔ غصے وچ کجھ اکھورت نہیں سکدا۔ ایس طرح parole ہمیش ناقص ہوندا تے La-langue زبان دی مکمل ورتوں اے۔ نوم چومسکی نے (۱۹۲۸ء) parole لئی performance تے La-langue لئی competence دی اصطلاح ورتی اے۔ اوہدے موجب زبان دی ساخت دا مکمل طور تے علم انسانی ذہن وچ موجود ہوندا اے۔ لسانیات نوں دو حصیاں وچ ونڈیاں جاسکدا اے۔

(i) Micro linguistic

(ii) Macro linguistic

Macro Linguistics وچ تاریخی، کمپیوٹر، ریاضیاتی، انسانیتی، عصائی، نفسیاتی، سماجی، لسانی منصوبہ بندی اسلوبیاتی تے فلسفیاتی لسانیات آوندیاں نیں۔

انسانیات دا موضوع عہد قدیم دا انسان اے۔ انسانی لسان وچ کسے اک نسل دی زبان دا ثقافتی پچھو کڑ وچ مطالعہ کیتا اے۔ نفسیاتی لسانیات وچ ذہن تے زبان دے سانگے بارے گل کیتی جاندی اے۔ بال کیویں زبان سکھدا اے، کیویں اوہدے حافظے وچ محفوظ ہوندا اے۔ ریاضیاتی لسانیات وچ ریاضی دے اصولاں دا اطلاق کیتا جاند اے۔ کمپیوٹر لسانیات وی ریاضیاتی لسانیات دی شکل اے۔ ایہدے وچ زبان دے ہر لفظ دے نمبر دے دتے جاندے نیں۔ جیویں کمپیوٹر وچ ہر اکھر یا نمبر دا ASCII کوڈ ہوندا اے تے فیروہنوں Assembler یا Interpreter عددی کوڈ وچ بدل دیندا اے۔ ایسے طرح لسانیات وچ ہر لفظ دا کوڈ ہوندا اے۔ جیویں شیر لئی 101، بہادر لئی 100 وغیرہ۔ نیورولسانیات وچ زبان بولن دیاں خرابیاں تے فیروہنوں دی تشخیص کیتی جاندی اے۔ جیویں گل سمجھن دی صلاحیت نہ ہونا یا گھٹ ہونا۔ سماج وچ جنے وسعت تے پیچیدگی دے مسائل نیں سماجی لسانیات دے موضوع وی اوہنے ای نوکیلے نیں۔ سماج دے حوالے نال زبان دا مطالعہ سماجی لسانیات آکھواندا اے۔ زبان معاشرے دا حصہ اے جہدے راہیں لوکاں دی شناخت، ثقافت، رویے تے سماج دی نمائندگی ہوندا اے۔

لسانی منصوبہ بندی وچ معیاری زبان دے قواعد، بجیاں دا علم، گرائمر تے ڈکشنریاں بارے اصول دے جانے دے نیں۔ فلسفیانہ لسانیات وچ اسلوبیاتی بحثاں ادبی ڈھنگ وغیرہ تے حجت کیتی جاندی اے۔ تاریخی لسانیات وچ زبان دے

تاریخی پچھو کڑتے مڈھ بارے بحث کیتی جاندی اے۔ Micro linguistics تے Macro linguistics دی وٹڈ ڈاکٹر طارق رحمن اپنی کتاب وچ مختلف درجے بنا کے انج کیتی اے۔

Linguistics

Microlinguistics

Phonetics phonology Morphology Syntax

Pragmatics Semantics

Philosophical Linguistics stylistics language planning (Pelicaes)

Psycholinguistics Anthropological linguistics Matematical linguistics

computational linguistics Historic linguistics(14)

زبانوں کدوں تے کیوں ہوند وچ آئیاں؟ ایہدے بارے انسان مڈھ قدیم توں وچار کردا آرہیا اے۔ سائنس وچ آکھیا جاسکد اے کہ کوئی شے کدوں ایجا دیا دریافت ہوئی پر لٹریچر تے خاص کر زبان وچ ایہہ گل بڑی اوکھی اے کہ فلاں زبان کدوں شروع ہوئی کیوں جے ہر زبان دی ہزاراں ورہیاں دی تاریخ اے۔ پرانے سہ وچ انسان کول کئی زبانوں دے مڈھ دے حوالے نال کجھ گھڑے گھڑے جو اب سن جیویں زبان دی ہوند دیوی، دیوتیاں دی دین اے۔ سائنسی تے تکنیکی ترقی مگروں لسانیات دے سیانے کسے ٹھوس نتیجے اُتے نہیں اپڑ سکے کہ کسہری زبان کدوں تے کیوں جی۔ کئی لوکاں اڈواڈ زبانوں بارے کجھ گلاں متھیاں اک زبان وچ بہتے لفظ نہیں تے دوجی وچ گھٹ، اک زبان مٹھی اے تے دوجی کھر دری، اک زبان سائنسی علماں لئی ڈھکویں اے تے دوجی اڈھکویں۔ لسانیات دا علم ایہناں گلاں دا ہنگارا نہیں بھردا۔ سائنسی مطالعہ پکھوں کوئی زبان نامکمل نہیں ہوندی، کوئی وی مٹھی نہیں ہوندی تے زبانوں دا مڈھلا ڈھانچہ صوتیات، صرف، نحو تے معنویات ہر زبان وچ موجود اے۔

سائنسی زبان یا غیر سائنسی زبان سوچ دا سانگا زبان دی عملی شکل نال اے۔ انگریزی وچ سائنسی علماں نوں رواج دتا گیا تاں انگریزی اہل ہوئی کہ جدید علماں نوں بیان کر سکے۔ ایسے طرح پنجابی وچ سائنس لکھی جاوے تاں ایہدی لوڑ دیاں اصطلاحواں بولی وچوں ای لہسکدیاں نہیں یاں دوجیاں زبانوں کولوں منگیاں وی جاسکدیاں نیں۔ انگریزی نے نشاط الثانیہ دے سہ اپنیاں لوڑاں یونانی تے لاطینی کولوں پوریاں کیتیاں۔ پینڈولوکاں دی بولی ادھورانی ہوندی اے۔ ایہناں دی گرانمر

نہیں ہوندى۔ كسے وى ماں بولى بولن والے دے ذہن وچ زبان دا كمل نظام ہوندا اے۔ ایہدے بغیر گل بیان نہیں كر سكد ا۔ ساریاں سوچاں اوہدوں تیکر سن جدوں تك لسانیات دا علم سائنس دے درجے تک نہیں سی اپڑیا۔ برصغیر دے لوکاں نوں ایہ اعزاز حاصل اے کہ لسانیات دیاں ڈھلیاں کتاباں ایس دھرتی اُتے ای لکھیاں گئیاں۔ یاستک ستویں چھویں قبل مسیح دا لکھاری اے چہنہ نروکت ناں دی کتاب لکھی۔ ایہدے وچ متروک لفظاں دی شرح زبان دے ڈھ تے لفظاں دے Root بارے بحث کیتی گئی اے۔

پانپى (پنجویں تا ستویں قبل مسیح) سلاقر (پنجاب) دا وسیٹک سی، لسانیات دا سیانا اے۔ ایہدی لکھت اشٹا ادھیائے وچ چار ہزار شعری سطران یا سوتر ملدے نیں۔ پانپى نوں دنیا دا پہلا صوتیات دا ماہر تے گرانمرین نیا جاندا اے۔ اوہنے ایس عمل دی وضاحت کیتی کہ آوازاں کیوں نکلدیاں نیں تے کس لفظ نوں اُچارن ویلے جیہہ کیوں ہلدی اے۔ کاپتائسن (دوجی صدی قبل مسیح) نے اپنی کتاب وارتک وچ پانپى دی اشٹا ادھیائے بارے کجھ اعتراض کیتے تے سنسکرت دے کجھ نویں اصولاں ول دھیان دیوایا اے۔ پتھلی دی مہا بھاشیہ داسمے اک سو پنجاہ قبل مسیح دا اے۔ ایہ لکھت وى کاپتائسن دی وارتک دے جواب وچ لکھی گئی تے اوہناں اعتراضاں دا جواب دتا گیا اے جہڑے اشٹا ادھیائے بارے پیش کیتے گئے سن۔ براعظم دیاں دیسی بولیاں داسہرا وُرجی دے سرائے۔ چہنہ پراکرت پرکاش لکھی۔ ایہداسمے پنجویں توں پہلی صدی قبل مسیح دا اے۔ ایہدے پہلے نوں باباں وچ مہاراشٹری پراکرت بارے ویرواملد اے۔ دسویں باب وچ پشاپچی یارھویں باب وچ ماگدی بارھویں باب وچ شورسینی دا بیان اے۔ چنڈہیم چندر وی پراکرتاں دے سرکڈھویں عالم تے گرانمرین نیں۔

یورپ دی فکری تاریخ وچ افلاطون (۳۴۷-۴۲۷) پہلا سو جھوان اے چہنہ اپنی لکھت کریٹیلیس وچ زبان دی نوعیت تے فطرت اُتے بحث کیتی، ایہدے وچوں اک کردار ہرموجینس دلیل دیندا اے کہ زبان سماجی ادب اے یاں رواجی عمل۔ کتے دا لفظ اجھے جانور لئی ورتدے آں جہدیاں چار ٹنگاں ہوں۔ آواز تے شے وچ ضروری نہیں کہ کوئی تعلق ہووے۔ ایہدے مخالف نظریہ کریٹیلیس نے دتا۔ اوہدا وچار اے کہ شیواں تے اوہناں دے ناواں وچ فطری رشتہ ہوندا اے۔ اوہناں دے معنیاں وچ کجھ سانجھ ہوندى اے جیہیں پاروں اوہناں شیواں ول اشارہ کیتا جاندا اے۔ سقراط وى ایسے گل نال متفق سی پر کوئی نتیجہ نہ کڈھیا جاسکيا۔ ارسطو نے ایسے گل دی تائید اپنے مضمون De-Interpretation وچ کیتی اے ایہنوں لزوی یاں فطری نظریہ وى آکھدے نیں۔ روایت پسند تے فطری نقطہ نظر وچکار بحث پورا زمانہ وسطی جاری رہی۔ قرون وسطی دے سمدے ماہرین لسانیات دی دلچسپی گرانمر وچ ڈھیر سی۔ رومن گرانمرین وچوں قانون دان مارکس ٹیرینٹس واروداناں سرکڈھواں اے۔ چہنہ لاطینی گرانمر اُتے کتاب 'لاطینی زبان، لکھی۔ اوس ویلے آکسفورڈ تے کیمرج

وچ گرائمر تے خطابت بارے اجیہاں کتاباں پڑھائیاں جاندیاں رہیاں۔ اوہدوں تیکر یورپی ماکاں وچ لاطینی دی چڑھ مچی ہوئی سی۔ اوس ویلے مسلم دنیا وچ صرف تے خودے قواعد فن ٹیسی اُتے اڑے ہوئے سن۔ عربی گرائمر دی ویکھا ویکھی فارسی تے ہو رکئی مسلماناں دیاں زباناں اُتے عربی پرچھاویں وکھالی دیون لگے۔ اج وی عربی اصطلاحواں نال قواعد دیاں کتاباں بھریاں پیاں نیں۔ انج دے مصنوعی قواعد نوں رٹے نال یاد کیتا جاندا اے تے فردوجیاں زباناں اُتے مڑدنا جاندا اے۔ ایہناں لاطینی تے عربی گرائمر وچ جیوندے بندے دی بولی نوں نہیں ورتیا گیا۔ اجیہے قواعد یا گرائمر نوں تقعی دی گرائمر آکھدے نیں۔

انہویں صدی وچ لسانیات نے وسطی یورپ وچ ترقی کیتی۔ یونیورسٹیاں وچ کھوج نوں مڈھلی سمت دتی گئی جرمن لسانیات دے ماہراں اڈواڈ زباناں وچ لفظاں دی سانجھ بارے ٹکراویں تول کیستے۔ ایس علم نوں پہلاں پہل philology تے ایہدے سیانیاں نوں philologists آکھیا گیا۔ ویلے دے نال لفظ دے معنی بدلدے نیں ایس پاروں لسانیات دے سیانیاں لفظ دی اصل ہوندا دامطالعہ کیتا۔ تاں ایہداناں علم الاشتقاق پے گیا۔ نویں لسانیات دے سیانے ایہدے لئی تقابلی لسانیات دا لفظ ورتدے۔ ایس دور دی گرائمر نوں ماہرین تقابلی لسانیات تے ماہرین تاریخی لسانیات آکھیا جاندا۔ philologists دی لسانیات نوں دین اے کہ اوہناں زباناں نوں خاندان وچ وٹڈیا۔ جتھے دوزباناں دا ساٹھا وٹڈار ویکھیا اوہناں نوں اک خاندان یاں قبیلے دی زبان آکھدتا۔ ایس سلسلے وچ سرولیم جوز (1746-1794) دی کھوج اہم اے۔ اوہنے ۱۷۸۶ء وچ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال دے اک جلسے وچ آکھیا۔

”سنسکرت بھاری کئی ای پرانی کیوں نہ ہووے، ایہدی بہتر نوٹیکلی حیثیت رکھدی اے۔ ایہ یونانی نالوں زیادہ مکمل تے لاطینی نالوں بہتی امیر اے۔“

ایہناں دوواں نالوں بہتی شاندار تے شائستہ اے۔“ (15)

سرولیم جوز دے وچاراں کئی لسانیات دے ماہراں دادھیان سنسکرت ول دیوایا۔ یورپ دیاں یونیورسٹیاں وچ

سنسکرت دے شعبے کھلن لگے۔ جرمن لسانیات دے ماہر Franz Bopp نے اُتلے وچاراں نوں کھڑکھ کے امی On

the conjugation system of sanscarat language in comparsion with those

Rask of the Greek, Latin persian and Germanic language" لکھی۔

Musqas (۱۸۲۹ء-۱۷۸۷ء) ڈنمارک دے ماہر لسانیات

Iceland lanugage ۱۸۱۸ء وچ لکھی۔

راسک نے دھیان پوایا کہ زبانوں کی سائنس لئی صرف لفظوں کی سائنس بنا کے نتیجے میں کدھنے چاہیدے
سگوں دوزبانوں کی گرانمر یا قواعدوں کو لکھ ڈھ رکھنا چاہیدے۔ تاں ای کسے سٹیکر اپڑیا جاسکدے۔ موضوع بارے لکھن
والیاں وچوں Jacob Grimm تے Karl Brugmann دے ناں سرکڑھویں نیں۔ تقابلی لسانیات دے ماہراں
دا خیال سی کہ انڈیورپین زبانوں دے کئی ڈھلے لفظ اکو طرح دیاں صوتاں تے مادیاں وچوں پھٹے نیں۔ ایہ اکارن ایہ وے کہ
ایہ اکو قبیلے دیاں زبانوں نیں۔ پنجابی، فارسی، انگریزی، سنسکرت، یونانی، لاطینی، پشتو، پیو، فرانسیسی۔ ایہدے باوجود کئی زبانوں
اجہیاں نیں جہناں نوں کسے وی لسانی گروہ نال نہیں جوڑیا جاسکدے۔ جیویں ہزہ دی پروشاسکی تے گلگت دے علاقیاں وچ بولی
جان والی یاسین۔

نویں لسانیات دا موڈھی Ferdinand de Saussure (۱۸۵۷ء-۱۹۱۳ء) نوں آکھیا جاندا ہے۔
سمکالی عالماں وانگوں تاریخی تقابلی لسانیات دی ریت نوں ای پہلاں پہل اگے لوریا۔ اوہنے انڈیورپین زبانوں وچ مصوتے
دے قدیم نظام بارے لکھیا پراوہ آپ وی مطمئن نہیں سی۔ اوہ philology وچ درتیاں اصطلاحواں نوں نامکمل سمجھدا سی تے
آکھدا سی کہ ایہدی اصلاح دی لوڑا ہے۔ اک خط وچ اوس لکھیا:

”پہلاں توں موجود اصطلاحواں دے نامکمل ہون، ایہناں دی اصلاح دی لوڑ

تے ایہ کرن لئی یعنی ایہناں دے اظہار لئی کہ زبان کیویں دی شے ہے۔ علم

اللسان وچ میری دلچسپی وچ رکاوٹ دا کارن ہے۔“ (16)

اوہدے شاگرداں نے اوہدی موت مگروں اوہدے ان چھپے نوٹس ”لسانیات اک کورس“ دے ناں نال کتاب
چھاپی۔ ایس کتاب نے جدید لسانیات دی بنیاد رکھی۔ اوہدے آکھن موجب لسانی علامتاں بے قاعدہ ہوندیاں نیں۔
افلاطون دے کریٹیلوس توں گل شروع کرے تاں Saussure روایتی نقطہ نظر دا حامل سی، اوہ ایس خیال نال متفق سی کہ
زبان مصنوعی نظام ہے جہدے وچ آوازاں دے کجھ وی معنی متھے جاسکدے نیں۔ Saussure دے لفظاں وچ اشارہ
تے لفظ کسے اصول دے تحت نہیں ہوندے، اوہ یک زمانی تے دوزمانی جہنوں انگریزی وچ Synchrony and
diachrony آکھیا جاندا ہے، دانکھیرا وی کردا ہے۔ اوہنے یک زمانی اُتے زور دتا کہ زبان دا نظام کیویں چلدا ہے
تے ذہناں وچ کیویں محفوظ ہوندے۔ اوہدے نظریے کیویں La-Langue زبان دا مکمل نظام ہے تے Parole
کیویں ناقص ہے۔ Saussure دیاں لکھتاں نے ساختیات نوں بہت متاثر کیتا۔ اوہدے موجب زبان نظام ہے تے
ایہدی ساخت اے جہدے رنگ اک دوجے نال جڑے ہوندے نیں۔ ساختیاتی لسانیات نوں اگے ودھان وچ

Prague School دا وڈا حصہ اے۔ ساختیاتی لسانیات نے انسانیات، فلسفے، تے عمرانیات دے نظریے نوں وی متاثر کیتا۔ اوہناں مگروں امریکی لسانیات دے ماہر Bloom Field دا ناں سرکڈھواں اے۔ اوہ بنیادی طور تے Dante توں متاثر سی۔ اوہنے آکھیا کہ انسانی ذہن دے مطالعے دی تھاویں انسانی روایاں دا مطالعہ کرنا چاہیدا اے۔ Bloom Field دی کتاب language کئی ورہیاں تیکر امریکی لسانیات اُتے چھائی رہی۔
نوم چومسکی (۱۹۲۸ء) امریکہ دا ماہر لسانیات اے۔ چامسکی نے اپنے نظریات پاروں گرائمر دا تصور بدل کے رکھ

دتا۔

حوالے

1. Holliday, Michael A.K; Jonathen webster (2006), on Language and Linguistics.
2. Mastinet, Andre, Elements of General Linguistics studies in General linguistics, vol1, Translated by Elisabeth palmer Rubbest Londen, Faber p15
- 3- ڈیوڈ کرسٹل۔ لسانیات کیا ہے؟ مترجم ڈاکٹر نصیر احمد خاں (لاہور: نگارشات پبلشرز ۱۹۹۷ء) ص ۴۴۔
- 4- گیان چند جین، ڈاکٹر۔ (لاہور: فکشن ہاؤس ۲۰۱۸ء) ص ۲۲
- 5- ناصر عباس نیر، ڈاکٹر۔ لسانیات اور تنقید، ص ۷۱
6. www.lollinsdictionary.com
7. https://explorable.com/what_is_the_scientific_method
8. https://sil.org/longustins/what_linguistics.
9. https://www.sil.org/linguistics/what_linguistics
10. https://www.sil.org/linguistics/what_lingustcs
11. https://www.sil.org/linguistics/what_linguistics
- 12- امجد علی بھٹی، ڈاکٹر۔ کھوج، ص ۹۳

- 13- طارق رحمن، ڈاکٹر۔ لسانیات۔ ایک تعارف مترجم اصغر بشیر (کراچی: سٹی بک پوائنٹ، ۱۰۱۷ء)، ص ۱۷
- 14- اوہی ص ۲۰
- 15- اوہی ص ۲۸

16. J.D. cullern, Saussere vol 3743, H envestern press, 1976

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر ثناء مدثر بٹ

منشاء یاد دا ”وگدراپانی“

Abstract

"Waghda Pani" is a collection of stories by Mansha Yad. This article is a comprehensive description on his stories, In which he has described various issues of society. He has described social evils through these stories in a very artistic manner. He has highlighted the social issues like poverty, status, excess of wealth and many other social evils through these stories. He has described the story of a common man. The topics of his stories seem to fight for their existence, somewhere showing victory and some where showing defeat, move forward and lead the reader towards new vision.

دیس پنجاب کہانی دا گھراے۔ کہانی کہن سنن دی چاہت بندے دی پُرانی رتجھ اے۔ ایس وچ بندے دے کسے ہڈورتے تے جگ بیٹے دلچسپ واقعے دا بیان ہوندا اے۔ کہانی آکھناتے سُننا ازل توں اڄ تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ شروع توں ای کسی نہ کسی شکل وچ موجود رہی۔ کہانی کیہ اے، ایہدے بارے جناب عبدالغفور

قریبی اپنے خیالوں کا اظہار ایہناں اکھراں وچ کیتا اے:

”کہانی کسے گل دی چند جان اے۔ بات وی کہانی اے۔ لوک کتھا وی کہانی تے ساکھی جاں شاہدی (شہادت) وی کہانی داناں اے۔ پنجابی کہانی دے کئی ناں موجود نیں گل، بات، کتھا، ساکھی، ناول وی کہانی اُتے پکڑا رکھ اے پراج کل کہانی توں مراد کئی کہانی جاں ہنری کہانی اے، جو ادب دا اک مکمل روپ اے تے مکمل فن اے۔“ (1)

صنعتی معاشرے دے جنم لین توں پہلاں کہانی دا لہجہ داستانی تے غیر حقیقی رہیا جیہدے وچ غیر فطری کرداراں تے واقعات دی بھر ماری۔ اج کہانی ہرزبان تے ملک وچ لکھی جا رہی اے۔ ہن کہانیاں جتاں، پریاں تے لال بادشاہواں دیاں محلاں وچوں نکل کے ٹھگیاں دیاں وسنیکاں دے آ لے دوالے گھمدیاں نیں۔ اج دی کہانی جیوندے جاگدے ماس بُت دے محنت کشاں، مزدوراں، واہی واناں، سرمایہ داراں، جاگیرداراں، وڈیریاں تے حیاتی دے دو جے شعبیاں نال تعلق رکھن والیاں دی کہانی اے۔ کہانی حیاتی دے بہت نیڑے ہو گئی اے۔ کہانی بارے کرامت مغل دے وچار نیں:

”کہانی وی کسے جاندار شے وانگ ای لگدی اے جیہدے اندر روح وی اے تے جیہدا اپنا آپ وی ہوندا اے پر اوہ حرفاں دی لڑی وچ ہوندی اے۔ ساہواں دی لڑی وانگ، ایہدے حرفاں پچھے حرفاں اندر کردار لگے ہوندے نیں۔ کرداراں دے سارے نین نقش لفظاں راہیں ہوندے نیں جیہناں دی تصویر بنانا یاں وگاڑنا پڑھن والے تے ہوندا اے کہ اوہ کیہڑے کردار نوں کیہڑا روپ دیندا اے تے کئی واری اکوای کہانی وچ کئی ایہیے کردار وی ہوندے نیں جیہناں نوں پڑھدیاں ہونیاں محسوس ہوندا اے کہ ایہہ کردار کہانی دا ”ہیرو“ اے پر کہانی دے اخیر تے پتہ لگدا اے کہ اوہدے وچ ہیرو کوئی ہورای اے۔ ضروری نہیں کہ اوہ ہیرو انسان ہووے، کوئی پتھر، پھل، منظر یاں کہی ہوئی گل وی کہانی دا ”ہیرو“ ہوسکدی اے۔“ (2)

کئی کہانی انسانی حیاتی دے کسے اک کچھ نوں مکھ رکھ کے لکھی جاندی اے جیہدے وچ کوئی وی موضوع ہوسکدا اے جیہدے نال معاشرے وچ ہون والیاں برائیاں تے نا انصافیاں نوں زیر بحث لیایا جاند اے تاں جے ایہناں دا کوئی

مثبت حل نکل سکے۔

نکی کہانی دا اپنا لکھن ڈھنگ، بہتر تے موضوع اے اجوکی زندگی گہما گہمی نال بھری پئی اے۔ دال روٹی دے ٹٹے نال نہڑ کے بہوں گھٹ و بہل رہ جاندی اے پئی کسے لمیری کتاب نوں ہتھ پاسکیئے۔ اقتصادی تے سماجی ذمہ داریاں وی اینیاں گو وودھ گئیاں نیں پئی و بہل ای نہیں نکلی۔ کہانی دی ایہہ خوبی اے پئی سون لکیاں، بس یا ٹانگے وچ سفر کردیاں سچے ای پڑھی جاسکدی اے۔ ایس پاروں کہانی دی بہتر تے موضوع دی چون اجیہی ہونی چاہیدی اے کہ پڑھن مگروں کسے کم نوں ہتھ پایا جائے تے اوہ بے سواد نہ لگے۔ بندہ کسے ڈونگھے ویہناں وچ نہ پھس جاوے۔ کجھ اجیہے لوک نیں جیہڑے سون توں گھٹے دو گھٹے پہلاں کچھ پڑھنا لوڑدے نیں۔ اوس ویلے ستھری کہانی اوہناں دے سارے دن دے تھکیوں نوں دور کرن دا سامان بن دی اے۔ ایس پاروں نکی کہانی لکھن دا رجحان ودھ رہیا اے تے ایہہ گل وی سامنے آؤندی اے کہ نکی کہانی وچ کوئی وی گھمبیر مسئلہ نکی کہانی دا موضوع بنایا جاسکدا اے۔ پنجابی زبان وچ لکھی جان والی کہانی پورے جو بن اُتے اے۔ نویں نسل اچ وی پنجابی کہانی وچ ڈاڈا اھے وادھے کر رہی اے۔ ایہدے وچ مرد تے زنانی دوویں موڈھے نال موڈھا جوڑی منزل ول ودھ رہے نیں۔ اوہدے لکھ مہاندرے بارے گل کردیاں ہوئیاں جناب عبدالغفور قریشی موجب:

”ایس دا مہاندرہ سماجی حقیقت پسندی والا اے۔ نویں کہانی وڈیاں وڈیریاں، پریاں تے شہزادیاں دی تھاں عام بندے دیاں لوڑاں، تھوڑاں، رجھاں تے سدھراں نوں اُلک رکھی اے تے ایہو پنجابی کہانی دا فنی کمال اے کہ اوہ سدا لوکاں دی حامی رہی اے۔ اجوکی پنجابی کہانی اپنے دیس دیاں دو جیاں زبانوں تے دو جے دیساں دی کہانی نال موڈھا ماردی اگے ودھ رہی اے۔“ (3)

نکی کہانی دی گل کرئیے تے منشاء یاد ہوراں دا ناں وی سامنے آؤندا اے۔ منشاء یاد دی کتاب ”وگدا پانی“ کہانیاں دا مجموعہ اے۔ ایہہ کتاب پہلی واری 1987ء وچ چھاپے چڑھی۔ کتاب 20 کہانیاں دا مجموعہ اے۔ ”وگدا پانی“ اوہناں دا پہلا پنجابی مجموعہ اے ایس توں پہلاں اوہ اُردو وچ کافی کجھ لکھ چکے نیں۔ اوہناں اپنیاں کہانیاں وچ معاشی تے سماجی مسئلیاں نوں بیان دا آہر کیتا۔ اوہناں دیاں کہانیاں بارے اوہناں دی زبانی نکلے کجھ اکھر ویکھ کے اوہناں بارے پتہ لگدا اے:

”میں کہانیاں دے اوس شہر دا وسنیک آں جیہڑا میرے اندر وسدا اے۔ ایہدے وچ وی ہر ویلے کسے نہ کسے گٹھے دھونی دھندی رہندی اے۔ اک

پاسیوں اگ بجھدی اے تے دو بے پاسے حال دہائی پے جاندی اے پراہیدا
 سبب ہو اے۔ ایہہ تخلیقی کرب دی آوی اے جیہڑی ہر ویلے چڑھی رہندی
 اے۔ اک پور لہند اے تے دو جا چڑھ جاندا اے۔ مینوں بڑی چنتا رہندی
 اے کوئی بھانڈا پلانہ رہ جائے۔ کچے پلے بھانڈیاں دا تہانوں پتا اے پئی
 گھر جاندا نہیں تے اپنے نال صادق جذبیاں نوں وی ڈوب دیندے
 نہیں۔“ (4)

منشاء یاد نے علامتی کہانیاں لکھیاں جیہڑیاں اُچ پدھر دیاں نیں۔ اڈواڈ سماجی مسئلیاں دا علامتی اظہار اِنج کیتا اے
 کہ کہانی کدھرے وی اکھوں اوہلے نہیں ہوندی۔ ایہدیاں دوویں پرتاں اپنے آپ کھلدیاں لگیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں
 وچ جتھے اسلوب دی پکپائی اے، او تھے تکنیک دی نوکلکتا تے تازگی تے ٹھکوس بئتر ایہناں کہانیاں نوں فی اعتبار نال ہور
 اُچا کر دیندی اے۔ اوہناں دی اک کہانی ”اک اٹھا گھوہ“ وچ منشاء یاد ہوراں اہم سماجی مسئلہ امیری تے غربتی بیان کیتا
 اے۔ ایہدے راہیں لوکاں نوں معاشرے وچ ہون والیاں نا انصافیاں بارے دس پائی اے۔ اوہناں گتے دی زبانی ساری
 کہانی بیان کیتی اے جیہڑا بے زبان جانور اے۔ بھکھ، تکلیف تے پریشانی کسے انسان نوں دس نہیں سکدا۔ اوہدے ہم
 جنس جیہڑے زیادہ طاقتور نیں۔ اوہ کمزور کتے نوں نہ کدھرے کھلون دیندے نیں تے نہ ہی کسے چنگی تھان بہن دیندے
 نیں سگوں امیر گھرانے وچ رہن والے یاں چنگی نسل دے کتے۔ اپنے غریب ہم جنس داندا اڈاندے نیں تے اوہنوں
 اودھی گھٹیا نسل دے طعنے دیندے نیں جیہدے نال غریب گتے دے دل وچ احساسِ محرومی پھلدا اے تے اوہ اپنے آپ
 نوں کسے چنگی تھان دے قابل بنان لئی درد دیاں ٹھوکراں کھانداتے اخیر ایسے حال وچ مر جاندا اے۔

بالکل ایسے طرح امیر لوک جیہناں نوں اللہ تعالیٰ نے ہر چیز توں نوازا، اوہناں وچ تکبر تے غرور آجاندا اے، اوہ ہر
 دوسرے بندے نوں جیہڑا اوہناں توں کمتر ہوندا اے، حقیر سمجھدے نیں۔ اوہناں نوں اپنے ظلم و ستم دا نشانہ بناندے نیں۔ کوئی
 وی امیر انسان کسے دوسرے غریب دی مدد آکھے بنا نہیں کردا سگوں آج دے بے رحم تے نفسا نفسی دے زمانے وچ کوئی کسے
 غریب داد ددی محسوس نہیں کردا، جس پاروں اوہ مجبور ہو کے غلط کم کرن ول رجھ جاندا اے تاں بے اپنی لوڈ پوری کر سکے
 یاں اپنا ڈھڈ بھر سکے۔ معاشرے نے انسان نوں چور، ڈاکو بنن تے مجبور کردتا اے جیویں گتے نے اپنا ڈھڈ بھرن لئی مجبور آک
 بابے کولوں روٹیاں کھوہ لئیاں۔ ایسے طرح کسے غریب دی حیاتی وی ایسے طرح گھسن گھیریاں وچ ہی مک جاندی اے۔

جیہنوں ایسے علامتی کہانی داروپ آکھنے آں اوہ عام طور تے اڈواڈ جنوراں دے کرداراں دے حوالیاں نال انسانی

فطرتِ نون بیان کیتا جاندا اے۔ نال نال سماجی ناہمواریاں تُوں وی طنز دا نشانہ بنایا جاندا اے، اوہناں دی اک ہور نکئی کہانی ”لیراں“ اے جیہدے وچ منشاء یاد نے بڑے چتویریں ڈھنگ نال مکافاتِ عمل بارے گل کیتی اے۔ مکافاتِ عمل خدا دی طرفوں نعمت اے کہ جو جیویں کرے گا، اوہدے نال اوہ سے طرح ہی ہوئے گا۔ پنجابی محاورہ اے ”جو بیجو گے اوہ وڈھو گے“ ایس عمل نون ہی مکافاتِ عمل آکھیا جاندا اے۔ کوئی غریب جیہڑا کسے نون کجھ آکھن دی طاقت نہیں رکھدا۔ اپنے معاملے خدا اُتے چھڈ دیندا اے تے اللہ تعالیٰ ہی اپنے بندے دا حساب برابر کردا اے، جیہڑا کسے نال بُرا کردا اے، کسے نہ کسے مرحلے تے اُس نون اُو سے بُرائی دا سامنا کرنا پیندا اے، ایس وچ اک مولوی دی کہانی اے جیہڑا وڈے مدرسے وچوں پڑھ کے عام پنڈ دے مولویاں کولوں دکھ سوچ رکھدا سی۔ اوہ ہر اوس چیز دے خلاف سی جیہدہ رواج عام پنڈاں دے مولویاں نے پایا ہویا سی۔ اوہ عالمِ باعمل سی تے اوہدا سینہ علم، انسان دوستی تے بھائی چارے دے جذبات نال تگنک بھریا ہویا سی۔ اوہ اپنا علم دو جیاں تک اپڑانا تے اوہناں نون اک سمجھدار انسان بنانا چاہندا سی پر ضروری نہیں کہ انسان جو سوچے اوہدے تے پورا اُترن وچ کامیاب وی ہو سکے۔ کئی واری انسان بڑے اُچے اُچے خیال سوچدا تے خواب ویکھدا اے پر انسان دے حالات اوہنوں کدھرے دا کدھرے لے جاندا اے۔ نوجوان مولوی اللہ رکھنا نال وی کجھ ایہو جیہا ہی واپریا اے۔ مولوی اللہ رکھا اوہناں ریتاں رسماں دے سخت خلاف سی جیہڑیاں پہلے مولویاں نے پھڑیاں ہونیاں سن۔ عید پڑھائی لینا، جنازہ پڑھائی یاں کسے وی موقع تے کپڑے، پیسے یاں کھان پین نون چیزاں لینا۔ مولوی اللہ رکھنا نون پسند نہیں سی، ایس لئی دو جے مولویاں دی نسبت لہہ نون لوک زیادہ پسند کرن لگے۔ ایہناں کول جو وی چیز آندی ختم آکھو کے تے اوہنوں اوہ سے طرح واپس کر دیندے پر انسان دے حالات ہمیش اک جیہے نہیں رہندے۔ اوہناں گھر فاقے دی نوبت آگئی۔ بیوی بچے نونیاں کپڑیاں، جُتیاں نون ترسدے، کھان نون چیزاں لہدے، لوکاں ہولی ہولی اوہناں دے گھر گھلنیاں شروع کردتیاں۔ پہلے پہلے تے اوہناں غصہ کیتا پر فیربالاں دا خیال کر کے ڈروٹ گئے۔

ایہدے دو مطلب لے جاسکدے نیں۔ ایہنوں مکافاتِ عمل آکھیا جاسکدا اے کہ جیہڑے کم نون اوہ بھیڑا آکھدے تے سمجھدے سن، اوہ اوہی سب کجھ آپ کرن لگے سن، دو جا مطلب ایہہ کہ اوہ معاشی حالات توں مجبور ہو گئے سن۔ بال بچے نون ترسد اوکھ کے سفید پوشی دا بھرم نہ رکھ سکے، اوہی سب کجھ کرن تے مجبور ہو گئے۔ انسان اولاد دی محبت وچ کجھ وی کر سکدا اے پر اوہنوں رونا، ترسد تے تڑفد نہیں ویکھ سکدا۔ کہانیاں راہیں ہی دو جے انساناں دے مسئلے مسائل بیان کیتے تے سمجھ جاسکدے نیں۔ کہانیاں دے بھاویں فرضی کردار ہوندے نیں پر اوہناں دے دکھ سکھ اصلی ہوندے نیں، اوہی ساریاں گلاں بیان کیتیاں جانداں نیں جیہناں دا شکار معاشرے وچ رہن والا عام انسان اے۔ پنجابی زبان دے اک قابل

قدر پر فیسر ونجار ابیدی ایہناں کہانیاں دے سماجی پہلوواں ول اشارہ کردیاں آکھیا:

”لوک کہانیوں میں صرف ان ہونی، افسانوی اور خوابوں کی دنیا کی باتیں نہیں ہوتیں بلکہ ان کے سینے میں بہت سا ایسا مواد بھرا ہوتا ہے جو ہمیں ان کی حفاظت کرنے پر مجبور کرتا ہے۔ یہ کہانیاں پڑھ کے جہاں ہم قدیم زمانے کے لوگوں کی سوچ اور ادبی رجحانات کا صحیح صحیح پتا چلا سکتے ہیں، وہاں ان کے خیالات، روایات، رسم و رواج، رہن سہن، ارادے، توہمات، خواہشات اور خوف وغیرہ کے بارے میں بھی جان سکتے ہیں۔ ان کہانیوں میں اپنے وقت کے بھائی چارے اور سماج کی بھی پوری پوری جھلک ملتی ہے اور ان لوک کہانیوں میں ہماری رستی بستی دنیا کو بھی پیش کیا گیا ہے۔“ (5)

منشاء یاد نے ایہ کہانیاں (1985ء) توں بعد دے دور وچ لکھیاں، ایس دور وچ مقدر دے نال نال معیار وچ وی چوکیاں تبدیلیاں آئیاں۔ معاشرے دے مصنوعی پن دی بھرویں عکاسی توں اڈ حقیقت وچ فنکارانہ رنگ آمیزی وی افسانے دا حصہ بنی شروع ہو گئی۔ تخیل تے فن اک دوجے دے راہیں ساہ لین لگے۔ فیر اپنے عہد دی وسوں، پینڈ و رہتل دی چتر کاری تے ایستھوں دیاں سچیاں تے سُچیاں ریتاں دی رکھیا دے نال نال پنجابی افسانہ پنڈ دی گھی توں نکل کے شہر دے بنگلے ول بوہڑیا تے ذاتی یا مشاہداتی تجزیات توں اڈ علمی تجربے وی افسانے نال سمبندھ کرن لگا جیہدے نتیجے وچ ون سونیاں کیفیتاں دی عکاسی، ایہدے کیونس نوں موکلا کیتا۔ ”وگدا پانی“ جیہدے مجموعے داناں وی اے، نکی کہانی وچ منشاء یاد ہوراں سادہ زندگی گزارن دے حوالے نال گل کیتی اے۔ اوہناں نے شہراں دی آپادھانی والی زندگی توں پیزاری دا اظہار کیتا اے جیہدے وچ ہر بندہ مشین وانگ ہر ویلے کم کرداتے مصروف رہندا اے۔ کسے کول کسے دوجے لئی ویہل نہیں۔ ہر بندہ اپنی حیاتی زندگی وچ پھس کے رہ چکیا اے جیہدے وچوں اوہ چاہ کے وی نہیں نکل سکدایاں انسان نے اپنے آپ نوں ایہناں تمام شیواں دا اپنا کو عادی بنا لیا اے کہ اوہدا ایہناں چیزاں توں بغیر گزارا ہی نہیں۔ کہانی وچ میاں بیوی نے پنڈ جا کے سادہ زندگی گزارن دی خواہش وچ پنڈ جان لئی تیاری کیتی پر اوہناں اپنے نال شہر دیاں اوہ سبھی شیواں جیہڑیاں اوہ ورتدے سنیاں اوہناں دی لوڑ سن، نال۔ ننھ لئیاں تاں جے کسے شے دی کمی نہ ہووے پر اپنی آسانی تے آسائش دیکھدیاں بارش پاروں رہ گئے۔ دوجے بنے پنڈ دے سادہ لوک جیہڑے کدھرے جان لئی ذراوی تر دو نہیں کردے، جیویں بیٹھے ہوندے نیں، اٹھ کے ٹر پیندے نیں۔ اصل سادگی ایہوں ہی کہیا جاندا اے۔ دنیا وگدے پانی وانگوں اے جھوں اک تھان تے اکٹھا نہیں کیتا جا

سکدا۔ جتنے وی جاؤ، گزارا کرن لئی سب کچھ مل جائے گا۔ ایس لئی ہر ویلے دنیا دامال کٹھا کرن دی تھاں قریبی رشتیاں دا احساس کرن دی لوڑ اے جہناں نوں ہمدردی تے اک مٹھے بول دی لوڑ ہوندی اے۔ منشاء یاد دیاں کہانیاں نوں ویکھدیاں اک مشہور نقاد ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے کجھ اکھر سامنے آؤندے نیں، اوہ آکھدے نیں کہ:

”یہ کہانیاں زندگی سے انتہائی قریب ہیں، زندگی کی بنیادی اہمیتوں اور رہن

سہن کو اجاگر کرنے والی ہیں اور ان میں عقل و دانش کا درس الفاظ اور باتوں

میں نہیں بلکہ عمل سے بیان کیا گیا ہے۔“ (6)

اُنج تے کہانیاں دی پرکھ کر دیاں کسے رُحمان دے حوالے نال کسے لکھاری دے پورے مجموعے نوں موضوع بنانا چھوئیں گل نہیں، کیوں بے مجموعے وچ کئی کہانیاں ہوندیاں نیں تے ہر کہانی دو جی نالوں دکھ ہوندی اے۔ ایہہ آکھنا غلط نہیں ہووے گا کہ ہر کہانی اپنی تھاں تے اکائی دا درجہ رکھدی اے۔ کسے وچ کسے گل تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کسے وچ کسے ہور گل تے۔ کوئی حال توں شروع ہو کے ماضی ول ٹر جاندی اے تے کوئی ماضی توں سفر کردی حال ول۔ کسے وچ مڈھ اہم ہوندا اے تے کسے وچ انت۔ کوئی دائرے دی شکل وچ جتھوں ٹردا اے، او تھے ای آکھلوند اے تے کوئی سدھا گے ول ودھدا جاندا اے، کدھرے سوچ دی تیزی دکھائی گئی ہوندی اے تے کدھرے خیال ہولی ہولی پیر پٹدا اے۔ کدھرے فقریاں دی بُنتر تے زور دتا گیا ہوندا اے تے کدھرے ایہدی پوری عمارت ای بے ربط عبارت تے کھڑی ہوندی اے۔ کدھرے پاتر اپنی سخاں آپ کراندے نیں تے کدھرے ایہہ کم لکھاری نوں آپوں کرنا پیندا اے۔ کدھرے احساس کردار دا روپ دھار لیندا اے تے کدھرے ایہہ ڈائری دے ورتے یا مسلسل تبصرے دی صورت وچ سامنے آؤندا اے۔ منشاء یاد ہوریں ہمیش توں ہی اپنی مٹی نال پیار کردے رہے۔ اوہناں دیاں تمام کہانیاں تے ناول اپنے ہی دیس واسیاں دے ناں نیں۔ اوہناں دے سارے کردار وی ایسے معاشرے دی نمائندگی کردے دکھالی دیندے نیں۔ اک ہور کئی کہانی ”بندے دا پتر“ وی ایسے معاشرے دی عکاس اے جیہدے وچ وگاڑ پیدا ہو رہیا اے تے ایہہ وگاڑ وی آپے پیدا کیتے ہوئے نیں، ایہدے وچ اپنا ہی قصور اے۔

اَجکل دے دور وچ انسان اپنے آپ نوں ترقی پسند تے ماڈرن ظاہر کرن دے چکر وچ تہذیب تے تمدن نوں بھلدا جا رہیا اے، جیہڑا انسان اپنی روایت دے مطابق چلے یا نماز، روزے دا پابند ہوئے۔ اوہنوں غریب، غیر مہذب تے ان سویلائزڈ ورگے خطا باں نال نوازا جاندا اے۔ معاشرے وچ وگاڑ پیدا کرن وچ سب توں ودھ تے اہم کردار پڑھے لکھے لوکاں دا اے۔ کہانی وچ وی منشاء یاد نے ایسے ماحول دی نشاندہی کیتی اے جیہڑا معاشرے وچ وگاڑ دا سبب بنا اے۔

جدوں سادہ بچہ ہوٹل وچ جاندا اے تے اوتھے اوہنوں پُرانے خیالاں دا ہون دے طعنے دتے جانداں تے کیوں جے جد تک اوہ شراب نہ پئے، تاش نہ کھیڈے یاں تھیڑ نہ جاوے، اودوں تک اوہ بندے دا پُتر نہیں۔ انسان جنا مرضی ماڈرن بن جائے پر تہذیب تے ثقافت اوہدی ہمیشہ اوہی رہندی اے، جدوں وی عزت یاں اپنی کسے ماں بھین دی گل آوے، انسان غصے نال پاگل ہو جاندا اے۔ منشاء یادنے وی ایس گل ول اشارہ کیتا اے۔ اوہناں نے عام سماجی مسلیاں نوں بڑے فنکارانہ اظہار دے نال اوہناں کوڑیاں قدران نوں طنز دا نشانہ بنایا اے جیہڑیاں خاص ماحول تے پس منظر وچ جنم لیدیاں نیں۔ کہانی وچ پینڈ و منڈ اجہنوں اوہدے یارز بردستی تھیڑ لے کے جانداں نیں، اوہنوں ہرزانی وچ اپنی ماں، بھین تے پھوپھی دسدیاں نیں۔ اوہ سوچ نوں نظر انداز نہیں کر سکدا پر دو جے لوک ایہہ ہون نظر انداز کرن دا گن جانداں تے سوچ نوں اپنے اُتے حاوی نہیں ہون دیندے پر جدوں اوس پینڈ و منڈے اوہناں کولوں سوال کیتا تے اوہ غصے تے قابو نہ رکھ سکے تے اوہدے مونہہ تے چپوڑ کڈھ ماری فیر جیہڑے لفظ اوہدے مونہوں نکلے نیں، اوہ ہی حقیقت اے جیہنوں من توں سارے انکاری سن۔ منشاء دا یہناں لفظاں نوں کہانی وچ انج اُلکیا اے۔ لکھدے نیں:

”تسیں سارے جھوٹے تے بے غیرت او۔ تہانوں وی ایہہ اپنیاں ماواں،
بھیناں ای نظر آوندیاں نیں پر تسیں مندے نہیں تے میرے کولوں لگانداں

او۔“ (7)

ایہہ اک تلخ حقیقت اے جہنوں اسیں من توں انکاری آں۔ جے انسان ایس حقیقت دا سامنا کر لوے تے معاشرے وچ ہون والی بے راہ روی ختم ہو جائے۔ موجودہ دور علامتی افسانیاں تے کہانیاں دا دوراں چنانچہ علامتی اظہار وچ لکھن والیاں نے کئی تھاواں تے ایس موضوع نوں چھیڑیا۔ عام سماجی موضوعاں نوں کھ رکھ کے گل کیتی جائے تے سکیاں ساکاں دی بے حسی، سماجی رابطیاں دی ٹٹ بھج تے ہو رکئی حوالیاں نال پنجابی وچ ڈھیر کہانیاں لکھیاں گئیاں جیہدے وچ استدلال دی تھاں جذبہ مڈھلی اہمیت رکھدا اے پر اندروں ایہہ کئی کئی پرتاں والیاں کہانیاں نیں جیہناں دی بیہ علامت تے رکھی گئی، انج پیٹھلی سطح تے جا کے ایہناں دا سمبندھ سماجی تے فکری لہر نال اے۔ اَجکل دے افسانیاں بارے انعام الحق جاوید لکھدے نیں کہ:

”اج دے افسانے نے پنجابی نوں بھاویں شہر دے پڑھے لکھے سماج تک پُچھا
چھڈیا اے تے ایہدے وچ ہر قسم دے خیال تے مضمون بیان ہو رہے نیں پر
ایہدی اصل جنم بھومی پنڈ تھاں ای نیں جتھوں دی رہتل تے ریت ایہدی

گرہستی وچ شامل اے چنانچہ جدوں کوئی کہانی اپنے اصل ماحول وچ اُلکی

جاندی اے، ایہد اسپہا ای ہور ہو جاندا اے۔“ (8)

جدید دور علامتی افسانے تے کہانیاں دا دور اے جیہدے وچ ابھرویں تبدیلی ایہہ آئی کہ کہانی نوں غیر اہم سمجھ کے اٹکل تے اسلوب دیاں نویاں نویاں تجریاں دے حوالے نال نوواں لہجہ تے غیر رسمی زبان اختیار کرن دی کوشش کیتی گئی جیہدے نتیجے وچ کدھرے کدھرے رولا پیا کہ ذاتی یا نجی علامتاں دے ورتارے پاروں گل نہ صرف فہم توں دور ہو گئی سگوں ابہام دا اشکار وی ہوئی۔ منشاء یاد ہوراں نے بہت سوہنی علامتی کہانی اُلکی جیہداناں اے ”اک سی کاں“ ایہدے وچ ”کاں“ نوں علامت دے طور تے ورتیا گیا۔ ایس کہانی وچ اکلا پے دے دکھ نوں بیان کیتا گیا۔ انسان ساری عمر جیہدے بالوں نوں پالدا اے، اوہ اولاد ای اک دیہاڑے اوہدے کولوں تنگ پے جاندی اے تے اوہدے کولوں پچھا چھڈ ان دے بہانے لہدی اے۔ معاشرے دی تلخ حقیقت اے جیہنوں منشاء ہوراں کہانی دی صورت بیان کیتا۔ اوہناں چڑی تے کاں دی کہانی دا حوالہ دے کے چالاک تے معصوم لوکاں ول اشارہ کیتا کہ ایہہ دنیا کس طرح چالاکي نال کسے دی معصومیت دا فائدہ اچکدی اے۔ اخیر اوہ وی سیکھی نہیں رہندے، کدھرے نہ کدھرے اوہناں نوں مشکلاں دا سامنا کرنا پیندا اے۔ کہانی وچ ”کاں“ نوں معصوم تے خوشی دی علامت دے طور تے ورتیا گیا کہ اوہ ہر پاسے کسے دے آون دی خبر دے کے اوہناں وچ خوشیاں وڈ دا اے پر بہت گھٹ لوک ہوندے نیں جیہدے خوشی وڈن والے بارے سوچدے نیں کیوں جے دنیا مطلبی اے۔ جے مطلب نکل جائے تاں کسے بارے سوچن دی ویہل ہی نہیں ہوندی۔ ساری حیاتی بال بچے لئی کمائی کیتی جدوں آرام دا ویلا آیا اے تے وچ ہی اوہدے لئی تھان نہ رہی تے اوہنوں بہانے نال پچھے واپس پنڈ جان لئی مجبور کیتا گیا۔

علامتی کہانیاں وچ ”سپ تے خشبو“، ”زہر باد“، ”لکر کنڈے“ تے ”سرنگی“ وغیرہ نیں۔ ”جیکوئی پچھے“ وچ منشاء یاد نے جوان کڑی دے احساسات دی ترجمانی کیتی اے جیہدے امیر تے غریب دی کڑی دے اکو جیسے ہوندے نیں۔ فرق ایہہ ہوندا اے کہ امیر کڑیاں ہر چیز نوں آسانی نال حاصل کر لیندی اے پر غریباں نوں ایہدے لئی بہت محنت کرنی پیندی اے۔ غریب کڑی دے دل وچ چنگیاں چیزاں لین، سوہنے کپڑے پان تے چاہے جان دی خواہش ہوندی اے۔ جناوی دبان دی کوشش کیتی جائے پر ایہہ احساس کدی نہ کدی جاگ پیندے نیں۔ کجھ ایسے قسم دے احساساں نوں اک ہور کہانی ”بھیڈاں دا واڑا“ وچ وی بیان کیتا گیا اے۔ منشاء یاد ہوریں عموماً معاشرے وچ پھٹن والے مسئلہاں بارے لکھدے نیں تاں جے ایس احساس توں وانجھے لوکاں نوں لکھتاں راہیں احساس دوا یا جائے تے رل کے ایہد کوئی اُپالہمیا جاوے۔

”آٹھی چپ دے بوٹ“ وچ وی معاشرتی بُرائی ول اشارہ اے جیہدے وچ انصاف، ایمان، اخلاق، عزت تے

شرافت سمجھ آجاندا اے۔ پیسے والے لوکاں عام تے غریب لوکاں دا جینا حرام کہینا ہو یا اے۔ ہر کم پیسے دے زور تے کردے نیں، کم چنگا ہوئے یاں بُرا۔ کہانی وچ پیسے دی بارش دا ذکر اے جیہڑے کجھ لوکاں نے ڈھیر کٹھے کرتے تے کجھ پیسے توں محروم رہ گئے۔ مطلب ایہہ کہ پیسے والیاں یاں طاقتور لوکاں نے عجیب بازار گرم کہینا کہ کسے نوں سکھ داسا وی نہیں آ رہیا، ہر بندہ جیہڑا طاقت رکھدا اے۔ اوہ دو جے غریب اُتے زور آزمائی کردا۔ جس طرحاں لکھیا اے کہ:

”پیسے والیاں نوں کسے شے دا گھاٹا نہیں سی۔ اوہناں کال دے ورھیاں لئی

بہوں کجھ اندر پالیا سی پر اوہناں دی ایہہ خوشحالی اوس ووتھی وانگ ادھاری تے

پھوکی سی۔ کیوں جے دولت دا تقاضا سی، لوڑ ہووے نہ ہووے، کجھ خریدیا

جاوے پر خریدن نوں کوئی شے نہ لہدی۔ اخیر لوکاں نوں راہ کڈھ لی تے

خریداری دا جھس پورا کرن لئی نویاں نویاں تے انوکھیاں شیواں دی خرید و

فروخت شروع ہوئی۔ جیویں ایمان، انصاف، اصول، اخلاق، شرم، حیا،

عصمت، شرافت تے غیرت وغیرہ تے اخیر وچکن والے آپوں وکن لگ

پئے۔“ (9)

طاقتور ہمیشہ طاقتور نہیں رہندا۔ کدی نہ کدی اوہدے تے زوال آندا اے، کیوں جے دنیا دا دستور اے۔ انسان نوں ہمیشہ اپنی اوقات وچ رہنا چاہیدا۔ پیسے تے طاقت دے نشے وچ غریب نوں حقیر نہیں جانا چاہیدا۔ اخیر لی کہانی ”ڈنگر بولی“ کسے وی حساس انسان نوں سوچن تے مجبور کر دیندی اے۔ ایہدے وچ ماس کھان توں مراد ہم جنس نال ظلم تے زیادتی اے۔ ایہہ وی معاشرے دا بڑا اوڈاروگ اے جیہڑا بڑی تیزی نال پھیل رہیا اے۔ انسان ڈھیر بے حس ہو چکیا اے، اوہنوں کسے دی پرواہ نہیں۔ اپنے فائدے لئی اوہ حد ادا پار کر جاند اے۔ انسانی جان سستی ہو چکی اے۔ قتل غارت عام اے۔ اوہناں انسانی ضمیر نوں جگان دی کوشش کیتی اے۔ لکھدے نیں:

”میں سوچدا عام بندہ کسے ہم زبان تے ہم جنس نوں قتل تے کرسکدا اے،

حلال نہیں“ (10)

ڈنگر بولی توں مراد اوہناں انسانی ضمیر لیا اے کہ جے اسیں اپنے ضمیر نوں جگایے تے ہر کسے دے احساساں تے جذبیاں نوں سمجھ سکے آں۔ جے کہ جنوراں دیاں بولیاں سکھ سکے آں تے دو جیاں دیاں تکلیفاں نوں کیوں نہیں پہچان سکدے، بے حس معاشرے وچ لوکاں دے ضمیر مر چکے نے اوہ صرف ہوس تے اپنے فائدے لئی جیندے نیں۔ انسان

چاہن دے باوجود ایسے معاشرے وچ ایسا کو پھس چکیا اے کہ اوہ اپنی مرضی نہیں کر سکدایاں اپنے کہیتے ہوئے فیصلے اُتے قائم نہیں رہ سکدے۔ کہانی وچ نوجوان نے ماس نہ کھان دا ارادہ کیتا سی پر اوہدی ظاہری شکل تے خشبنو نوں سگھ کے دل تے زبان اُتے قابو نہ رکھ سکیا تے کھالیا۔ اوہناں دا آکھن دا مطلب اے کہ انسان نوں جدوں وی کدھرے اپنا فائدہ نظریں آؤندا اے، اوہ دو جیاں دے احساساں تے جذبیاں نوں نظر انداز کر کے صرف اپنی جھولی بھر دا اے، جہنوں اسلام وچ وی چنگا نہیں سمجھیا جاندے۔

معیاری کہانیاں افسانے بارے آکھیا جاندے اے کہ ایہہ بہت ساریاں خوبیاں دا حامل ہوندے اے تے کئی شیواں مل کے کہانی وچ تاثیر پیدا کر دیاں نیں۔ مثلاً فقیریاں دی ہنتی، فنی پکپائی، گل کرن دانویکلا ڈھنگ، انپہاردی تازگی، کہانی یا واقعہ، پلاٹ یعنی وجہ یا سبب، دلچسپ تے موہ لین والا ڈھ، واقعاں دی آپس وچ جوت تے اتار چڑھا، سامنے دی گل نوں تخیل دی اڈاری نال نواں روپ دین دافن، حیاتی دے ایسے تجربے نوں سامنے لیان دا ول جیہڑا عام اکھاں توں اولھے ہووے۔ انت یعنی کہانی دا ایسا انجام کہ پورے واقعے دا کوئی نتیجہ نکل کے سامنے آسکے۔ مختلف رجحاناں دے حوالے نال ہن تک لکھیاں جان والیاں کہانیاں وچ تے ایہہ خوبیاں شاید موجود نظر نہ آن پر بعض افسانہ نگاراں تے کہانی کاراں نے ایہناں خوبیاں نوں چھما مارن دا جتن ضرور کیتا اے۔ انج نویں وسیب سرت نال افسانے دی سمرلان دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ اج دادو درجید علامتی کہانی دادو اے جیہدے وچ بھتر تے اٹکل دے اعتبار نال بے انت تبدیلیاں آچکیاں نیں تے نویں لکھن والیاں دی بہتی توجہ ایہناں تبدیلیاں والے پاسے ای اے۔ اخیر تے منشاء یاد دی کردار نگاری دے حوالے نال اشفاق احمد دے وچار نیں کہ:

”ایسی کردار نگاری ایسے شخص دا کمال اے تے ایسے دا حصہ اے۔ ایہدیاں کہانیاں دے کردار بڑے ہی سادہ مرادے، سدھے تے دے چمک جیسے لوک ہوندے نیں۔ کسے وچ کوئی گنجھل مروڑی یا نفسیاتی کمی نہیں ہوندی جیہڑی پڑھن والے نوں ہلا کے رکھ دیوے۔ ٹانگیاں دے اڈیاں، بس سٹاپاں، ضلعے کچھیریاں تے سوئماں چہلماں دے لوک ہوندے نیں جیہڑے آندے رہندے نیں تے جاندے رہندے نیں۔ نہ بور کردے نہ دماغ چٹدے نیں ایسے لوکاں دی بابت کچھ لکھنا بہت ہی مشکل ہوندے اے۔“ (11)

منشاء یاد عام بندے تے کرداراں دی کہانی ایلی اے۔ اوہدے موضوع اپنی ہوندی جنگ لڑدے، کدے

جہدے تے کدے ہر دے اگے ودھ کے پڑھن ہارنوں نویں روشنی دکھاندے وکھالی دیندے نیں۔

حوالے

- 1 اقبال صلاح الدین، لعلوں دی پنڈ، (لاہور: عزیز بکڈ پو، 1997ء)، 191۔
- 2 کرامت علی مغل، (ترجمہ کار)، لاگوس توں اجنبی، (لاہور: پنجابی مرکز، 2005ء)، 9۔
- 3 اقبال صلاح الدین، لعلوں دی پنڈ، 195۔
- 4 محمد منشاء یاد، وگد اپانی، (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2009ء)، 11۔
- 5 شفیع عقیل، پنجابی لوک کہانیاں، (لاہور: عزیز پبلشرز، 1999ء)، 6۔
- 6 شفیع عقیل، پنجابی لوک کہانیاں، 7۔
- 7 منشاء یاد، وگد اپانی، 70۔
- 8 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء)، 95۔
- 9 اوہی، 45۔
- 10 اوہی، 58۔
- 11 اوہی، 16۔

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر مریم سرفراز

اشفاق احمد -- علمی ادبی لکھتاں**Abstract**

Punjabi and Urdu languages have their our literature and describe very bold and high personalities, who have lighten the literature and knowledge of Punjabi language. This article deals with Ashfaq Ahmed personality and his hard work for literature. Ashfaq Ahmad the one who is not with us today, but his writings and literature of Punjabi has made us proud today. His pen has written antique paces of writing in Punjabi and Urdu languages. The literature of Punjabi as incomplete without his writings. Asftaq Ahmad was a man of ideas and a well-known writer, creator of his own imagining, basic Drama writer and Punjabi Poet, and a famous brood caster. He always realized the pain of others. He was a great-man and a considerable Sufi.

پنجابی تے اردو زبانان دا ادبی گھیرا جیہناں اُچیاں تے سچیاں ہستیاں دی علمی تے ادبی خدمت دے دم نال ہریا بھریا تے روشن دکھائی دیندا اے۔ ایہناں وچوں اک سچا ناں اشفاق احمد ہوراں دا اے جیہڑے اج ساڈے وچ موجود نہیں رہے پر اوہ اوہناں سو جھواناں وچ شامل نیں جہناں اتے ادب تے فن نوں مان اے۔ اوہناں دے قلم توں کھلے موتی

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

پنجابی تے اردو ادب دا انملا سرمایہ نیں۔ پنجابی تے اردو ادب دی تاریخ اوہناں دے ذکر بغیر نامکمل رہوے گی۔ اشفاق احمد عہد ساز قلم کار، اُچے سچے لکھاری، نویکلے افسانہ نگار، بے مثال ڈرامہ نگار، پنجابی شاعر، ممتاز براڈ کاسٹر، روشن خیال فلسفی، لوکائی دادکھ رکھن والے دانشور، باعمل عالم تے اپنی نظر والے صوفی سن۔ اوہناں اپنیاں علمی تے ادبی خدمتاں دا ڈھنگ لکھیاں ہون دیاں ای رکھ دتاسی۔ اوہناں بال پنے وچ ای کہانیاں لکھنیاں شروع کر دتیاں جیہڑیاں ویلے دے رسالے ”پھول“ وچ چھپدیاں رہیاں۔ ایس بارے Wikipedia تے درج اے:

"He started writing stories in his childhood, which were published in Phool(Flower) magazine."(1)

اوہناں دے لکھن دا سلسلہ جاری رہیا تے بے شمار لکھتاں ساہمنے آئیاں جہناں نوں بے حد مقبولیت حاصل ہوئی۔ اشفاق احمد عظیم قلم کار تے ادب دے لیجنڈ سن۔ ایہناں ورگی ہستی کدی کدی جم دی اے۔ اوہ پاکستان دا اچھا انملا علمی تے ادبی اثاثہ نیں جہدے تے مان اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں نے نویں نسل نوں نویں راہ دکھائی اے۔ اوہ اچے افسانہ نگار، ڈرامہ نگار تے نویں اسلوب دے لکھاری سن۔ اوہناں دے مشہور ہون دی وجہ اوہناں دا افسانہ ”گڈریا“ بنیا۔ افسانہ نگاری توں ای اوہناں باقاعدہ اپنے ادبی سفر دا ڈھنگ رکھیا۔ اوہناں جدوں افسانہ ”گڈریا“ لکھیا اوہدی دھم چارے پاسے پے گئی۔ لوکائی نے اوہناں دے افسانے نوں بہت پسند کیتا۔ اے حمید افسانہ ”گڈریا“ بارے لکھدے نیں:

”اس کا افسانہ ”گڈریا“ اس کے دل کی ترجمانی کرتا ہے۔ میں جب اس افسانے پر ہاتھ رکھتا ہوں تو مجھے صفحے کے اندر اس کے دل کی ہلکی ہلکی دھڑکن محسوس ہوتی ہے۔“ (2)

اشفاق احمد جے ایہہ افسانہ توں بعد کجھ وی نہ لکھدے تے اوہناں دا ایہہ افسانہ اوہناں نوں ادبی دنیا وچ جیوندا رکھن لئی کافی سی۔ ڈاکٹر فرمان فتح پوری ہوراں نے اشفاق احمد دی افسانہ نگاری بارے رنج لکھیا اے:

”وہ ایک حقیقت پسند افسانہ نگار ہیں لیکن ان کی حقیقت نگاری کھری، بے ڈھنگم، اذیت ناک، فاحش اور انتہا پسند نہیں ہوتی۔ وہ جس ماحول یا کردار سے متاثر ہو کر افسانے لکھتے ہیں، اسے حد درجہ سبک، نرم، بیٹھے، سادہ اور دھیمے لہجے میں قاری کے دل و دماغ میں اتار دینے کی کوشش کرتے ہیں۔ یہ نہیں کہ اصلاحی اور تعمیری مقصد ان کے یہاں نہیں ہوتا، ضرور ہوتا ہے لیکن اس طور پر نہیں کہ مقصد کا تبلیغی مشن آگے نکل جائے اور افسانہ پیچھے رہ جائے۔“

وہ اپنے مقصد یا فلسفہ حیات کو افسانے کی سطح پر تیرانے کی بجائے اسے معنی کی گہری تہوں

میں اتار کر کہانی سناتے ہیں۔“ (3)

اشفاق احمد دے افسانیاں دے مجموعے میں:

گڈریا	1987ء	سفر مینا	1991ء
ایک ہی بولی	1991ء	صبحانے افسانے	1997ء
ایک محبت سو افسانے	1963ء	طلسم ہوش افزاء	1998ء (4)

اشفاق احمد دے افسانیاں وچ افسانہ نگاری دے وکھو وکھ رنگ وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں دے افسانے نرم تے نازک احساساں دے افسانے نیں۔ سماجی اوکڑاں تے اوہناں اوکڑاں توں جنم لین والیاں نفسیاتی الجھناں، محرمیاں، دکھ تے خوشیاں اشفاق احمد دے افسانیاں دا موضوع نیں۔ اوہناں دا مقصد لوکائی دے دلاں وچ اک دو جے دی محبت پیدا کرنا تے اوہناں نوں اک دو جے دے نیڑے لیا ناسی۔ اوہناں حقیقت پسند افسانہ نگار دی حیثیت نال حیاتی دے حقیقی ماحول، حیاتی دے سچے تے حقیقی کرداراں نوں ہمیش نیڑیوں ویکھن تے سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں اپنے کردار حقیقی ماحول توں لئے نیں۔ اوہناں افسانے لکھنا چھڈ کے افسانہ نگاری دیاں ساریاں تخلیقی صلاحیتاں نوں ریڈیو تے بعد وچ ٹیلی ویژن لئی وقف کر دتا۔ اوہ افسانے وچ دکھری شہرت تے ناں کمان مگروں ڈرامے دے میدان وچ اترے۔ ٹیلی ویژن لئی بڑے کامیاب ڈرامے لکھ کے اتھے وی اوہناں اپنی قابلیت دے جھنڈے گڈ دتے۔ ڈرامہ نگار داکم صرف ڈرامہ لکھنا نہیں ہوندا سگوں اوہ داکم لوکاں نوں اپنیاں گلاں سنا کے سوچن دی صلاحیت نوں ابھار دالے۔ لکھاری داکم راہ وکھانا ہوندا اے۔ اشفاق ہوراں وی ایہو کم سرانجام دتا۔ اوہناں ڈرامیاں وچ لوکائی نوں اندر لی تے باہر لی دنیا وچ جاوے والے پینڈیاں دی دس پائی۔ اپنیاں گلاں نال لوکاں دیاں نظراں وچ چراغ بال کے دلاں وچ پھل کھڑا دتے۔ اصغر ندیم سید لکھدے نیں:

”وہ مقبولیت کے عام معیار کو پسند نہیں کرتے تھے، وہ ڈرامے میں اتنے

اسالیب دینا چاہتے تھے کہ دنیا سوچتی رہے کہ یہ اسلوب تو نہ کبھی دیکھا نہ سنا۔

وہ کہانی سے بہت محبت کرتے تھے۔ اس لیے وہ ٹیلی ویژن کو لیبارٹری سمجھتے تھے

جس میں وہ کہانی پر تجربے کرتے رہتے تھے۔“ (5)

اوہ بے پناہ تخلیقی صلاحیتاں دے مالک سن۔ اوہناں دا اپنا لہجہ تے انداز بیان سی۔ اوہناں دے لکھن ڈھنگ نوں

جیہڑے وی لکھاری نے اپنا ون دی کوشش کیتی، اوہ ناکام رہیا۔ سید اختر جعفری اوہناں دے ڈرامیاں بارے لکھدے نہیں:

”آپ دے ڈرامے معاشرتی تے سماجی قدراں دی ترجمانی دے نال نال
ہاسا، مزاح، مٹھیاں مٹھیاں نکوراں تے مت دیاں گلاں وی ہوندیاں نیں۔
آپ دی زبان سادہ، عام فہم تے من وچ کھین والی ہوندی اے۔ ایس لئی آپ
زبان دی ورتوں تے پنڈ دے ان پڑھ طبقے دی بولی نال وی ڈرامے وچ
مزاح پیدا کردے نیں۔“ (6)

اشفاق احمد بنیادی طور تے اک داستان گو سن۔ قصے، کہانیاں بنانا تے سنانا اوہناں دا شوق تے پیشہ وی سی۔
اوہناں ساری حیاتی ایہو کم کردیاں گزاری۔ اوہناں پنجابی تے اردو زبان لئی بے شمار ڈرامے لکھے جیہڑے لوکائی وچ بے حد
مقبول ہوئے۔ اوہناں دے چھپے ہوئے ڈرامیاں دی فہرست انج اے:

1990ء	ٹاہلی تھلے (پنجابی سیریز)	1988ء	اک محبت سو ڈرامے
1991ء	ننگے پاؤں (Long Play)	1990ء	قلعہ کہانی
1995ء	حیرت کدہ	1993ء	اور ڈرامے
1998ء	تو تا کہانی	1995ء	بندگی
	اُچے برج لاہور دے (پنجابی سیریز)	2001ء	شاہلاکوٹ
2001ء (7)	من چلے کا سودا	1996ء	مہمان سرائے

اشفاق احمد اک ادارہ سن۔ اوہناں دے لب و لہجے وچ تہذیب، ثقافت، عقیدہ ساہ لیدر اسی جنہوں اوہناں اپنیاں
ڈرامیاں راہیں لوکاں اگے پیش کیتا۔ اوہناں دی شخصیت دے سحر نے اوہناں نوں مقبول لکھاری بنا دتا۔ اوہ اپنے پڑھن تے
سنن والیاں اتے اپنے علم دی چھڑی نال منتر پڑھدے۔ پڑھن، سنن، والے بت بن کے اوہناں نوں سندے تے ویکھدے
رہندے۔ اشفاق احمد نے ناولٹ وی لکھیا جہداناں ”مہمان بہار“ اے۔ اوہناں دا ایہہ ناولٹ پہلے رسالہ ”نقوش“ وچ
چھپیا۔ اوہناں دا ناولٹ بہت مشہور ہويا۔ فیہ ایہہ ناولٹ ۱۹۵۵ء وچ چھپیا۔ ہن ایہہ ناولٹ ”سفر مینا“ وچ شامل کر لیا گیا
اے۔ اشفاق ہوراں اک سفر نامہ وی لکھیا جہداناں ”سفر در سفر“ اے۔ ایہدے بارے احمد ندیم قاسمی نے خصوصی پروگرام
خرانج تحسین وچ آکھیا:

”انہوں نے افسانہ نگری کی بلکہ ڈرامہ نگاری کی اور سفر نامہ نگاری بھی کی۔ سفر نامہ پران کی کتاب بہت مشہور ہے۔ اس میں عام سفر ناموں کے مقابلے میں بہت جدت اور انفرادیت ہے۔“ (8)

اشفاق ہوراں نثر وچ اپنیاں خدمتاں سرانجام دیون توں وکھ پنجابی زبان وچ شاعری وی کیتی۔ اوہناں دی کتاب ”کھٹیا وٹیا“ پنجابی ادب وچ انملا وادھا اے۔ اوہناں اپنی کتاب وچ جدید احساس دی شاعری کیتی اے۔ اپنے شعری مجموعے ”کھٹیا وٹیا“ دے مڈھ وچ اوہ اپنی شاعری بارے گل کردیاں لکھیا اے:

”اج توں پورے باراں ورھے پہلاں ۱۳ جولائی دی دوپہروں ایس جن نے مینوں قابو کیتا تے ستمبر دی بانی ترخ نوں چھڈ گیا۔ جان دے ہوئے نشانی دے طور تے میری شاعری دا گھڑا بھن گیا۔ اوہ دے مگروں میں بڑا چار لایا بڑی کوشش کیتی پر اک مصرعہ وی میرے نیہڑے نہ ڈھکیا، ایہہ ایہہ مطلب نہیں بئی ایہہ شاعری کوئی نفسیاتی یا ادارتی شاعری اے یاں خدا نخواستہ ایہہ دے اتے کشف دی تریل پئی ہوئی اے یاں ایہہ دے وچ کوئی ڈونگھ یاں گہرائی اے جیہڑی وڈی شاعری وچ ہو یا کردی اے تے سیانے اوہدا کا ڈھ کڈھن لئی بڑیاں بڑیاں اوکھیاں گلاں دسیا کر دے نیں۔ ایسی کوئی گل نہیں۔ ایہہ تے بس ایویں ای سدھ پدھری جیہی تک بندی اے جیہڑی دوروں شاعری ورگی لہدی اے۔“ (9)

پنجابی تے اردو زبان دا گھیرا جہناں اچیاں ہستیاں دی علمی خدمتاں نال بھریا دکھالی دیندا اے۔ اوہناں وچوں اک ناں اشفاق احمد ہوراں دا اے۔ اوہناں دا شمار اچھے سوجھواناں وچ ہوندا اے جہناں تے ادب نوں مان اے۔ اشفاق جی دے قلم توں کھلے موتی ادب دا انملا سرمایہ نیں۔ اشفاق ہوراں کجھ کتاباں دے ترجمے وی کیتے جو ایہہ نیں:

داغ جنگ (A Farewell Arms): ۱۹۶۰ء

چنگیز خان کے باز (The Golden honks of Changez): ۱۹۶۰ء

دوسروں سے نباہ (Getting along with others): (10)

۱۹۶۷ء وچ اشفاق احمد ہوراں اک فیچر فلم وی بنائی جہدا ناں ”دھوپ سائے“ اے۔ فلم دے لکھاری وی اوہ آپ سن تے ڈائریکٹری وی۔ فلم راہیں اوہناں نے منافع خوراں تے خود غرض طبقیوں دے دولت کماون دے دکھ وکھ ہتھ کنڈیاں

بارے جانکاری دتی۔ ”دھوپ سائے“، اک آرٹ فلم سی۔ ایہو جہیاں فلماں عام طور تے عوام وچ مقبول نہیں ہوندیاں۔ ایہو کارن اے کہ اشفاق احمد ہوراں دی ایہہ فلم کامیاب نہ ہوسکی۔ پاکستان بنن مگروں تعمیر تے ترقی لئی بہت ساریاں ہستیاں نے اپنیاں خدمات سرانجام دتیاں۔ نظریہ پاکستان تے دو قومی نظریے دی حفاظت لئی لکھاریاں تے سوچھواناں نے قلم دی بھرپور ورتوں کیتی۔ اخباراں تے نشریاتی اداریاں نے وی اہم کردار ادا کیتا۔ بعض شخصیتاں نے ایس سلسلے وچ اہم خدمات سرانجام دتیاں ایہناں وچوں اک وڈاناں اشفاق احمد ہوراں دا اے جیہڑے اپنے آپ وچ مکمل نشریاتی ادارہ سن۔ اشفاق احمد نوں ریڈیو نال خاص لگاؤ سی۔ ریڈیو لئی لکھن دا جیہڑا فن تے کمال اوہناں کول سی اوہ کسے ہو رکھاری دے حصے نہ آسکیتے نہ آسکے گا۔ براڈ کاسٹری حیثیت نال اوہناں ریڈیو لئی جیہڑیاں خدمات سرانجام دتیاں۔ اوہ تعریف دے لائق نہیں تے کدے نہ وسرن والیاں نیں۔ ریڈیو ڈرامہ تے فیچر پروگرام دے اوہ مہمان استاد منے جانے نیں۔ ایس حوالے نال ”تلقین شاہ“ دی مثال دے دینا کافی اے۔ تلقین شاہ سلسلہ وار فیچر سی جیہڑا ایسے بزرگ بارے سی جیہڑا دو جیاں نوں بڑیاں نصیحتاں کردا اے۔ آپ ایہناں تے کدے عمل نہیں کردا سگوں اوہدا عمل ایہناں نصیحتاں توں اُلٹ ہوندا اے۔ اوہناں دا ایہہ پروگرام بہت اٹوکھا تے دلچسپ سی۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ایہدے بارے لکھدے نیں:

”ریڈیو اتے آپ دا پروگرام ”تلقین شاہ“ طویل ترین تے دلچسپ پروگرام۔“ (11)

”تلقین شاہ“ دی سیریز شروع ہوئی۔ پہلے پروگرام تے ای ”تلقین شاہ“ بہت مشہور ہو گیا۔ اشفاق ہوراں پنجابی لہجے وچ..... حصار دا لہجہ شامل کیتا جیہڑا لوکاں نے بہت پسند کیتا۔ اردو تے دو جیاں زباناں دے نال نال اوہناں نوں پنجابی اتے وی مکمل عبور حاصل سی۔ پنجابی دا اصل رنگ تے انگ اوہناں دے فطری لہجے وچ رچیا و سیاہویا سی۔ اوہ آسانی تے سدھے ساہنویں ڈھنگ راہیں پنجابی وچ گل بات کردے سن۔ ۱۹۶۵ء وچ اشفاق ہوراں ”تلقین شاہ“ شروع کیتا۔ ایہہ پروگرام اوہ آپ لکھدے سن آپ پروڈیوس کردے تے تلقین شاہ دا کردار وی خود ادا کردے سن۔ Dawn اخبار وچ ”تلقین شاہ“ بارے لکھیا اے:

"In 1965, Ashfaq Ahmed started his popular radio programme Talqeen Shah which made him immensely popular in the people in town and village." (12)

”تلقین شاہ“ برصغیر وچ سب توں ودھ مدت تک چلن والا ریڈیو پروگرام اے۔ ایہہ پروگرام تقریباً چالیس سال

تک چلدا رہیا۔ اشفاق ہوراں دے مرن توں کجھ ہفتے پہلے شدید بیماری پاروں ایہہ سلسلہ ختم ہو یا۔ بانو قدسیہ ”راہ رواں“ وچ ایس پروگرام بارے آکھیا اے:

”تلقین شاہ“ کا پروگرام ریڈیو پاکستان کا منفرد پروگرام رہا۔ گینٹربک آف انفارمیشن

میں اسے دنیا میں نشر ہونے والے دوسرے درجے پر رکھا گیا ہے۔“ (13)

اشفاق ہوراں ”تلقین شاہ“ راہیں لمبے عرصے تک جیہڑی قومی خدمت سرانجام دتی۔ اوہدی مثال شاید ای کوئی دوجا دے سکے گا۔ ”تلقین شاہ“ دے کردار نوں اشفاق ہوراں وسیلے دے طور تے ورتوں وچ لیاندا جھدے راہیں اوہناں پاکستان دے اڈا وڈ مسئلیاں تے اپنا نقطہ نظر بیان کیتا۔ اوہناں نے ریڈیو لئی تقریباً ۵۰ ڈرامے تے ۳۲۹ فیچرز، خاکے تے نکلے ڈرامے لکھے۔ ”تلقین شاہ“ دے کجھ مجموعے چھپے جہناں دے ناں نیں۔

”گلاں، جنگ، جنگ، حسرت تعمیر، دھینگا مشتی، ڈھنڈورا تے شورا شوری“ (14)

نیک عملاں نوں فروغ دینا اشفاق احمد ہوراں دا مقصد سی۔ اوہناں دی شخصیت وچ حسن دا ایہہ راز اے کہ اوہ اپنی ساری حیاتی لوکاں وچ خوشیاں ونڈ دے رہے تے اوہناں دی اصلاح کردے رہے۔ بھادویں اوہ ڈرامیاں، افسانیاں دی صورت وچ ہووے یاں فیئر ریڈیو ڈرامیاں راہیں۔ محمد آصف خان اوہناں دے ریڈیو ڈرامیاں بارے اپنی رائے دا اظہار اِنج کیتا اے:

”اشفاق احمد نے ریڈیو لئی جیہڑے ڈرامے تے فیچر تحریر کیتے۔ ایہناں وچ کئی رنگ پائے

جاندے نیں۔ اوہ رون دے نال دل ہسان دافن وی جاندے نیں تے ایہہ کم اپنی فنکاری

نال کردے نیں کہ سنن والے نوں سبھ کجھ اپنے اتے پیتدا ہو یا محسوس ہوندا اے۔“ (15)

اپنے افسانیاں وانگ اشفاق احمد نے اپنے ریڈیائی ڈرامیاں تے فیچرز وچ ساڈیاں خوبیاں تے خامیاں توں جانو کرایا۔ ”تلقین شاہ“، ”ٹاہلی دے تھلے“، ”اُچے برج لاہور دے“ اوہناں دے بہترین ریڈیائی ڈرامے نیں جہناں وچ اشفاق ہوراں لوکاں دیاں خوشیاں، غماں تے اوہناں دے جذبیاں، احساساں تے اوکڑاں نوں سچے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ ”ٹاہلی تھلے“ وچ اشفاق احمد نے پینڈ و وسیب، اوہدیاں لہراں بہراں، پیار محبت، خلوص، وفا، کول جذبیاں تے سدھے سبھانو بڑے سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ”اُچے برج لاہور دے“ وچ اوہناں لاہور دے ماحول، اوتھے دے سینکاں دے رہن سہن، طبقاتی ونڈ تے سماجی قدران دی بھرپور عکاسی کیتی۔

ریڈیو مگروں جدوں پاکستان ٹیلی ویژن لاہور داڈھ رکھیا تے اشفاق احمد اتھے وی لکھاری بن کے آئے تے اپنی موت تک چھائے رہے۔ اوہناں وچ خدا داد صلاحیتاں دی کمی نہیں سی۔ ایہو کارن اے کہ ایس میدان وچ وی اوہناں بے پناہ مقبولیت حاصل کیتی۔ ٹیلی ویژن دا کھلار موکلا سی۔ اتھے اوہناں دیاں صلاحیتاں ہور وی نکھر کے سامنے آئیاں۔ مشہور تے اوہ سن پر ٹیلی ویژن لئی کامیاب ڈرامے لکھ کے اوہ ہور زیادہ لوکائی وچ مقبول ہو گئے تے اوہناں دے ہر دلعزیز بن گئے۔

The News, Lahore وچ ایس بارے لکھیا اے کہ:

"Ishfaque Ahmad had already established himself as a writer of treatment. It was television that gave him the fame and popularity that he attended more to teleplays because of its greater out reach in a society, where the literary rate is rather low." (16)

اشفاق احمد نے جیہڑے ڈرامے ٹیلی ویژن لئی لکھے، اوہناں دا موضوع پیار محبت، اخلاق تے سچائی دا پرچار سی۔ اوہ سماج دیاں برائیاں نوں ایسے انوکھے ڈھنگ وچ پیش کر دے کہ دیکھن والا ڈرامے نوں دلچسپی نال ویکھد اتے اوہدے توں سبق حاصل کردا۔ اشفاق احمد نے ٹیلی ویژن لئی جیہڑے ڈرامے لکھے، ایہناں دے کردار حیاتی دے ہر شعبے نال تعلق رکھدے نیں۔ اوہناں دے لکھے ڈرامے ویکھ کے لوکاں نوں محسوس ہوندا کہ اوہ ٹیلی ویژن وچ اپنے آپ نوں ٹردا پھر داگلاں باتاں کردا ویکھ رہے نیں۔ احمد عقیل روٹی لکھدے نیں:

”یونانی ڈراموں میں کردار ادا کرنے والا اداکار ایک مستند تحقیق کے حوالے سے ۳۰ یا ۴۰ Masks بدل بدل کرتیں چالیس کردار ادا کرتا تھا۔ خان صاحب نے بھی یہ Masks اپنی جیب میں چھپا کر رکھے ہوتے تھے۔ چور، ٹھگ، استاد، پروفیسر، موچی، پنکچر لگانے والا، سبزی منڈی کا بروکر، اچھی، بری، منافق، چغتل خور عورت، گھر میں اور باہر اور شخصیت رکھنے والا خاوند، وڈیرا، کسان، فقیر، دوریش، منجی پیڑھی ٹھوکنے والا سب خان صاحب کے سینے میں بولتے تھے اور خان صاحب حسب ضرورت ان کا Mask پہن کر لوگوں سے مخاطب ہوتے تھے۔“ (17)

اشفاق احمد ہوراں ٹیلی ویژن دی اُچ کوٹی تے خدمت کیتی۔ ٹیلی ویژن نوں نویں دور توں متعارف کروایا۔

اوہناں دے ڈرامے کدے نہ وسرن والے نیں۔ اوہناں دے ڈرامیاں راہیں جیہڑے کردار پیش کیتے گئے۔ اوہ ہمیش لوکاں دے دلاں اندر زندہ رہن گے۔ ٹیلی ویژن لئی اوہناں جیہڑے فیچر تے ڈرامے لکھے، اوہناں دی تعداد تقریباً پونے چار سو بن دی اے۔ ایہناں وچوں جیہڑے ڈرامے بہت مقبول ہوئے اوہ ایہہ نیں:

تو تا کہانی، ایک محبت سوانسے، اور ڈرامے، کارواں سرائے، حیرت کدہ، من چلے کا سودا،
بندگی، تلقین شاہ، اُچے برج لاہور دے تے ٹاہلی دے تھلے
ڈاکٹر فقیر محمد فقیر اوہناں دے ڈرامیاں بارے لکھدے نیں:

”ان ڈراموں میں فنکار کی فکری صلاحیت اور قلمی صحت مندی، اس کی نظری وارداتوں میں

ایسا حسن پیدا کرتی ہے کہ دیکھنے والا تصویر حیرت بن کر رہ جاتا ہے۔“ (18)

اشفاق احمد ٹیلی ویژن تے بہت سارے پروگرام کردے رہے۔ اوہناں دا پروگرام ”زاویہ“ بہت پسند کیتا گیا۔ اوہناں دا ایہہ پروگرام لکھتی روپ وچ تن جلدوں تے مشتمل اے۔

زاویہ ۱ زاویہ ۲ زاویہ ۳

مکدی گل ایہہ اے کہ لکھاری سماج دے اوہ ات حساس لوک نیں جیہڑے تخیل دی اکھ نال سماج دیاں اچیاں نیویاں تصویریاں نوں لکھت دے رنگ وچ رنگدے نیں۔ اوہناں دی لکھت وکھو وکھ صفاں راہیں احساساں، خیالاں تے خوبیاں دی ترجمانی کردی اے۔ اوہ اپنے دور دی سیاسی، سماجی تے ثقافتی صورتحال نوں کدی شاعری تے کدی افسانے، ناول تے ڈرامے راہیں سامنے لیاندے نیں۔ اشفاق احمد داناں کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ اوہ ڈرامہ نگار، افسانہ نگار، براڈ کاسٹر تے پنجابی دے شاعر سن۔ ایہناں دا ریڈیو پروگرام ”تلقین شاہ“ قوم دے دل دی آواز سی۔ ٹیلی ویژن تے اوہناں دے ڈرامیاں نے بے پناہ مقبولیت حاصل کیتی۔ اوہناں نویاں نویاں راہواں لہھیاں تے اوہناں دیاں الیکیاں راہواں توں کئی لکھاریاں نے لا بھ چکیا۔ اپنی عمر دے اخیر لے ورہیاں وچ اوہ صوفی بن چکے سن۔ اوہ کرامتاں تے یقین رکھدے سن۔ صرف دولت تے شہرت لئی کم نہیں کردے سن سگوں اوہناں دی حیاتی دا اک مقصد سی۔ اوہ ساڈیاں تہذیبی قدراں دے رکھوالے سن۔ اوہ اسلام تے پاکستان نال ڈھیر محبت کردے سن۔ اشفاق احمد ایسے استاد سن کہ سارا سماج اوہناں دے علم توں فیض یاب ہوندا رہیا۔ اوہناں جیہا محبت کرن والا تے لوکاں دا درد رکھن والا کوئی نہیں ہوسکدا۔ اوہ اپنی مثال آپ سن۔ استاد، محقق، فلسفی، صوفی، ڈرامہ نگار، افسانہ نگار، براڈ کاسٹر، شاعر، مصور، باپ، شوہر کئے ای روپ سن اشفاق احمد دے۔ سچی گل تے

ایہہ وے کہ کوئی وی بندہ جے ایہناں نال کھلون دی کوشش کرے گاتے اوہنوں اپنا قد نکایا جا پے گا۔

حوالے

1. www.wikipedia.org/ashfaqahmed, 22 March 2012, 2:30 pm
2. اے حمید، داستان گو، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2004ء، ص 146
3. فرمان فتح پوری، ڈاکٹر، اردو افسانہ اور افسانہ نگاری، لاہور: الو قار پبلی کیشنز، 2000ء، ص 277
4. ادب لطیف، ماہنامہ، لاہور: اشفاق نمبر، ص 14
5. اصغر ندیم سید، ”میرے اشفاق صاحب“، ادب لطیف، ماہنامہ، لاہور: اشفاق نمبر، ص 37
6. سید اختر جعفری، ڈاکٹر، ادب خزینے، لاہور: ملک محمد افضل اینڈ سنز، 1993ء، ص 24
7. ادب لطیف، ص 15
8. خصوصی پروگرام خراج تحسین
9. اشفاق احمد، کھٹیا وٹیا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2010ء، ص 5
10. ادب لطیف، ص 15
11. ادب خزینے، ص 24
12. www.ashfaqahmad.com/articals/Dawn/Wednesday, September 8, 2004/2 March 2012/12: pm
13. راہ رواں، ص 344
14. ادب لطیف، ص 16
15. محمد آصف خاں، آزادی مگروں پنجابی ادب، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 232
16. ادب لطیف، The News Lahore، ص 496
17. احمد عقیل روبی، ”سنتا گو بھیشم پتامہ اور اشفاق احمد“، ادب لطیف، ماہنامہ، لاہور: اشفاق نمبر، ص 26
18. فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 438

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

لوک ادب وچ دُلی بھٹی دی نابری**Abstract**

In this article the writer has described the rebellion of Dullah Bhatti through folk literature. The Mughals killed the ancestors of Dullah Bhatti. When Dullah Bhatti grew older, his heart was burning against the king to take revenge of the death of his father and grand father. He along with his companions made the life of the king miserable. He became the symbol of fear and terror for the king. Akbar e Azam tried his best to control the rebellion of Dullah Bhatti but could not. Bhatti preferred death rather than bowing to the king.

جتھے مغل راج دے مُڈھ وچ حالات پُرسکون سن، او تھے سو لھویں صدی دے وچکار آکے دلی ٹوٹے ٹوٹے ہو چکیا سی تے کئی نکلیاں وڈیاں ریاستاں وچ بدل چکا سی جیہناں وچ اُکا اتفاق نہیں سی جیس پاروں دھاڑ ویاں واسطے ہور وی آسانی سی۔ اوہناں دناں وچ مغل فوج دا گزر پھنڈی بھٹیاں دے نیڑے دے علاقیاں وچوں ہوندا سی جتھے لوک اپنی لوڑ لئی واہی بیچی کردے سن پر حملہ آور جد وی آؤندے، وسنیکاں دے کھیت اُجاڑ دیندے تے اناج نال وی لے جاندا۔ اوہ وچارے جے انکاری ہوندے تے اوہناں نوں سرعام قتل کر دتا جاندا، گھراں نوں ساڑ دتا جاندا۔ مغلواں تے بھٹیاں وچکار

اک دشمنی دی فضا بن گئی۔ اوس ویلے بجلی خاں جیہڑا ساندل دے نال مشہور سی۔ اوہنے اپنے علاقے دے لوکاں دی جان تے مال دی حفاظت لئی آل دوالے دے قبیلیاں دے سرداراں نال گل بات کیتی۔ اوہناں نوں راضی کیتا کہ جے چُپ رہے تے مُغلاں ہمیش لئی غلام بنا لینا اے۔ کدے وی اوہناں اگے سر نہیں چُک سکاں گے۔ بجلی خاں نال سارے قبیلیاں اتفاق کیتا تے اپنی فوج بنا لئی۔ فوج مُغلاں دی فوج دا مُقابلہ کر دی تے اوہناں دے منصوبے ناکام بنا دیندی۔ ساندل تے اوہدے پُتر فرید خاں بھٹی دی بہادری دے چرچے ہو گئے۔ پانی پت دی دوسری لام وچ مُغلاں دی پوزیشن بڑی کمزور سی۔ مُغل حکمران ہمایوں تے بابر نوں تک کے حکومت کرنا نصیب نہ ہو یا جدا کبر دا دور آیتے اوہنے بہادر جرنیلاں دی نگرانی وچ فوج تیار کیتی تے بھٹیاں نوں شکست دتی۔ قلعہ فرید نوں تباہ کر دتا۔ ساندل تے اوہدے پُتر نوں دربار وچ پیش کیتا گیا۔ مغلاں دا مطالبہ سی کہ مُغل فوج نوں اناج دتا جاوے تے مالیہ وی پراہیہ گل ساندل تے اوہدے پُتر فرید خاں نوں قبول نہیں سی۔ اوہناں انکار کر دتا جیہیں پاروں اوہناں نوں باغی قرار دے کے قتل کر دتا گیا۔ اکبر دیاں فوجاں نے اوہناں دی کھل وچ توڑی بھروا کے شہر دے چوراہے وچ ٹنگ دتا تاں جے لوک ایس توں سبق حاصل کرن تے فیر کوئی مغلاں اگے سر چکن دی جرأت نہ کرے۔ فرید خاں دا پتر دلا بھٹی نکلیاں ہون دیاں توں ای بڑا دلیر سی تے کسے دی سختی نہیں سی مندا۔ مولوی صاحب دی سختی پاروں اوہ پڑھن توں وی باغی ہو گیا۔ اوہنوں بال پئے توں ای تیر تلواری تے بند و قان نال کھینڈن دا شوق سی۔ اوہدا نشانہ بڑا تیز سی۔ دوروں ای غلیل نال ایسا نشانہ لاند کہ پانی بھر کے لیاون والیاں عورتاں دے گھرے نشانہ نبھ کے بھن دیندا۔ دُلا بھٹی جدوں جوان ہو یا، اوہنوں اپنے پیو دادے نال ہوئی نا انصافی دا پتہ لگا، اوہ باغی ہو گیا تے اکبر دے خلاف ناری کیتی۔ مہر کا چیلوی موجب:

”دُلے نے وڈیاں ہو کے اکبر بادشاہ دے اوہناں طرفداراں تے سرکاری کارواراں اُتے حملے شروع کر دتے جہناں اکبری فوجاں دی مدد کیتی سی۔ دُلے نے اپنے علاقے وچ تھر تھلا پا دتا سی تے حکومت دے ظالمانہ نظام نوں اوپر تھلے کر چھڈیا سی۔“ (1)

دُلے دی ماں نے اپنے پُتر نوں اکبر بادشاہ دے خلاف قدم چکن توں روکیا۔ اوس اپنے جی دار پُتر نوں نصیحت کردیاں اپنا سُننا دسیا تاں جے اوہ آون والے خطریاں توں واقف ہو کے اوہناں داخل کڈھ سکے۔ اک لوک دار وچ ماں دی ممتادی جھلک تے آون والے ویلے بارے خطریاں دا رنگ نمایاں اے۔

تیرا ساندل دادا ماریا دتا بھورے وچ پا
مغلاں پٹھیاں کھلاں لاه کے بھریاں نال ہوا
جے توں بید رچپوت دی سیوں کے گھڑی لنگا
جمناتے مر جاونا، مرداں دے بول رہن سرجا (2)

دُلا بھٹی نڈر سور ماسی جیہڑا ماں دی گود وچ ای ماں دیاں ہنجواں راہیں باپ دی موت دا بدلہ لین دا سبق یاد کر دیاں
وڈا ہو یا۔ اوہنے لوری دی تھاں ماں دیاں چیرکاں تے ہاواں سُنیاں، ایسے لئی نکلے ہوندیاں توں ای اوہدے اندر بدلے دی
اگ دکھ رہی سی۔ اوہنے اکبر بادشاہ نوں ایس طرح لکا ریا۔

میں بھوراں دلی دے کنگرے تے بھا جڑ پا دیاں تخت لہور (3)

دُلے بھٹی دے دل وچ پیو دادے دی بے عزتی دا بدلہ لین لئی اگ دے بھانہڑے مچے رہندے پراوہدی ماں بادشاہ
کولوں ڈردی سی۔ اوہنوں سبق دیندی سی کہ اوہ نیوں کے ویلا ٹپالوے پر دُلے نے اپنی ماں دی مت تے اُکا کن نہ دھرے
سگوں پنجاب دی غیرت تے وڈیائی دی علامت بن کے اگوں جواب دتا۔

دُلا مکھ توں بولدا، ماتا نوں کہہ ٹھکور
میرا دُلا ناں نہ رکھدیوں، رکھدیوں کجھ ہور
چار چک میں بھٹی نے کھاوے دینے شکر وانگر بھور
ماراں اکبر والیاں ڈالیاں، تداں جانیں دُلا راٹھور
میرے پٹھاں کی لکھی، جیہڑی نڈری سنب نکور
میں پت ہاں بگے شیر دا، میرے شیراں ورگے طور
جمناتے مر جاو نا اوڑک اڈنا پنجرے وچوں بھور (4)

دُلے دا جواب سُن کے اوس دی ماں گھر چلی گئی۔ اک مخرنے دُلے نوں آکے دسیا کہ تیری پنڈی بھٹیاں وچ باراں
ہزار دی ڈالی آئی اے جیس نوں کوئی افسر اکبر بادشاہ کول بطور تحفہ لے جا رہیا اے۔ دُلا اوسے ویلے گھوڑی تے بیٹھتے
مغلاں دے خیمے اپڑیا۔ افسر بگال ملکیہ ادا سر تلوار نال وڈھ دتاتے ڈالی لٹ کے لے آیا۔ واپس آکے اوس بگال ملکیہ ادا سر
رومال وچ لوہٹ کے میدے کھتری نوں دتاتے آکھیا کہ اوہ لاہور جا کے میرے ولوں ایہہ تحفہ بادشاہ اکبر نوں دے دیوے۔
میدے کھتری نے اکبر بادشاہ نوں سارا واقعہ ایس طرح سُنایا۔

اک جمیا پنڈی وچ سورما، ماں لدھی دے گھر لال
اوسنے لٹ کے کھالیاں ڈالیاں، بھٹی کھوہ کے کھالے مال
میلا جھٹ دا ہونی نہ ٹلی، جیہڑی بیٹھی دُلے دی بار
اوہدے جمن نوں روندیاں رانیاں، وچ ہٹیاں رون کراڑ

جے توں اکبر بادشاہ چڑھ کے لے لے دے دی سار (5)

میدھے کھتری دی گل سن کے اکبر بادشاہ نے اعلان کیتا کہ جو کوئی دے لے نوں گرفتار کر کے لیاوے گا میں اوس نوں چھتی ہزار دا منصب دار بناواں گا۔ سن کے مرزا نظام الدین نے بادشاہ نوں آکھیا کہ میں دے لے نوں پھڑ کے لیاواں گا۔ بادشاہ خوش ہویا تے اجازت دے دتی۔ مرزا نظام الدین مہم تے تڑ پیاتے اوہدے نال باراں ہزار فوجی، پنج دور تیکر مار کرن والیاں توپاں، بارود، سیکے دے میگزین تے تیر سن۔ مرزا نظام الدین نے پنڈی بھٹیاں اتے ہلہ بول دتا، لوکاں دے گھر ساڑ دتے تے رانیاں نوں ایس طرح کوڑے مارے کہ اوہ کونجاں وانگوں کر لائیاں۔ ایس صورتحال نوں اک وار وچ انج بیان کیتا گیا اے۔

چڑھ پیا مرزا نظام دین، حکم دے رہی اپنے شپاہیاں
نشے دیاں بھر بوتلاں ہاتھی دے سُنڈھاں وچ وہانیاں
جدوں وگی وا پڑے دی چڑھیاں ہاتھیاں نوں مستانیاں
ہاتھیاں طاق بھنے سنے سردلاں تے ہٹ ہٹ ٹکراں لائیاں
ٹکے ٹکے دے شپاہی ستریں، کردے مناں دیاں آئیاں
مُغل ساڑ ساڑ مارن کوڑے، رانیاں کونجاں وانگ کر لائیاں
اگر پچھاڑی بنھ لئیاں اگے ننڈاں تے کچھے بھر جائیاں (6)

دے لے بھٹی نے جوں ہوش سنبھالیا، اوہدے دل وچ اکبر بادشاہ بارے نفرت ویلا لنگھن نال ودھدی جا رہی سی۔ اوہ جدوں کسے کولوں اپنے پیو دادے دی موت بارے سُنڈا اوہدا خون کھول جاندا۔ اکبر دے خلاف دل وچ نفرت دے بھانہ پھڑچدے۔ جتھوں تیکر اوہدا اوس گدرا اکبر نوں نقصان پڑاندا تے ایہو وجہ سی کہ نابری اکبر بادشاہ توں برداشت نہیں سی ہو رہی۔ ایس پاروں اوہنے بھٹی قبیلے نوں تباہ تے برباد کر چھڈیا۔

دُلا بھٹی چور چپٹی، روٹی کتنی کھاسیں (7)

دے لے بھٹی نے اکبر بادشاہ نال جیہڑا پڑنھیا، اوس دا ابر اوس دی ماں تے پیا۔ اوہدے گھر والیاں نوں سزاواں بھگتینیاں پینیاں تے مالی نقصان وی جرنایا، کیوں جے دے لے بھٹی نے ساہوکاراں تے جاگیرداراں دی حیاتی اوکھی کر دتی سی۔ اکبر بادشاہ نوں جدوں ایس گل دا پتہ لگاتے اوس نے مرزا نظام دین نوں دے لے دی گرفتاری لئی گھلیا۔ اوس نے پنڈی بھٹیاں نوں ساڑ دتا تے دے لے دے گھر والیاں نوں سزاواں دتیاں۔ جیس دا ویروالیساں اکھان وچ ملد اے۔

دے لے دیاں کیتیاں، لدھی اگے آئیاں (8)

جدوں اکبر دے کارندے قیدیاں نوں پنھ کے لے جا رہے سن اوس ویلے دے گھر دیاں زنانیاں رورو کے وین کر رہیاں سن۔ لدھی نے روکے فریاد کیتی کہ پُتر توں اپنے نانکیاں گھر بیٹھا ہو یا ایں تے تیری پنڈی نوں لٹ کے تے تیریاں نوں نہاں دھیاں نوں قیدی بنا کے لہور لے جایا جا رہیا اے۔ لدھی دیاں چیرکاں سن کے دے دا اک یار روڑ جٹ چنیوٹ جا پڑیا تے دے لے نوں سارا واقعہ سُنایا۔ ایہہ سن کے دے لہ بھٹی اپنے آپ توں باہر ہو گیا۔ اوہنے قسم کھاہدی کے جد تک قیدیاں نوں نہیں چھڈا لیندا، کھانا نہیں کھاواں گا، جدوں اوہ جان لگاتے اوہدے مامے رحمت خاں نے پنج سو بندے اوہدے نال گھل دتے۔ دے لے نے اللہ داناں لے کے مرزا نظام دی فوج اُتے بلہ بول دتا۔ مرزا نظام اوہدا مقابلہ نہ کر سکیا۔ لدھی دے پیراں وچ ڈگ پیا۔ دے دا بھائی بن دی منت کیتی۔ دے لے نے اپنی ماں دے حکم تے اپنی تلوار نیم وچ پالئی تے دوویں پگ دٹا بھرا بن گئے۔

آؤندی گھوڑی دے لے دی وکھ کے مرزے نے ہاتھی دتا بھٹھا
 بھج کے لدھی دے پیریں بہہ گیا دے دا بن گیا دھرم بھرا
 اگے پئے نوں شیر نہیں کھا وندا، لدھی دے نوں دتا سمجھا
 دے لے نے تیغاں ماریاں، باندھاں لئیاں چھڑا (9)

دھیاں بھیناں دی پت پچان لئی لوکاں نال لڑا سی۔ اک سُندری ناں دی گڑی دے ماں پے مرچکے سن۔ اوس علاقے وچوں اک واری اکبر بادشاہ لنگھیا۔ زمینداراں فیصلہ کیتا کہ سُندری نوں بادشاہ دی خدمت وچ پیش کر کے بادشاہ کولوں انعام لیا جاوے۔ دے لے نوں جدوں پتال لگاتے اوس سُندری نوں اپنی دھی بنا کے اوہدا ویاہ کر دتا۔ پنجاب دے ہندو اراج وی ایس واقعے دی یاد وچ اک دیہاڑ مناندے نیں۔ لوہڑی دے ایس دیہاڑ وچ منڈے گڑیاں گھر گھر جا کے لوہڑی منگدے تے گیت گاؤندے نیں۔

دُلا بھٹی والا ہو دے لدھی ویاہی ہو
 سیر شکر آئی ہو گڑی دے بوجھے پائی ہو (10)

دلا بھٹی مغلاں واسطے خوف تے دہشت دی علامت بن گیا۔ اوہنے اپنے سنگیاں نال رل کے کنیاں تھواں اُتے گور یلا کاروائیاں وی کیتیاں۔ اکبر بادشاہ تے اوہدے حمایتیاں دے قافلیاں نوں لٹنا شروع کر دتا۔ اوہ لٹی ہوئی دولت غریباں وچ وٹدیندا۔ مغلاں دے ظلم توں تنگ آئے کئی جواناں دے لے نال رل کے اوہناں دے خلاف کاروائیاں تیز کر دتیاں۔ اکبر بادشاہ نے دے لے دے خوف پاروں لہور نوں دار الخلافہ بنائی رکھیا۔ دے لے بھٹی نوں کئی واری حکومتی عہدیاں دی پیشکش وی کیتی گئی جیہں نوں اوہنے ٹھکرا دتا کیوں جے اوہ تے آزادی دی جنگ لڑ رہیا سی، ایس لئی شاہ حسین نے وی اوس داسا تھ دتا۔ بادشاہ

اکبر نے پورا ٹل لایا پر بھٹی اوہدے قابو نہ آیا۔ مرزا نظام جاندا سی کے دُلا بھٹی شکار دا شوقین اے۔ اوہنے اک دیہاڑے شکار دا متا پکایا تے دھوکھے نال دُ لے بھٹی نوں جنگل وچ اوس تھاں لے گیا جتھے پہلاں ای مغل فوج اوہدی اڈیک وچ شہ لاکے بیٹھی سی۔ اچن چیت دُ لے بھٹی تے تیراں دا میند و سا دتا پرد لے بھٹی نے فیروی اوہناں دا مقابلہ کیتا۔ دے لے جیسے سور مے نوں گرفتار کرنا آسان نہیں سی۔ اوہنے زخمی ہوون دے باوجود کنیاں دے سر وڈھ دتے پر اخیر گرفتار ہو گیا۔ اوہنوں لاہور دے قلعے وچ قید کردتا گیا۔ کئی معاہدے کرن دی کوشش کیتی پر دلا بھٹی کسے قیمت تے راضی نہ ہویا۔ بیودا دے وانگ موت قبول کیتی۔ ساندل بار دے ایس شیر نوں اکبر بادشاہ نے باغی قرار دتا تے لاہور دے قدیم دئی دروازے دے باہر سرعام پھانسی دے دتی گئی۔

”26 مارچ 1589 کو محلہ نخاس موجودہ لنڈا بازار کے قریب نو لکھا بازار

لاہور میں دلا بھٹی کو سولی پر لٹکا دیا گیا۔“ (11)

دے بھٹی داناں مغل دور وچ اک باغی دے طور تے پیش کر کے ہمیش لئی ختم کرن دی کوشش کیتی گئی۔ ایہو وجہ سی کہ انگریز دور وچ لکھیاں گئیاں کتاباں وچ دے بھٹی نوں اک ڈاکو، لٹیرا تے باغی دے طور تے پیش کیتا گیا پر لوک ادب وچ دُ لے بھٹی داناں ہمیش اک نڈرتے بہادر سور مے دے طور تے جیوندار ہیاتے رہوے گا۔

حوالے

- 1- مہر کا چیلوی، پنجاب دے سور مے، لاہور: فیاض پریس، 1985ء، ص 26
- 2- احمد غزالی، ساندل بار، لاہور: فیروز سنز، 1988ء، ص 22
- 3- شفقت تویر مرزا، پنجاب لوک ریت، مترجم: امجد علی بھٹی، اسلام آباد: دوست پبلی کیشنز، 2014ء، ص 163
- 4- احمد سلیم، مرتب، لوک واراں، اسلام آباد: نیشنل کونسل آف دی آرٹس فوک لور ریسرچ سنٹر، 1971ء، ص 30
- 5- احمد سلیم، مرتب، لوک واراں، ص 34-33
- 6- احمد سلیم، مرتب، لوک واراں، ص 51-50
- 7- ثناء چوہڑ، لوک تواریخ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 216
- 8- احسان باجوہ، آکھن لوک سیانے، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹنگوئج آرٹ اینڈ کلچر، 2006ء، ص 379
- 9- احمد سلیم، مرتب، لوک واراں، ص 59
- 10- احمد سلیم، ڈاکٹر حمیرا اشفاق، پاکستان کی مادری زبانوں کا لوک بیانیہ، اسلام آباد: 2019ء، ص 303-302
- 11- اسد سلیم شیخ، دُ لے دی بار، لاہور: فلشن ہاؤس، 2015ء، ص 48

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

تذکرہ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ**Abstract**

In this article the researcher has discussed book "Punjabi Adab di Mukhtsir Tareekh" by Hamid-ul-Allah Hashmi. Hamid-ul-Allah Hashmi is a great writer of Punjabi literature. Hamid-ul-Allah Hashmi he has written three books i.e. Punjabi Adab di Tareekh, Punjabi Zuban-o-Adab and Punjabi Adab di Mukhtsir Tareekh, about the history of Punjab and Punjabi Literature. In this research scholar critically analyzed the book "Punjabi Adab di Mukhtsir Tareekh". He indicated the contribution of the writer in the Punjabi Literature. This research is a comprehensive study in Punjabi Language.

حمید اللہ شاہ ہاشمی پنجابی زبان دے جانے پچھانے لکھاری نہیں جہناں پنجابی زبان تے ادب لئی کئی لکھتاں لکھیاں جہناں وچ پنجابی ادب دی تاریخ، پنجابی زبان و ادب، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ تے ہور کئی لکھتاں شامل نیں۔ ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ تذکرہ 1992ء وچ چھاپے چڑھیا۔ پنجابی زبان تے ادب دی حیثیت سبھناں زبانوں نالوں اُچی اے جس پاروں ایس دے تریجے دو جیاں زبانوں وچ کیتے گئے۔ لکھدے نیں:

☆ اسٹینٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

”ساڈ ادب اُچانہ ہونداتے وارث شاہ دی ہیردا ترجمہ انگریزی ویج جی۔سی۔آ

سورن کدی نہ کرداتے ایس دور ویج یونیسکو دی رامیں ہیردا ترجمہ نہ ہوندا۔“ (1)

ہر زبان دا ادب تاریخ رکھدا اے، انجے ای پنجابی زبان تاریخی حیثیت کھوں سیہانی جاندی اے۔ ”پنجاب دا سیاسی پس منظر“ پنجاب دی سیاسی صورتحال نوں اُجاگر کرن داسر بندھ اے۔ ”پنجاب دیاں حداں“ بارے گل کہتی گئی اے۔ لفظ پنجاب دے معنے تے فیر پنجاب دیاں حداں بارے دسیا کہ لفظ پنجاب فارسی زبان دے لفظ پنج تے آب توں بنیا یعنی پنج دریاواں دی دھرتی ایس ویج پہلوں پہل ست دریا وگدے سن جہناں ویج راوی، ستلج، بیاس، سندھ، جہلم چناب، کابل شامل نیں۔ ایس پاروں ایس داناں ”سپت سندھو“ سی۔ فیر اٹک، سندھ دی وٹڈگروں پنجاب داناں ”پنج ند“ پئے گیا۔ لفظ پنجاب دا ورتاوا مسلماناں دی آمد نال ہو یا۔

پنجاب دیاں حداں نوں حمید اللہ ہاشمی ہوراں نے مشرق مغرب ویج انبالہ ڈویژن توں اٹک تے دو جے پاسے شمال جنوب ول راو پلنڈی توں بہاولپور تیکر دسیا اے۔ حداں نوں اگے دو حصیاں ویج ونڈیا اے۔ مغربی پنجاب (یعنی پاکستان) تے مشرقی پنجاب (یعنی بھارت والا پنجاب)۔ ایس گروں ”پنجاب دے پرانے وسنیک تے حملہ آور“ دی گل کردیاں پنجاب اُتے حملہ آوراں تے اوہناں دے آون نال، جیہڑے اثرات مرتب ہوئے، اوہدا ذکر کیتا اے۔ پنجاب اپنی سرسبز زمین تے شادابی پاروں ہر حملہ آوری توجہ دامرکز سی۔ جنے حملے ایس خطہ زمین تے ہوئے شاید ای کسے دنیا دے خطے تے واپرے ہون۔ آریاواں نے پنجاب اُتے 1500 ق م ویج قبضہ کیتا پر ایس توں پہلاں اتھے ہڑپہ دی تہذیب موجود سی جیہڑی موہن جوداڑ و دی ہمعصر منی جاندی اے۔ آریاواں نے دراوڑاں نوں مات دتی۔ دراوڑاں توں پہلے اتھے منڈا قبیلے آباد سن۔ ”ہڑپہ دی تہذیب“ نوں حمید اللہ ہوراں پنجاب دی پہلی قوم دی سکونت قرار دتا۔ ایہدے لئی اوہناں ”کے ایس بیدی“ دا حوالہ پیش کیتا اے:

”پنجاب ویج سب توں پہلاں نگر ٹویا نگر ایڈ قوم آباد سی جیہڑی حبشی قوم نال

تعلق رکھدی سی۔“ (2)

ایہناں گروں وکھو وکھ توماں دی پنجاب آمد بارے دسیا اے جہناں ویج پروٹو، آسٹریڈ، نیس قوم، آسٹرک شامل نیں۔ ”آریاں دا حملہ“ پہلاں آریاواں دیاں عاداتاں نھلتاں فیر دراوڑاں دیاں عاداتاں، تہذیب تے ایہناں دے آگو آریاواں تے اثرات بارے جانکاری دواکے آریاواں دے دراوڑاں تے حملے تے سلوک دی دس پائی۔ آریاواں توں بعد وسط ایشیا دیاں دو جیاں توماں بارے دسیا گیا کہ کنج ہور توماں پنجاب ویج داخل ہوئیاں۔ ”پنجاب تے غیر ملکی حملیاں دا سلسلہ“

دیس پنجاب دی پوری پستانان دا آہرے جہدے وچ اوہناں غیر ملکی حملہ آوراں دا پورا سلسلہ اُگھیریا۔ غیر ملکی حملہ آوراں وچ بادشاہ اوس رس (Osiris) اسریا دی ملکہ، بادشاہ سیوترس، بادشاہ اوگھات دا ذکر اے۔ پنجامسی خاندان مگروں سکندر اعظم دے حملے نوں بیان کیتا جس پاروں یونانی تہذیب دے اثرات اتھے ملدے نیں۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے آکھیا اے:

”337 ق م، میں جب سکندر یونانی نے اس سرزمین پر فاتحانہ یلغار کی تو یونانی

تہذیب و تمدن نے دوسرے بیرونی اثر کی حیثیت سے مقامی تہذیب و تمدن پر

اثر انداز ہونے کی کوشش کی۔“ (3)

غیر ملکی حملہ آوراں مگروں مسلماناں دی آمد توں پنجاب ابتری حالت وچ بتلاسی، تقریباً پنج سو سال تک خانہ جنگی جاری رہی۔ پہلا حملہ حضرت عثمانؓ دے دور وچ حضرت عبداللہ بن عامر نے کیتا۔ 712ء وچ محمد بن قاسم آیا۔ عرب حکومت دی راجدھانی چلدی رہی، محمود غزنوی نے 997ء وچ آکے پنجاب تے حکومت کیتی۔ مختلف خانداناں پنجاب تے حملہ آوری دی دس پا کے سوہویں صدی وچ مغلیہ خاندان دے راج دی گل کیتی:

”سوہویں صدی دے شروع وچ ظہیر الدین بابر (مغلیہ خاندان دا بانی) نے

پنجاب تے لگا تار چار حملے کیتے۔“ (4)

حمید اللہ ہوراں دسیا کہ بابر، ہمایوں، شیر شاہ سوری، نادر شاہ نے پنجاب تے لٹ مار کیتی کہ مغل حکومت دا لکھ نہ چھڈیا جس پاروں سکھاں سر چکے شروع کردتے۔ ”سکھ تے انگریز“ دی حکمرانی بارے دسدے نیں کہ 1768ء وچ سکھاں دے بادشاہ رنجیت سنگھ نے پنجاب تے قبضہ کیتا۔ اوہدے مرن مگروں ابتری ودھدی گئی تے 1849ء وچ انگریزاں نے اتھے پیر جما لے۔ عبدالغفور قریشی موجب:

”1839ء وچ رنجیت سنگھ دے مرن پچھوں پنجاب وچ ابتری پھیل گئی۔ اس

دے سرداراں نے تباہی، بربادی تے لٹ مار شروع کردتی تے 1849ء وچ

انگریز پنجاب دے حاکم بن جان دے نیں۔“ (5)

سارے حملیاں دی کتھا واپرن مگروں پنجاب نوں 1947ء وچ دوھیاں وچ ونڈ دتا گیا۔ مشرقی پنجاب تے مغربی پنجاب۔ پنجاب تے ایستھوں دی زبان پنجابی جیہی سچی تے باہمت لوکائی خطہ زمین تے کدھرے نہیں لہدی۔ شروع توں 1947ء تک اتھے کئی حملہ آورائے تے کنیاں حکومتاں دا تخت سجدا تے ٹھدا رہیا۔ اج وی ایہہ زبان جیوندی جاگدی تے پرچلت اے۔ کیوں بے ایہدا مڈھ حضرت داتا گنج بخشؒ، بابا فریدؒ، حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی جیسے صوفیا نے مذہبی تبلیغ لئی بنھیا۔

ایس زبان دی مڈھلی تے پرچلت تبدیلی نوں بیان دی کوشش کیتی گئی۔ پنجابی زبان دا اصل آریائی نہیں، دراوڑی یا بروہی اے۔ سنسکرت داورتاوا آریاواں آکے کیتا۔ ویدک بولی نوں سنسکرت وچ ڈھالیاتے پنجاب دے کنڈھے بہہ کے رگ وید لکھی۔ ”سنسکرت“ بارے حمید اللہ ہاشمی دسیا کہ ویدک نوں سنسکرت بندیاں 500 ورھے لگے۔ ایہہ عالماں دی زبان سی جس پاروں عوامی زبان دا درجہ حاصل کرن توں واچھی رہ کے محدود ہو گئی۔ چھویں صدی وچ جدوں آریاواں نوں زوال آیتے بدھ مت نوں عروج ملیا۔ اوس ویلے مہاتما بدھ نے مذہبی تعلیم دین لئی پالی نوں ترقی دتی۔ اشوک دے زمانے وچ وی پالی دا راج سی۔ انج مقامی بولیاں نوں پراکرت داناں دتا گیا۔ ایہو پراکرت اپنی مقبولیت پاروں 5ھ صیاں وچ وٹدی گئی۔ (1) شور سینی پراکرت (2) ماگدھی پراکرت (3) مہاراشٹری پراکرت (4) اردھ ماگدھی پراکرت (5) پشاپچی پراکرت۔ پراکرتاں دے علاقیاں بارے جانکاری دوان مگروں اُپ بھرنش بارے مولابخش کشتہ دا حوالہ دتا اے، لکھدے نیں:

”اُپ بھرنش دے لفظی معنی بھرنش (ناپاک) ہوئی بولی اے۔ اوس ویلے ایس

نوں پپاچی آکھدے سن۔“ (6)

”پنجابی دیاں بولیاں“ پنجاب پنج دریاواں دی دھرتی ہون پاروں ہر دریادی وکھ بولی اے۔ ایہناں بولیاں وچ مقامی آب و ہوا، قدرتی بناوٹ تے فطری حدوں دا عمل دخل ہون پاروں فرق اے۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری اپنی لکھت ”پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ“ وچ آکھدے نیں:

”زبان پر آب و ہوا اور لوگوں کی آمد و رفت کا اثر ہوتا ہے، شاید اسی اصول کے

پیش نظر کہا جاتا ہے کہ ہر بارہ کوس کے فاصلہ پر زبان بدل جاتی ہے۔“ (7)

زبان اکوای اے پر مقامی آب و ہوا دے اثر پاروں لہجے دی تبدیلی نال ایہناں نوں پنجابی دیاں بولیاں داناں دتا جاندا اے۔ پنجابی زبان دے اڈواڈ لہجیاں تے بولیاں دی نشاندہی کیتی جھدے وچ ماجھی، دوآبی، پوادی، مالوئی، مغربی پنجابی، بھٹیانی، ڈوگری، سرائیکی، اہندی، جانگلو شامل نیں۔

”لسانی ویرا“ زبان دا ویرا کہ پنجابی زبان دا اصل آریائی نہیں سگوں دراوڑی تے منڈا قبیلے دے لوکاں دیاں بولیاں سن۔ آریاواں نے سنسکرت نوں ترقی دتی تے اپنی مخصوص زبان دا درجہ دتا جس پاروں ایہہ عالماں دی رسائی تیکر محدود رہی، جد کہ زبان اوسے ویلے ترقی پاندی اے جدوں عوامی سطح تیکر پرچلت ہوئے۔ ایس طرحاں آریا دے زوال مگروں مہاتما بدھ نے پالی نوں رواج دتا۔ مقامی بولیاں پراکرتاں دا درجہ اختیار کر کے پرچلت ہون دیاں گئیاں۔ مسلماناں دے آون نال زبان نوں بڑا فرق پیا۔ ترکی تے عربی تے فارسی دے لفظ پنجابی وچ آون لگے۔ ”مسلماناں دی آمد دا اثر“ ایہہ ہویا کہ

سندھ توں حملہ آور آئے عربی لیاے، کابل راہیں فارسی، کشمیر راہیں کشمیری آئی انج ایہناں دیاں زبانوں تے مقامی زبانوں دا وٹاندر اہوندار ہیا۔ مغلاں آکے فارسی نوں رواج دتا۔ انج اوس ویلے دے لکھاریاں نے عربی، فارسی وچ ای لکھتاں لکھنیاں شروع کردتیاں۔ بقول حمید اللہ شاہ ہاشمی:

”پنجاب دے کئی قدیم شاعراں نے فارسی وچ اپنیاں کئی کتاباں لکھیاں۔ ایہو نہیں بلکہ پنجابی دے قدیم ادب وچ تقریباً ساریاں مثنویاں، قصے، داستاناں تے جنگ نامے وغیرہ دے عنوانات (سرنا نویں) فارسی وچ ای لکھے جاندے رہے۔“ (8)

مغلاں دے سے ای پنجابی نوں ذریعہ تعلیم بنا دتا گیا۔ فیر مغلاں (مسلماناں) مگروں جدوں سکھاں اتھے قبضہ کیتا تے ایس نوں ترقی دین دا پورا پورا جتن کیتا۔ ”پنجابی ادب دا مڈھ“ دو جیاں زبانوں وانگر ایس ادب دا مڈھ وی نظم توں بجاتے نثر بعد وچ تخلیق کیتی گئی۔ پنجابی وچ پہلاں لوک گیتاں فیر لوک کہانیاں نے جنم لیا۔ پنجابی ادب دے مڈھ بارے پکا سپڈا کسے نوں نہیں پتہ کہ ایس دا مڈھ کس صدی وچ بچھا پراہیہ ضرور اے کہ جو ایس زبان دا مڈھ ڈھائی ہزار قبل مسیح وچ ہو یا تے ضرور ایس دا ادب وی بہت پرانا ہووے گا جیہڑا خانہ جنگیاں تے ہنگامی حالتاں پاروں محفوظ نہ کیتا جاسکيا پراہیہ ضرور اے کہ پنجابی ادب دا مڈھ مسلماناں دے آون نال ہو یا۔ ایہدے لئی عبدالسلام خورشید نے ڈاکٹر بنارس داس جین دا حوالہ دتا کہ:

”اسلام دی آمد توں پہلے پنجابی ادب دا وجود نہیں سی، کم از کم ایس دی کوئی مثال نہیں اے۔ ڈاکٹر بنارس داس جین لکھدے نیں کہ پنجابی لٹریچر دا مڈھ مسلماناں دے آون توں بچھا۔“ (9)

پنجابی زبان دا پرانا ناں ”ہندوی“ یا ہندی اے جہدے لئی خواجہ سعد سلمان دے تن دیواناں دا ذکر اے جیہڑے دو فارسی تے اک ہندوی وچ سی۔ انجے ای امیر خسرو بارے پنجاب وچ دوزباناں دا ذکر اک لاہوری تے دو جی ملتان تے اے۔ پنجابی ادب بارے وکھو وکھ اختلافات بارے دسیا گیا کہ موہن سنگھ دیوانہ موجب پنجابی ادب دا مڈھ ناتھ جو گیاں دے عہد توں بچھا، دو جے پاسے قریشی احمد حسین قلعداری ”آدی گرنٹھ“ نوں پنجابی زبان دا پہلا نقش مندے نیں۔ ایہناں دیاں لکھتاں توں بابا فرید نوں ای پنجابی زبان دا پہلا شاعر منیا جاند اے پر ڈاکٹر لاجپت رام کرشن دے مطابق پہلے پنجابی دے شاعر دے شلوک جیہڑے ملدے نیں اوہ فرید ابراہیم ثانی دے نیں جد کہ باوا بدھ سنگھ موجب کچھ بابا فرید دے، کچھ ابراہیم ثانی دی تخلیق نیں۔ حمید اللہ ہاشمی ہوراں پنجابی ادب دے مڈھ دا سلسلہ وکھو وکھ عہداں دے مطابق بیان کیتا جیہڑا بابا فرید

توں شروع ہو کے اسلامی لٹریچر دے دور تک بیانیا۔ ”پنجابی زبان دانثری ادب“ جس توں ایس تذکرے دی منطقی ترتیب دی دس پیندی اے کہ ادب دے دو حصے نیں نثر تے نظم۔ ادب دیاں ونڈاں (نثر + نظم) نیں۔ نثر دا مڈھ بقول حمید اللہ ہاشمی ”روٹیاں“ دی روایت توں بجھا۔ قرآن مجید دے ترجمیاں نے پنجابی نثر وچ حصہ پایا۔ پنجابی نثر دا باقاعدہ مڈھ تذکرے وچ انگریزی عہد توں اے۔ جدوں انگریزاں اتھے آ کے عیسائی مشنریاں دا کم شروع کیتا پر ایس لائے، انجیل دے ترجمے کیتے۔ گرامر لکھیاں ایس توں 19 ویں صدی وچ ہندی، اردو وانگ پنجابی دے سکولاں دے کھلن نال پنجابی نثر لئی ادب دے بوسے کھل گئے۔ پنجابی نثر دی ترقی وچ ”پنجابی اخباراں تے رسالیاں“ نے جیہڑا کردار ادا کیتا، اوہ دے موجب 19 ویں صدی وچ پنجابی اخبار تے رسالے نکلتا شروع ہو گئے۔ ایہدے بعد وکھو وکھ گورکھی، پنجابی اخبار تے رسالے نکلے۔ ملکی ونڈ توں پہلاں نکلن والے اخباراں تے رسالیاں توں بعد پاکستانی پنجاب دے چوٹوں رسالیاں دی دس پائی اے۔

”گورکھی دا مڈھ“ جدوں گوروانگ دیو نے بابا نانک توں 92 ورھے بعد شروع کیتا جس پاروں رنجیت سنگھ دے دور وچ پنجابی لکھائی دا جھگڑا چھڑ پیا۔ اخیر فارسی نوں دفتری زبان دا درجہ ملیا جس پاروں پنجابی زبان نوں پچھانہ سٹ دتا گیا۔ اوس ویلے جیہڑا نثری ادب تخلیق ہو یا اوہ نہ ہون دے برابری۔ اصل نثر انگریزاں دے آون نال وجود وچ آئی۔ ”پنجابی نثر تے انگریزی لٹریچر دا اثر“ پنجابی نثر وچ آون والیاں صنفیاں داسہرا انگریزاں دے سرائے کہ انگریزاں دے آون نال پنجابی زبان وچ تاریخاں تے تنقید لکھن دارواج پیا۔ سب توں پہلاں تاریخاں تے تنقید دیاں لکھتاں سامنے آئیاں۔ اوہ باو ابدھ سنگھ دیاں کوئل کو، ہنس جوگ، پریم کہانی، بنیہا بول نیں۔ ایس توں بعد تاریخاں تے تنقید دا سلسلہ ٹردا گیا۔ مضمون نویسی، ناول نگاری، کہانی (گلوپ) ڈرامہ، متفرق (اکھاناں) دیاں لکھتاں دارواج انگریزاں دی آمد نال پیا تے پنجابی لکھاریاں پنجابی نثر نوں نویاں صنفیاں توں متعارف کرایا۔ ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”حقی گل ایہہ اے کہ ایہناں پڑھے لکھے انگریز منشرتاں نے پنجابی زبان تے

ادب نوں نویاں لیہاں تے ٹورن دی پہل کیتی۔ ایس جاگرتی پاروں ایہتھوں

دے لوکاں نے وی ادب رچین دے نال نال ادب بارے جانکاری تے زبان

بارے گوہ خیال کرنا شروع کر دتا، انج نویں نثر ہوند وچ آئی۔“ (10)

”پنجابی شاعری دی ونڈ“ پنجابی وچ زیادہ تے ڈھیر پرانا اے۔ ایس دی ونڈ انج اے۔ (1) مذہبی شاعری (2)

صوفیانہ شاعری (3) رومانوی شاعری (4) رزمیہ شاعری (5) مزاحیہ شاعری (6) جدید شاعری۔

ایس گروں اوہناں پنجابی شاعری نوں دو حصیاں وچ آگوں ہور فنی تے معنوی لحاظ نال تقسیم کیتا۔ (1) معنوی لحاظ

نال اصناف سخن (2) پنجابی اصناف سخن۔ معنوی لحاظ نال اصناف سخن دے سرنائیں پٹھ پنجابی شاعری دیاں قسماں جانکاری نہیں۔ (1) حمد (2) نعت (3) منقبت (4) معراج نامے (5) اشتر نامہ (6) چوہریٹھی نامہ (7) جوگی نامہ (8) جنگ نامہ (9) فقر نامہ (10) حلیہ شریف (11) سلام (12) گلزار (13) چرخہ نامہ (14) ہجو (15) جنڈڑی (16) چوٹاں (17) پوڑی (18) وار (19) مثنوی۔

فن دے لحاظ نال پنجابی اصناف سخن دیاں قسماں نہیں۔ (1) سی حرفی (2) بیت (3) چومصرعہ (4) فرد (5) سویا۔ ڈیوڑھ (6) ردھا۔ دوہڑا (7) کافی (8) بارہ ماہے (9) غزل (10) رباعی (11) سرکھنڈی (12) کبت (13) مثلث (14) مٹمس (15) مسدس (16) شلوک (17) لبشن پدے (18) وار (19) بانی (20) چوپائی (21) کورٹا چند (22) کنڈلیاں۔

ساخت دے لحاظ نال تذکرے وچ پنجابی نظم دیاں ہور صنفیں دا وی ذکر اے:

”ایہناں توں دکھ ساخت دے لحاظ توں پنجابی نظم دیاں ہور وی اصناف سخن

ہن جیہڑے کہ فی زمانہ رائج نہیں رہے۔ ایہناں دے نام ایہہ نہیں۔ سویا،

کلیا، کاتی، چوبالا، اشٹ پدے، سورٹھ، شبد، مانجھ۔“ (11)

”پنجاب دے لوک گیت“ وچ لوک گیت دی صنف تے مشہور لوک گیتاں دا ویر واپیش کیتا۔ ایہہ کہ لوک گیت آپ مہارے پھلاں وانگر لوکائی دی رہتل نوں بیان کرن دا سومانیں۔ سید اختر حسین اختر اپنے مضمون ”پنجاب دے لوک گیت“ وچ لکھدے نیں:

”ایسے واسطے ایہناں گیتاں راہیں کسے علاقے دی رہت بہت طور طریقے

تے رسماں رواجاں دا جناتا لگدا اے اونا اوس علاقے دی کوئی وڈی توں وڈی

تاریخ راہیں وی پتہ نہیں لگ سکدا۔ ایہہ ماہول دی عکاسی دا اک بڑا وڈا تے

سچا ذریعہ ہوندے نیں۔“ (12)

ہر زبان دے لوک گیت اوس دا ادبی سرمائے وچ وادھے دا سبب نیں۔ پنجاب دے لوک گیتاں دا وچ پنجاب دے مشہور لوک گیتاں نوں بیان کرن دا آہر سچے ڈھنگ راہیں پیش کیتا۔ ایہناں وچ لوری، تھال، ککلی، گدھا، ماہیا، بولی، ڈھولا، جھمر، چھلا، سہی، بھنگڑا، سُراں، گھوڑی، مہندی یا سہاگ، سٹھ، چھند، الاہنیاں، اکھان، باتاں، بجھارتاں، چوٹاں شامل

نیں۔ ایہناں قسماں مگروں ”شاعری وچ مخولیا رنگ“ دی دس پائی کہ پنجابی لوک گیتاں وچ مخولیا رنگ وی اگھڑواں اے جس دا مڈھ سبھ توں پہلا بھگتی لہر دے شاعر ستر اتے جلن نے کیتا۔ اخیر تے اوہناں گیتاں بارے دسیا جہناں وچ المیہ رنگ دکھالی دتا اے۔ گیت ادبی، تاریخی، ثقافتی، معاشرتی ورثے دا انملا خزانہ نہیں۔ ”شریف کجاہی“ دسدے نہیں کہ:

”لوک گیت ”پنجابی ادب“ دا مان یوگ سرمایہ نہیں۔ ایہہ ساڈے ماضی دا حال

ساڈے وڈکیاں دیاں اُچیاں نیویاں تصویریاں نہیں۔“ (13)

”پنجابی شاعری (کوٹا)“ شاعری بارے گل کیتی تے شاعری بارے دکھو دکھ مفکران دے خیالاں نوں بطور حوالہ پیش کرن دا جتن کیتا جیہدے وچ جانس دی لغت، کارلائل، شیلی، ورڈورٹھ، اڈگر ایلن، والٹر دے شاعری بارے نظریات دے سے نہیں۔

شعر دیاں خوبیاں بیان کیتیاں جہدے وچ تصور، خیال دی اڈاری تے سچائی، خیال یا مضمون، معنیاں وچ گہرائی، خلوص تے درد، ولولے دی لمبان تے چڑتن، ولولے دا ویروا، لفظاں دی چون، ہنر، واقفیت، الزکار، بدلیج دا بھر پور ذکر، صفتاں دے معاملے وچ صنائع اللفظی نوں شہد الزکار تے صنائع معنوی نوں ارتھ الزکار داناں دتا۔ جہناں نال شعری علوم وچ حسن تے جمال دا عنصر اگھڑ دا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی دے مطابق:

”وہ علوم جن سے کلام میں بلاغت پیدا کی جاسکتی ہے یعنی جن سے بلاغت کو

سمجھا جاسکتا ہے اور سمجھ کر کلام میں استعمال کیا جاسکتا ہے وہ مندرجہ ذیل ہیں

(1) علم معانی (2) علم بیان (3) علم بدلیج (4) علم عروض (5) علم قافیہ۔“ (14)

صفاں دیاں کئی قسماں نہیں جہاں وچوں حمید اللہ ہاشمی ہوراں صفت مرآت النظر، صنعت ایہام، تضاد، تجاہل عارف، صفت تلمیح، صفت حسن و تعلیل، صفت محاذ اذکر کیتا اے جد کہ معنوی صفتاں وچ تشبیہ، استعارہ، مبالغہ، تمسیح، اشاریہ یا کنایہ، رمز، شعر، کہانی تے جہود ایہاں اے۔ ہر صفت دیاں ونگیاں وی پیش کیتیاں صفت مرآة النظر دی صفت دے معنے تے ونگی انج اے:

”صفت مرآة النظر ایہدے وچ ایسے لفظاں دی ورتوں کیتی جاندی اے

جیہڑے معنوی لحاظ نال آپس وچ ملدے جلدے نیں جویں پھل نال بلبل،

چندنال چکوریوں

آتش عشق دکھاں دا بالن جل بل ہو ڈنگیارا

ہو کے اگ سما وچ آتش تاں پاویں چھٹکارا (15)

صفتاں باجھوں شاعری دے عناصر وچ خیال یا مضمون، جذبہ، تخیل، موذونیت، لفظاں دی چون، بیان بدلیج وغیرہ شامل نیں۔ ”پنجابی شاعری تے کئی دوجے اثرات“ زباناں نے پنجابی شاعری نوں کتھوں تیک متاثر کیتا۔ ایہدے لئی پہلا فارسی شاعری بارے فارسی شاعری وچ مبالغہ آمیزی تے جوڑھ دا رلا اے۔ انجے ای پنجابی شاعری ہندی تے فارسی دے پیراں پیری ٹردی رہی کیوں جے اتھے عربی زبان پرچلت سی، فارسی دفتر تری زبان مقرر رہوں پاروں ویلے دیاں لکھتاں فارسی وچ ای لکھیاں گئیاں۔ لکھدے نیں:

”پنجابی دے مذہبی شاعراں نے مذہبی تبلیغ لئی عربی یا فارسی رسم الخط وچ

مذہبی مسائل تے چھوٹی موٹی کتاباں پکی روٹیاں، نورنامے، روزہ نامے،

نجات المؤمنین، نجات المسلمین، اخبار الآخرت، بارہ انواع عبدی وغیرہ

لکھے۔“ (16)

گلستان سعدی تے قرآن مجید، حدیثاں تے سورتاں دے ترجمے پنجابی نظم وچ کیتے جان لگے۔ فارسی عروض داوی پنجابی شاعری وچ رواج رہیا جہدے وچ کئی نقص نیں۔ تصوف بارے گل کرن مگروں پنجابی شاعری وچ تصوف دے رنگ نوں صوفی شاعراں دے کلام راہیں اگھیرن دا آہر کیتا گیا جیہدے لئی بلھے شاہ دا کلام جس وچ تصوف خیال دی پاکیزگی تے سوچ دی اڈاری نوں اُلکیا موجود اے۔ تصوف بھاریں اردو دا ہووے یا پنجابی فارسی شاعری دا پڑھن والے نوں سروردی کیفیت وچ لے ڈبا اے۔ ”پنجاب دیاں تحریکاں دا پنجابی زبان تے اثر“ کنج پنجاب وچ اٹھن والیاں تحریکاں نے پنجابی زبان نوں متاثر کیتا۔ جہناں وچ پہلا ”بھکتی لہر“ جیہڑی 1900ء-1850ء تیکر چلی۔ دوجی ”سنگھ سبھا تحریک“ جیہد اٹھ 1873ء وچ بچھاتے 1900ء تیکر ایہہ عروج تے اپڑ گئی۔ تہجی ”کسان تحریک“ کساناں دے تحفظ لئی 1907ء وچ چلائی گئی۔

چوتھی ”خلافت تحریک“ 12-1911 وچ مولانا ظفر علی خان نے شروع کیتی۔ انجے ای پنجویں ”عذر پارٹی“ 05-1914ء امریکہ وچ چلائی گئی۔ انگریزی سامراج دے خلاف، چھیویں ”اکالی لہر“ 22-1920ء دے عرصے شروع ہوئی۔ ستویں تحریک ”سنٹرل پنجابی سبھا“ 26-1925ء پنجابی زبان دے وادھے لئی ہندواں، سکھاں تے مسلماناں نے شروع کیتی۔ اٹھویں تحریک داناں ”ہندوستان چھڈو تحریک“ 1942ء اے۔ ایہناں تحریکاں نے پنجابی ادب تے زبان نوں ڈاڈھا متاثر کیتا۔ حمید اللہ ہوراں آکھیا:

”ایہناں تحریکاں دی وجہ توں پنجابی ادب وچ وادھا ہو یا پنجابی شاعراں نے

اپنے دل دا غصہ شعراں راہیں چنگا کڈھیا پنجابی شاعری وچ سیاسی رنگ

آیا۔“ (17)

”پنجابی شاعری دی دور وند“ ارج اے۔

1-	صوفیاں دا دور	2-	مذہبی دور	3-	وارث شاہ دا دور
4-	نواں پنجابی ادب	5-	پاکستانی دور		

پہلا دور صوفیانہ دور پنجابی ادب دا اے جیہڑا 570ھ توں 1000ھ تک اے ایس دا مڈھ حضور ﷺ دے دور وچ حضرت علیؑ تے حضرت ابوبکرؓ توں شروع ہوندا اے۔ صوفی مت دا مقصد اسلام دی تبلیغ کرنا سی جیہدے لئی صوفیاں بابا فریدؒ، حضرت داتا گنج بخشؒ، بہاؤ الدین زکریا ملتانیؒ ورگے بزرگاں لوکا کئی نوں اسلام ول پریرن لئی صوفیانہ شاعری نوں رواج دتا۔ پنجابی ادب دا دو جا دور ”اسلامی مذہبی دور“ اے جیہڑا 1000ء توں 1150ھ تک اے۔ ایس دور وچ صوفی ازم گھٹ جد کہ مذہب ول زیادہ توجہ دتی گئی جہدے لئی فقہ تے مذہبی مسئلیاں بارے لکھتاں لکھیاں لگیاں۔ حمید اللہ ہاشمی بقول:

”مسلمان عالم فاضل بزرگاں نے اسلام دی تبلیغ خاطر مذہبی مسئلیاں تے فقہ

تے پنجابی نظم تے نثر وچ کتاباں لکھیاں۔“ (18)

پنجابی ادب وچ بہت ساریاں لکھتاں جو یں پکی روٹی، باراں انواع، رسالہ نجات المؤمنین جیسے دینی رسالے ایسے دور دی تخلیق نیں جہناں نال پنجابی ادب اگا نہہ ودھیا۔ ایسے گل نوں عبدالغفور قریشی ”پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ“ وچ ارج

لکھدے نیں:

”میرے خیال وچ پاکستان دی کسے ہور زبان وچ اتنا دینی تے مذہبی لٹریچر

موجود نہیں جتنا پنجابی وچ اے۔“ (19)

تچا دور ”وارث شاہ دادور“ (1150-1600) اے ایس دور وچ قصے زیادہ تر لکھے گئے کیوں جے فارسی دفتری زبان سی جس نال شاعری تے فارسی اثر پیا۔ جنگنامہ، قصے، مثنویاں، واراں، بیانیہ شاعری وچ لکھیاں جاوون لگ پیاں تے وارث شاہ ایس دور دا نوکل شاعر ثابت ہويا۔ ایسے گل تے ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں اپنی لکھت ”پنجابی لسانیات“ وچ اتفاق کردے نیں کہ:

”وارث شاہ نے اپنے اُتے کسے خاص علاقائی بولی نوں لاگو نہیں کیتا سگوس

اپنے علم تے فن نال اک اجیہی زبان بنان دا چارہ کیتا اے جیہڑی بول چال دی

زبان اے۔“ (20)

پنجابی شاعری دی ونڈ دا چوتھا دور ”نواں پنجابی ادب 1876-1947“ تیکر دا اے ایس دور وچ اردودی ویکھا

وکیھی پنجابی وچ مشاعریاں تے بیت بازی دارواج ہويا جس نال پنجابی شاعری وچ نویاں جہتاں داورتاواہون لگ پیا۔

پنجواں دور ”پاکستانی دور“ اے جدوں ملکی ونڈ مگروں پنجابی ادب دی ونڈ ہوئی تے پنجابی ادب وچ سماج دے

حوالے نال ادبیاں، شاعراں، لکھاریاں اپنے قلم موڑ لئے۔ ابتدائی عہد (لودھیاں دا زمانہ)، اورنگ زیب دا زمانہ، مغلاں دا

آخری دور، سکھی دور، انگریزی دور، پاکستان وچ پنجابی ادب، مشرقی پنجاب دا ادب نیں۔

”چونویں شاعراں تے لکھاریاں دا تذکرہ“ سکھ، ہندو تے مسلمان لکھاریاں دا مختصر تے جامع تذکرہ اے۔ ہر شاعر

دی جنم بھومی، جائے پیدائش، مرن ورھا، مذہبی تعلیم، شجرہ نسب، لکھتاں دے نال نال کلام دیاں ونکیاں نیں۔ شاعراں دا

تذکرہ گورو کورکھ ناتھ توں شروع ہوندا تے دائم اقبال دائم تیکر مکیا اے۔ تذکرے وچ اوہناں وچ گورو کورکھ ناتھ، گورو چرپٹ

ناتھ، پورن بھگت، شاہ نمٹس سبزاری، گورونانک دیوجی، بابا فرید، خواجہ امیر خسرو، شاہ حسین، بابا نوشاہ گنج بخش، پیلو، عبداللہ

عبدی، حافظ برخوردار، حضرت سلطان باہو، احمد کوی (گوجر)، علی حیدر، بلھے شاہ، حافظ شاہجان مقبل، خواجہ فرد فقیر، نجابت کوی،

سید وارث شاہ، حامد شاہ عباسی، ہاشم شاہ، احمد یار مرالوی، شاہ محمد، قادر یار، شاہ مراد خان پوری، مولوی عبدالستار، سید فضل شاہ، مولوی نور احمد چشتی، میاں محمد بخش، میاں ہدایت اللہ، خواجہ غلام فرید، مولوی غلام رسول عالمپوری، بردا پشاوری، محمد بوٹا گجراتی، شاہ شرف مرادوی، احمد علی سائیاں، بابو کرم، حکیم گاموں خاں، سر شہاب الدین، مولوی دلپذیر، مولا بخش کشتہ، باو بدھ سنگھ، استاد ہمد، استاد عشق لہر، پیر فضل گجراتی، استاد گام، فیروز دین شرف، فقیر محمد فقیر، سائیں فیروز، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، عبدالحمید بھٹی، جو شوا فضل الدین، استاد دامن، حکیم شیر محمد ناصر، رشید انور، احمد راہی، منیر نیازی، امرتا پریتم، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پروفیسر موہن سنگھ، دائم اقبال دائم دے ناں شامل ہیں۔ حمید اللہ ہاشمی ہوراں کل 64 شاعراں نوں تذکرے وچ شامل کیتا جہناں وچ ہندو، سکھ صاحبان، پنجابی مسلمان صوفی شاعر، نیم کلاسیکی شاعر تے جدید شاعراں بارے لکھن دا آہرے۔ ایہناں شاعراں نے پنجابی زبان تے ادب دے وادھے لئی شاعری کیتی۔ ڈاکٹر سید اختر حسین لکھدے نیں:

”ایہناں بزرگاں توں اڈ پورن بھگت، شاہ شمس سبزواری، گورونانک دیو جی، شیخ ابراہیم ثانی، گوروانگد جی، گوروا مراداس جی، عبداللہ عبدی، بابونوشا بخش جی، کوی پیلو، حافظ برخوردار، نعمت جاں خان، بھائی گوروداس جی، گورو گوبند سنگھ جی، خواجہ فرید فقیر، کوی نجابت، حافظ شاہ جہاں مقبل، سید غلام قادر بٹالوی، حامد شاہ، مولوی لطف علی بہاولپوری، ہاشم شاہ، سچل سرمست، احمد یار، شاہ محمد، بردا پشاوری، سید فضل شاہ، احمد علی سائیاں، ہدایت اللہ، خواجہ غلام فرید، مولوی غلام رسول ورگے۔۔۔ چوٹی دے شاعراں نے پنجابی زبان تے ادب نوں اپنے شاہکار کلام نال مالامال کیتا۔“ (21)

”پنجابی زبان وچ قصے“ پنجابی ادب دارنگ لوک کہانیاں تے قصیاں اندر لکھد اے۔ حمید اللہ لکھدے نیں:

”ایہہ قصے پنجابی ادب وچ اک خاص تھاں رکھدے نیں۔ لڑائیاں دے سے واراں لکھیاں گئیاں تے امن دے زمانے وچ مجلسی تفریح واسطے قصے۔“ (22)

پنجابی زبان وچ قصے بارے ڈاکٹر حفیظ احمد اپنی لکھت ”قصہ تے پنجابی قصہ“ وچ لکھیا اے:

”دنیا دا پہلا قصہ کیہڑا لکھیا گیا ایس بارے کجھ نہیں کہیا جاسکدا۔“ (23)

پنجابی وچ قصہ نگاری عربی، فارسی، یونانی ادب دے زیر اثر شروع ہوئی۔ قومی ملکی حد بندی پاروں حمید اللہ ہاشمی ہوراں قصیاں نوں بدیشی قصے، بین الاقوامی قصے، پنجابی قصے، بھارتی قصے دے حوالے نال وٹڈیا۔ مشہور رومانی داستاناں وچ ہیرا، نجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان، سسی پنوں، پورن بھگت، دلا بھٹی، قصیاں نوں مختصراً جانکاری دوائی۔

”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ پنجابی تذکرہ نگاری وچ انملا وادھا اے۔ تذکرے وچ بغیر حوالہ کئی لکھتاں توں استفادہ کیتا اے جس توں آکھیا جاسکدا اے کہ ایہہ کتاب دو جیاں پنجابی کتاباں دا جوں توں مرہ اے۔

ایہہ تذکرہ، تذکرہ نگاری دے تقاضیاں نوں مکھ رکھ کے لکھیا پر گیا ایس دا مواد جوں دا توں دو جیاں لکھتاں توں لیا اے۔ جویں ”پچھلی زبان دی کہانی“ نوں اوہناں عبدالغفور دی لکھت ”پنجابی ادب دی کہانی“ توں لیا۔ حمید اللہ ہاشمی لکھیا: ”سیاچی پالی دی اک شاخ اے۔ ایس نوں گورجا، گوجرتے وادی سندھ دے

پچھیرے بولدے سن۔“ (24)

ایسے گل نوں عبدالغفور قریشی نے جوں توں درج کیتا ہویا اے۔ ”لٹریچر“ بارے جیہڑی گل اے، اوہ ڈاکٹر بنارس داس جین دی لکھت ”پنجابی زبان تے اوہد لٹریچر“ توں ماخوذا اے۔

”پنجابی شاعری دی وٹڈ“ تے ”پنجاب دے لوک گیت“؛ ”پنجاب دیاں تحریکاں دا پنجابی زبان تے اثر“ چونویں شاعراں تے لکھاریاں دا تذکرہ وی ”پنجابی ادب دی کہانی“ دا خلاصہ اے۔ ”پنجابی شاعری“ تے پائی جھات وچ ”شعردیاں لغتاں“ عبدالغفور قریشی دی لکھت ”پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ“ صفحہ 60 توں ماخوذا اے۔ صنعتاں دیاں ونگیاں ”حافظ عبدالحمید سرشار“ دی لکھت ”ادبی رشتاں“ توں بغیر حوالہ لکھیاں گئیاں نیں۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”صفت مرات النظر ایہدے وچ اچھے لفظاں دی ورتوں کیتی جاندی اے

جیہڑے معنوی لحاظ نال آپس وچ ملدے جلدے نیں جویں پھل نال بلبل

چند نال چکور۔“ (25)

ایسے گل نوں حافظ عبدالحمید سرشار ”ادبی رشتاں“ وچ انج ای لکھیا اے۔ مجموعی پکھوں حمید اللہ ہاشمی ہوراں ”پنجابی ادب دی کہانی“، ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“، ”پنجابی زبان تے اوہد لٹریچر“، ”ادبی رشتاں“ جیہاں لکھتاں توں بنا حوالہ زیادہ

استفادہ کر کے تذکرہ ترتیب دتا۔

ایہہ تذکرہ بھانویں دو جیاں لکھتاں دا جوں دا توں چر بہ معلوم ہوندا اے پر ایس وچ موجود مواد تاریخی، سماجی حوالے نال سلاہن جوگ تے تذکرہ نگاری دے تقاضے موجب پورا اتردا اے۔ رانا سلطان محمود لکھدے نیں:

”تذکرہ، سیاسی، سماجی اور ثقافتی حالات سے آگاہ کرنا ہے۔“ (26)

پنجابی زبان بارے سیاسی، سماجی، ثقافتی پس منظر نوں حمید اللہ بیان کیتا۔ ”چونویں شاعراں تے لکھاریاں دا تذکرہ“ وچ جو کجھ لکھیا گیا اے۔ اوہ تحقیقی تنقیدی موضوعاں تے کم کرن لئی محقق تے نقادئی مستند ثابت ہو سکد اے۔

”پنجاب دا سیاسی پس منظر“ تے ”پنجابی زبان دی چھیلی کہانی“ وچ تاریخی حصہ زیادہ نظریں دسد اے، پروفیسر کلیم الدین اپنے مضمون ”نئے تذکرے“ وچ لکھدے نیں:

”تذکروں میں تاریخی حصہ زیادہ ہوتا ہے۔“ (27)

آکھیا جاسکد اے کہ حمید اللہ ہاشمی ہوراں دا تذکرہ پنجابی تذکرہ نگاری دی روایت وچ وادھا اے بھاویں ایہدے وچ بغیر حوالیاں استفادہ کرن دا اوڈانقص موجود اے پر فیروی ایس وچ موجود ادبی مواد زبان تے ادب بارے معلومات فراہم کرن دا چنگا سوما اے۔ بقول نور الحسن نقوی:

”تذکرے نہ تو خامیوں سے یکسر پاک ہیں نہ سراسر بیکار۔ نقائص کے باوجود

ان کی اہمیت مسلم ہے۔“ (26)

حوالے

- 1- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء، ص 6
- 2- اوہی، ص 9-10
- 3- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 29
- 4- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 15
- 5- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 27

- 6 مولابخش کشتہ، پنجابی شاعران دا تذکرہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء، ص 5
- 7 احمد حسین قلعداری، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1964ء، ص 17
- 8 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 31
- 9 اوہی، ص 31
- 10 شہباز ملک، ڈاکٹر، نثارے، لاہور: تاج بک ڈپو، 1979ء، ص 230
- 11 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 65
- 12 سید اختر حسین اختر، (مضمون نگار)، پنجاب دے لوک گیت، (مضمون)، مشمولہ لعلیاں دی پنڈ، مرتب اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص 115
- 13 شریف کنجاہی، جھانپیاں، لاہور: مکتبہ الحدید، 1960ء، ص 39، 40
- 14 حنیف گنگوہی، مولانا، نیل المانی شرح اردو، (جلد دوم)، کراچی: مکتبہ بحر العلوم، ص 357
- 15 امام بخش، حدائق البلاغت، کانپور: مستی نول کشور پریس، 1887ء، ص 60
- 16 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 87
- 17 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 101
- 18 قدر آفاقی، پنج رنگ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 11
- 19 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 106
- 20 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 108
- 21 سید اختر حسین اختر، ڈاکٹر، کھلرے موتی، لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2008ء، ص 61
- 22 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 114
- 23 حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء، ص 12
- 24 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 292

- 25 پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 20
- 26 رانا سلطان محمود، فن تحقیق مبادیات اصول اور تقاضے، لاہور: بک ٹاک، 2009ء، ص 167-168
- 27 اردو زبان اور ہماری ثقافت، انتخاب مضامین اردو، مضمون (نگار) پروفیسر کلیم الدین، نئے تذکرے (مضمون)، لاہور: تاج بک ڈپو، 1966ء، ص 215
- 28 نور الحسن نقوی، فن تنقید اور اردو تنقید نگاری، علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، 2005ء، ص

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان

ارشاد میر دے انشائیاں وچ پینڈور ہتھل

Abstract

In present research paper writer has researched about Punjabi Inshaiya of Arshad Mir. He is most famous and initial writer regarding short essay in Punjabi Language and Literature. Basically he was a Lawyer and belongs to the village side. He viewed the village life deeply and his relation with his folk was very strong. That's why he reflected his belonging in his Punjabi essays. Although he wrote in Urdu and Punjabi but he become famous as Punjabi Inshaia Nigar. His writings reflected village life of Punjab. In present article researcher specially analyzed said aspect. She researched the cultural activities and civilization of Punjabi villagers. Arshad Mir not only used the terms, idioms and words of Punjabi villagers in his essays but he also presented their stories and matters of daily life. He picked the different topics

from the village life and discussed deeply in their short essays. Many people have conducted the research about different aspects of Arshad Mir's Punjabi Inshaia but the present research is very unique, important and informative.

پنجابی ادب دی اجوکی روایت وچ چوکھا دھیان شاعری ول دتا گیا جس پاروں اُچ پدھر دی شاعری دیاں بہت ساریاں ونکیاں محفوظ ہوئیاں پر نثری ادب دا کھیت لکھاریاں دی بے رُخی دا شکار رہیا۔ پنجابی وچ جیہڑی نثر لکھی گئی، اوہ نہایت معیاری تے غیر معمولی نوعیت دی سی۔ پاکستان بنن مگروں نثری ادب ول دھیان کیتا گیا تے لکھاریاں ناول، ڈراما، افسانہ تے انشائیہ لکھن ول توجہ کیتی۔ جدید پنجابی نثر دے حوالے نال ارشد میر داناں کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ اوہناں انشائیہ نوں پنجابی ادب دی مقبول ترین صنف بناون وچ بھرواں حصہ پایا۔ پنجابی نثر وچ ارشد میر دے انشائیاں نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ اوہناں دے انشائیہ پنجابی انشائیہ نگاری وچ اہم موڑ دی حیثیت رکھدے نیں۔ اوہناں ہلکے پھلکے مزاحیہ ڈھنگ وچ سماجی مسئلیاں اُتے چانن پایا اے۔ پنجاب وچ ہون والیاں رسماں، رویتاں رواجاں بارے تفصیل نال گل کیتی اے۔ انشائیاں وچ معاشرے دیاں تلخ سچائیاں نوں ہا سے مزاح راہیں بیان کیتا۔ اوہناں دی مزاح نگاری بارے مجید لاہوری نے آکھیا:

ساڈے ملک وچ انج تے شاعراں ادبیاں دی کمی نہیں پر طنز و مزاح کرن والے انگلیاں تے گنے جاسکدے نیں۔ ارشد میر مینوں مستقبل دا بہت وڈا طنز و مزاح نگار معلوم ہوندا اے۔ (1)

ارشد میر داناں پنجابی ادب دے حوالے نال سرکڑھواں اے۔ اوہ وکیل سن، لکھنا پڑھنا اوہناں دا شوق سی۔ اوہناں پنجابی نال اردو وچ وی قلم دے جوہر دکھائے۔ اوہناں دیاں پنجابی لکھتاں وچ ”بجھ میرا بجھکا، چوہن بڑاں، گھوڑیاں، چونڈھیاں تے پنجابی اکھان شامل نیں۔ اوہناں دیاں اردو لکھتاں وچ ”اقبال کی شگفتہ مزاجی“، ”ذخ در معقولات“ تے ”موڑ“، نیں۔ ”موڑ“ اوہناں دے اردو انشائیاں دا پراگا اے جیہدے بارے شہزاد ملک نے لکھیا:

”ارشد میر ہوراں دے اردو انشائیاں دا مجموعہ ”موڑ“ اے۔ ایس وچ ۲۰

انشائیے نہیں۔“ (2)

ارشدمیر دے انشائیاں دیاں دو کتاباں پنجابی وچ تے دو اردو وچ نہیں۔ چوہنہڑاں پہلی لکھت اے جیہدے بارے وجیہہ ابرار نے اپنے مقالے وچ لکھیا:

”ایہہ کتاباں اوہناں دی حیاتی وچ ای چھاپے چڑھیاں۔ ایہناں دی پنجابی

وچ سب توں پہلی لکھت چوہنہڑاں اے۔“ (3)

ارشدمیر اپنی کتاب وچ لکھیا:

”چوہنہڑاں“ ۱۹۷۵ء وچ پہلے پلپوں چھپوائی سی۔“ (4)

کتاب پنجابی جگت وچ بڑی مقبول ہوئی۔ بنیادی طور تے اوہناں ”چوہنہڑاں“ وچ شامل مضموناں نوں مزاحیہ مضموناں دے طور تے پیش کیتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا کتاب ”حرف حقیقت“ وچ اوہناں دی کتاب بارے لکھدے نہیں:

”پنجابی نثر وچ ہا سے بکھیڑے اتے ”چوہنہڑاں“ ای پہلی کتاب اے جنہوں

ایس سودے دی بوئی سمجھنا چاہیدا اے۔ ایہدے مضموناں دے موضوع ساڈے

ویٹریاں پیاراں تے گلایاں بازراں وچوں لئے گئے نیں۔“ (5)

کتاب دے دو حصے نیں تے دو واری چھاپے چڑھی۔ کتاب دا انتساب اوہناں اپنے دادا صدر الدین دے ناں کیتا۔ اوہناں دے انشائیاں دی دوجی کتاب ”چونڈھیاں“ اے جیہدے بارے شہزاد ملک نے اپنے مقالے وچ لکھیا:

”ارشدمیر ہوراں دی کتاب ’چونڈھیاں‘ وچ اوہناں نے انشائیے لکھے نیں۔

ایہہ کتاب ستمبر ۱۹۸۶ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب نوں ارشد میر اپنے یار

محمد حسن دے ناں کیتا اے۔“ (6)

ارشدمیر دیاں اردو لکھتاں وچ وی طنز و مزاح دا عنصر ودھیرا اے۔ اردو زبان وچ کتاب ”ذخ در معقولات“ لکھی۔

کتاب دسمبر ۱۹۸۶ء وچ چھاپے چڑھی۔ کتاب نوں ارشد میر نے اپنے استاد ڈاکٹر وحید قریشی دے ناں کیتا۔ اوہناں دی دوجی اردو لکھت بارے شہزاد ملک نے اپنے مقالے وچ لکھیا:

”ارشدمیر ہوراں دے اردو انشائیے دا مجموعہ ’موڑ‘ دے سرناویں نال سامنے

آیا۔ ایس وچ ۲۵ انشائیے نیں۔ ایہہ کتاب ستمبر ۱۹۸۹ء وچ چھپی۔“ (7)

ارشدمیر نے تنقید تے تحقیق وی کیتی۔ اوہناں دی کتاب ”بجھ میرا بجھکا (۱۹۷۲ء)“ لوک ادب وچ کھوج کاری بارے اے۔ جیہدے وچ اوہناں ۱۳۲۷ بھارتاں شامل کیتیاں۔ کتاب اوہناں ادبی حیاتی دے مڈھلے دور وچ لکھنا شروع کیتی سی۔ وجیہہ ابرار نے اپنے تحقیقی مقالے وچ اوہناں دی دوجی کتاب بارے دس پائی:

”اوہناں دی دوجی کتاب ویردیاں گھوڑیاں شادی ویاہ دے گیت نیں۔ ایہہ

کتاب ورثہ اسلام ولوں چھپی۔“ (8)

ارشدمیر دی وڈی پچھان اوہناں دیاں پنجابی ادبی خدمتاں خاص طور تے بطور انشائیہ نگار اے۔ اوہناں اردو زبان وچ وی لکھیا پر پنجابی انشائیہ نگاراں دی فہرست وچ اوہناں داناں سب توں دیندا اے۔ اوہناں دے تنقیدی تے تحقیقی شعور توں انکار نہیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں ہا سے مزاح توں اڈ پڑھن والے نوں پنجاب دیاں ریتاں رواج توں وی جانو کروان دیاں نیں۔ ارشدمیر پیٹھے دے اعتبار نال وکیل سن پر اوہناں دے انشائیاں نوں پڑھدیاں انج جا پدا اے جیویں اوہ سوہنے پنجاب دی رگ رگ نوں اپنے وچ وسائی بیٹھن۔ اوہ پینڈ و رہتل تے اوہناں دے حیاتی لنگھاؤن دے سبھے انگاں توں چنگی طرح جانوسن۔ ارشدمیر بھاری شہر وچ جمے پلے سن پر اوہناں دے سارے مضموناں وچ پینڈ و رہتل تے وسیب دا پچھو کڑ جھلکارے ماردا اے۔ اوہناں نوں پنجاب دی دھرتی نال ڈھیر محبت سی۔ ایہہ محبت ایس لکھت وچ صاف دکھالی دیندی اے۔ ارشدمیر نے اڈ و اڈ رسماں، کھیڈاں، دیہاراں راہیں پینڈ و وسیب دی ستھری عکاسی کیتی اے۔

ارشدمیر نے انشائیاں وچ رسماں دا تھاں تھاں ذکر کیتا اے۔ وڈکیاں نوں ملن والی روایت نوں نبھاؤن والیاں دا کدھرے مذاق وی اڈایا اے تے کدھرے سلاہیا وی اے۔ ”دیباچے“ وچ نیوندرا بھاجی دی رسم دا ذکر کردیاں لکھدے نیں:

”کجھ لکھاری دیباچے نوں نیوندرا بھاجی سمجھدے نیں۔“ (9)

نیوندرا بھاجی اجیہی رسم اے جیہڑی ویاہ شادی دے موقعے تے ادا کیتی جاندی اے۔ ویاہ شادی دے موقعے تے شریکا برادری آپس وچ لین دین کردے نیں، اوہ نیوندرا ہوندا اے۔ جیویں برادری دے لوکی لاڑے نوں سلامیاں دیندے نیں۔ سید اختر حسین اختر لکھدے نیں:

”شادی کے موقعہ پر برادری کے لوگ ورتن بھاجی کا اہم جزو نیوندرا یا نیوتا کا

لین دین کرتے ہیں۔ یہ عموماً شادی کے اختتام کی رسم ہے۔“ (10)

ویاہ توں اڈ بال جمن تے وی کئی رسماں کیتیاں جاندیاں جیہناں وچ بچے دے آون دی خوشی ظاہر ہوندی اے۔

بال جمن توں چھلہ نہاوں تائیں رسماں چلدیاں رہندیاں نیں۔ چھلہ نہاوں مگروں مراٹی تے بھنڈے بچے نوں اوہدے نائکے گھر لے جانڈے نیں تے او تھوں لاگ وصول کردے نیں۔

ایہدے توں اڈ اوہناں مذہبی لوک رسماں تے وی چائن پایا اے جس وچ اوہناں نے کوئڈے بھرن دی رسم دا ذکر کیتا اے۔ رجب دے مہینے وچ پنجاب دی لوکائی حضرت امام جعفر صادقؑ دے ناں دے کوئڈے بھردے نیں۔ ایہہ اصل وچ کسے منت دے پورے ہوون مگروں بھرے جانڈے نیں۔ ارشد میر ہوریں اپنے انشائیے مچھاں وچ لکھدے نیں:

”اگے تے مسماں بھج دیاں ای ماواں مچھاں دے کوئڈے بھردیاں سن“ (11)

کوئڈے بھرن پنجابیاں دی مذہبی رسم اے جیہدے بارے ڈاکٹر سید اختر حسین اختر لکھدے نیں:

”رجب کی صبح کو ہم وزن چیز دودھ چاول کی کھیر پکا کر کسی پاکیزہ کمرے میں

ختم دلوا یا جاتا ہے۔“ (12)

ارشد میر نے ویاہ شادی دیاں رسماں دا ذکر تھاون تھائیں کیتا۔ جیویں اپنے انشائیے ”پگ“ وچ اوہ لکھدے نیں:

”ویاہ کڑمائی تے چار پگ بنھ جانجی نہ دسنے تے سارے پنڈ وچ اوئے توئے

ہون لگ پینی۔“ (13)

پینیڈو لوکائی دی اک ہور رسم بارے گل کہتی اے، جدوں دو خانداناں دا آپس وچ رشتہ ہو جاندا اسی تے اوس ویلے پگ دا بنھنا عزت دار ہوون دی نشانی سمجھیا جاندا اسی۔ کڑماں چاری ویلے دوویں تھواواں دے وڈے بزرگ پگاں بنھ کے شریک ہوندے سن پر پگ بنھن دی رسم اکائی مکدی جا رہی اے جیہڑی کدی ثقافت دی وڈی نشانی تے علامت سی۔

ایہدے توں اڈ ارشد میر دا اک انشائیے ”پچھے دی جج“ اے جیہدے وچ اوہناں ویاہ شادی دا ماحول دکھا کے ویاہ شادی وچ ہوون والیاں رسماں نوں مڈھ توں اخیر تیکر بیان کیتا اے جیہدے پاروں خوشی دیاں رسماں توں تا صرف واقفی ہونڈی اے سگوں رہتل بہتل وچ ایہناں رسماں راہیں آپس وچ پیار محبت دے ودھن دی دس وی پینڈی اے۔ ویاہ دی مڈھلی رسم مایوں اے۔ مایوں دی رسم وچ ویاہ توں اک ہفتہ پہلاں کڑی منڈے نوں مایوں بٹھا دتا جاندا اے جیہدے وچ دوویں چار دیواری وچ رہندے نیں تے اوہناں نوں کدھرے آون جاون دی اجازت نہیں ہونڈی۔ ایس رسم بارے اسلم پرویز لکھدے نیں:

”شادی کی تیاریوں میں ایک دلچسپ رسم مایوں کی ہے جسے پنجابی میں مائیاں

کہتے ہیں۔“ (14)

رسم دامقصد ایہہ ہوندا اے پئی کڑی منڈا اپنے گھر وچ ای رہن ویاہ توں پہلاں دے سارے کم کاج مائیاں توں پہلے ای مکالین۔ ایہدے مگروں اوہناں کولوں کوئی کم نہیں لیا جاندا، نہ ای اوہ نوں کپڑے پاندے نیں۔ انشائیے وچ شادی ویاہ دی ایس رسم توں مڈھ منھ کے اگا نہہ کھارے دی رسم اُتے وی چائن پایا گیا اے۔ کھارے دی رسم بڑی سوہنی رسم اے جس وچ لاڑھے نوں مایوں توں بعد بارات دے دن نہوایا جاندا اے۔ تاں جے مایوں بیٹھے کڑی منڈا نہا دھو کے صاف ہون تے روپ نکھر جاندا اے۔ ایس رسم بارے سید اختر حسین اختر لکھدے نیں:

”دولہا کو ایک چوکی پر بعض علاقوں میں کھارے یعنی ٹوکرے پر بٹھا کر اور کہیں

کھڑا کر کے سرعام نہلانے کی رسم کو کھارے چڑھانا کہتے ہیں۔“ (15)

ایہہ رسم عمومی طور تے لاڑھے دامامادا کردا اے۔ ماما لاڑھے نوں اک گانا بخدا اے تے نال ای شگن دے طور تے کچھ پیسے وی دیندا اے۔ ایہدے مگروں ارشد میر ویاہ دیاں کچھ ہور رسماں اتے وی چائن پاؤندے نیں جیویں:

”فیرنیوندر ا بھاجی، سلامیاں تے سوار نے شروع ہوئے۔“ (16)

نیوندر ا بھاجی تے سلامیاں وچ شریکے تے برادری دے لوکی کچھ پیسے گھر دے وڈے راہیں لاڑھے نوں دیندے نیں۔ جدوں جنج بارات ٹرن لگدی اے تے سوارن دی رسم ہوندی اے۔ ایس رسم وچ زنانیاں لاڑھے توں پیسے وار کے سڈیاں نیں۔ ایس پکھوں سید اختر حسین اختر لکھدے نیں:

”اس تقریب میں سب سے پہلے دولہا کی دادی نانی یاں کوئی بزرگ عورت

سوارنا کی رسم ادا کرتی ہے۔“ (17)

ایہہ سوارنا اصل وچ اپنے ویاہ والے پتریاں دھی داصدقہ کڈھنا ہوندا اے۔ تاں جے کسے دی بھیڑی نظر نہ لگ جاوے تے سارے کم خیر و خوبی نال ہو جاوے۔ ارشد میر دے انشائیے دا کردار پھجا گھوڑی چڑھ جاندا اے تے اک فاتح وانگوں اپنی ووہٹی نوں ویاہن لئی جنج نال ووہٹی گھر ٹر پیندا اے پر گھوڑی اُتے چڑھن نال ای بھیناں اپنے ویر کولوں لاگ لیہدیاں نیں تاں جے خوشی دے موقعے تے اوہناں نوں وی کچھ حصہ ملے۔ جدوں جنج کڑی والیاں دے گھر اپڑدی اے تے نکاح دی رسم ادائیگی جاندی اے۔ نکاح مگروں بد و نڈی جاندی اے۔ ہر ملک، قوم تے علاقے دی تہذیب، رسماں تے رواج و کھو وکھ ہوندا اے۔ کسے علاقے وچ رہن والیاں دی حیاتی نوں سمجھن لئی اوہدے دیہاراں نوں ویکھنا چاہیدا اے۔

کیوں بے ایہہ تقریباً، جشن، میلے تے دیہار کسے وی قوم دی رہتل بہتل، اوتھوں دی تہذیب تے ثقافت دی وڈی پکچان ہوندے نیں جس پاروں اک قوم دو جی قوم توں وکھری شناخت بناؤندی اے۔ ایس طرحاں پنڈاں تھاواں وچ وی ایہہ دیہار تے میلے منائے جاندے نیں۔ ہر آون والے ورھے وچ وڈے جذبے تے جوش نال ایہہ دیہار منائے جاندے نیں۔ ارشد میر داتعلق وی ایسے دھرتی نال سی۔ دھرتی نال پیار پاروں اوہ ایہناں دیہاراں نوں مناون داوڈا حامی اے جیہدے پاروں دھرتی تے ایہدے اُتے وسدے ایہدے واسی ساہ لیندے، اک دو جے دے نیڑے ہون دا موقع پاندے نیں، اوہناں اپنے انشائیاں وچ ایہناں دیہاراں دا ذکر کر کے دھرتی نال گوڑھی جڑت دا ثبوت دتا۔ وساکھی تے میلہ چراغاں دوویں وکھو وکھ دیہار نیں۔ وساکھی کساناں دا دیہاڑا اے۔ اسلم پرویز نے لکھیا اے:

”بیساکھی بھی ایک خصوصی انداز کا موسمی تہوار ہے۔ یہ پورے صوبے میں

بیساکھی کی پہلی تاریخ کو منایا جاتا ہے۔“ (18)

ارشد میر نے وساکھی دے میلے دے نال نال میلہ چراغاں دا ذکر وی کیتا اے۔ ایہہ لہور شہر دا مشہور میلہ اے۔ ایہہ میلہ اصل وچ حضرت شاہ حسینؒ جیہڑے مادھولال حسین دے ناں نال مشہور نیں داعس اے۔ میلے پورے پنجاب وچ لگدے رہندے نیں جیہناں وچ رل کے لوک کجھ چرلئی اپنیاں پریشائیاں تے اوکڑاں بھل کے خوش ہو لیندے نیں۔ میلے حقی طور تے تو ماں دی حیاتی وچ خوشی دے رنگ بھر دیندے نیں۔

پنڈ دی لوکائی ساہ لوح تے محبت بھرے دل دی مالک ہوندی اے۔ پنڈ ولوکانی وچ رشتیاں دا احترام ڈھیر اے۔ رشتے بھاویں خونی ہون یاں زبانی پر ہر رشتے دی لاج رکھن لئی جان دی قربانی توں وی دریغ نہیں کیتا جاندا۔ ارشد میر نے اپنے انشائیاں وچ ایہناں رشتیاں دا بھرواں ذکر کیتا اے۔ اوہ اپنے انشائے ”آندھ گوانڈھ“ وچ اپنے ہمسائیاں دا ذکر کیتا۔ اوہناں دا ہمسایہ زن مرید تے ہمسائی جھگڑا لوز نانی سی۔ اک دن اوہ دوویں کتے جان لئی ٹانگے وچ بیٹھے۔ زنانی ڈھیر موٹی سی جس کارن ٹانگہ اگے ای نہ ٹریا۔ اوہ اپنے خاوند نال لڑ پئی تے اوہنوں ٹانگے دے نہ ٹرن دا ذمہ دار قرار دتا۔ خاوند نے لڑن دی تھاویں اوہدی خوشامد کیتی۔ ارشد میر نے میاں بیوی دے رشتے دے باہمی احترام تے محبت نوں وکھان دی کوشش کیتی اے۔ نال ای اک چنگے ہمسائے دے موضوع نوں وی چھو یا اے۔ ارشد میر نے ایس پکھوں لکھیا:

”ہمسائے ماں پیو جائے ہوندے نیں۔“ (19)

اوہناں دا مننا اے:

”لانی لگ نہ ہووے گھر والا تے چندرا گوانڈھ نہ ہووے۔“ (20)

”رلے دا رولا۔“ رلے توں مراد ملاوٹ اے جیہدے وچ اوہناں معاشرے وچ ہون والیاں دھاندلیاں دا نتارا کیتا اے۔ اوہناں دسیا کہ حیاتی دی ہر شے وچ کھوٹ اے کھان پین دیاں شیواں توں اڈ رشتے وی کھوٹ توں پاک نہیں۔ اوہناں سیاسی تے سماجی حوالے نال اپنے انشائیاں وچ لوکاں دیاں چلاکیاں نوں دکھایا۔ اوہ کھوٹ تے رلے دا ست کڈھدیاں لکھدے نیں کہ ایس دنیا تے صرف اک رشتہ اجیہا اے جیہد ایس رلے نال کوئی سمبندھ نہیں:

”ایمان نال دسوماں پیودی محبت وچ رلا نہیں جے جا پدا۔“ (21)

پنجاب دی ہری بھری زر خیز زمین وکھو وکھ لوکاں تے نسلاں دے میل ملاپ دا مرکز اے۔ پنجاب دی آبادی داوڈا حصہ پنڈاں وچ اے۔ ایس لئی پنڈاں اوہ اکائی نیں جیہناں توں پنجاب دی سماجی تے اقتصادی حیثیت دا مڈھ بچھاتے پنڈاں وچ کجھ روایتاں اجیاں نیں جیہڑیاں مڈھ توں چلیاں آرہیاں نیں۔ اج وی لوک اوہناں نوں اوہ سے طرح نبھاوندے نیں۔ اصل وچ جو وڈکیاں کیتا، اوہدا رواج پے گیا۔ ایہہ سلسلہ نسل در نسل اگانہہ ودھدا پکا ہوندا گیا۔ ارشد میر نے کئی تھاواں تے ایہو جیہے رواج تے روایتاں دی دس پائی اے۔ رواج اے کہ جدوں دو خانداناں وچ رشتہ بن جاندا اے تے اوہ مٹھی شے لے کے آندے نیں۔ اوہ برادری وچ ونڈ دتی جاندا اے۔ دو پاسی کڑمائی تے شریکے نوں دسن لئی اوہناں دا مٹھا نسبت جاندا اے۔ انج رشتے داراں نوں اپنی خوشی وچ شامل کیتا جاندا اے تے اوہناں نوں خوشی دی خبر دتی جاندا اے۔ پنڈاں وچ چھاں رکھن دا رواج عام اے۔ ارشد میر نے پورا اک انشائیہ ایس موضوع تے لکھیا۔ پینڈ و مندے نیں کہ چھاں نال رعب رہندا اے۔ ارشد میر نے وی انشائیہ وچ چھاں دی اہمیت تے چان پایا:

”حق سچ دی گل اے ایہو اے کہ مجھ جنے دا گہنا ہوندا اے تے اوہدے نویں

دکھ نوں چارچن لا دیندی اے۔“ (22)

پنڈاں وچ وی ہولی ہولی چھاں دا رواج منگدا جا رہیا اے۔ اک ہور روایت پگ اے۔ پگ عزت آن بان تے شان دی علامت سمجھی جاندا سی۔ ارشد میر نے پنڈاں دی ایس تہذیب تے ثقافت بارے گل کیتی اے۔ لکھدے نیں:

”جنا وڈا کسے دا پگڑ ہونا اوہدے کھلا رتے چدھرے دا پتہ لگ جاندا سی۔ ہور

تے ہور پگ توں بناں اعتبار ای نہیں کیتا جاندا۔“ (23)

پنڈاں دے لوکاں دا کھان پین خالص تے سادہ اے۔ ارشد میر نے اپنے انشائیاں وچ پنڈ دے لوکاں نوں کھان

پین داشوقین وکھایا اے۔ اوہناں تھان تھان ایہناں دی خوراک دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں انشائے ”چھاں“ وچ جوناں دے کھان پین اتے چانن پایا اے۔ لوک ددھ مکھن لسی دے بڑے شوقین نیں۔ ارشد میر نے اپنے اخیر لے انشائے ”پروہنے“ وچ چنگا تے تگڑا کھلا کھان پین وکھایا اے۔ صبح دانا شتہ، دوپہر دا کھانا تے رات دی روٹی تیکر دسی اے۔ اوہناں موجب:

”جیہدے وچ آندے، مکھن، توس، حلوا پوڑی تے چاشنی توں گھٹ کیہ ہوندا
اے تے بہتے ویلے ایہو جیہے دسترخوان دی زینت لئی نکا جیہا روسٹ بھجیا ہویا
گوشت، اک ادھ سبزی، تھوڑے چنے چول مگروں سویٹ ڈش۔ باقی رہیارات دا
ڈرتے اخیر اوہدا اپنا ای ٹھاٹھ اے۔ جیہدے وچ عام طور تے تھوڑا جنا پلا، پنجنی،
روغنی نان تے ناناں دا سنگار کو فتنے انڈے تے عام رواج ای بن گیا اے“ (24)

پینڈورہتل دی صدیاں پرانی نشانی حقہ اے۔ حقہ کدی دوا دے طور تے ورتیا جاندا سی مگروں ایہہ پرہیا دا پردھان بن گیا۔ پنڈاں تھواں وچ زمینداراں دے ڈیریاں تے سارا دن حقہ یا چلم گرم رہندی اے تے پنڈ دے لوکی نالے پاندھی ڈیریاں تے رُکدے تے حقے دے سُوٹے لگانے نیں جیہدے بارے ارشد میر نے لکھیا اے:

”حقے بغیر پنجاب وچ دارے دا تصور ای نہیں ہو سکدا۔ کیوں جے بڑے
بڑے راٹھاں، چودھریاں، نمبرداراں، ممبراں، چیئرمیناں تے سیٹھاں دی پرہیا
دا پردھان حقہ ای جا پدا اے۔“ (25)

حقہ پنجابی ثقافت دا آئینہ دار اے۔ ایہدی چلم نوں شملے نال تشبیہ دتی جاندی اے۔ حقہ زمینداراں دی شان تے ڈیریاں تے پنچائتاں دی جان سمجھیا جاندا اے۔ حقہ پرہیا دا پردھان اے۔ حقے دی اہمیت بارے مظہر الاسلام لکھدے نیں:

”گاؤں کی تمام محفلیں اور اکٹھے حقے کے گرد ہوتے ہیں۔ شادی بیاہ سے لے
کے موت پھوڑی تک حقہ ساتھ رہتا ہے۔ بہت سے دیہاتیوں میں حقے کی
سماٹ پر ڈھیروں پیسہ خرچ کیا جاتا ہے۔“ (26)

ارشد میر نے اپنے انشائے ”حقہ پرہیا دا پردھان“ وچ ایسوں تیکر آکھ دتا کہ حقہ ثقافت دا سب توں اہم تے لازم عنصر اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”حقہ ساڈے ثقافتی رکھ دی جڑ اے۔“ (27)

ارشدمیر نے اپنے انشائیے وچ لوک گیتاں راہیں پنجاب دی تہذیب تے ثقافت نوں وی بیانیا اے۔ کیوں جے لوک گیت پنجاب دی اصل ثقافت دا حصہ نیں۔ اسلم پرویز نے لکھیا:

”کسی جگہ کے عوام کی سماجی، مذہبی اور ثقافتی زندگی ان کے لوک گیتوں میں ہی دھڑکنے لگتی ہے۔“ (28)

لوک گیتاں راہیں کسے تھیں دی ثقافت دی جانکاری سوکھی ہو سکدی اے۔ انشائیے ”حقہ پرہیا دا پردھان“ وچ بڑا سوہنا ماہیانج لکھدے نیں:

ساڈے ویہڑے حقہ تما کو
چمک تے سوٹا لاء
ساڈے ویہڑے آ ماہیا
ساڈے ویہڑے آ (29)

ماہیے وچ حقہ دا ذکر اے جیہڑا ساڈے پنجاب دی تہذیب تے ثقافت دا ضروری انگ اے۔ لوک گیتاں توں اڈ پنجابی شاعری وچ ثقافت دا ودھیرا رنگ دکھالی دیندا اے۔ کیوں جے پنجابی شاعر تہذیب نال محبت دا اظہار کردیاں نہیں چوکدے۔ عادت انسان دی شخصیت وچ پائے جان والے اوہ فعل یا عمل نیں جیہڑے ماحول توں یاں فطرتا لے کے جمدا اے۔ ہر انسان دیاں عادتیاں تے رویے دو جیاں نالوں دکھ ہوندے نیں۔ عادتیاں تے رویے اوہدی پچھان بن جانداں نیں۔ عادت بارے اقبال صلاح الدین نے لغت وچ معنی لکھے نیں:

”عادت۔ (ع۔ مونث) خصوصیت، ریت، رسم، رواج تے رویے۔
”روسیہ (ع۔ مذکر) رسم، رواج، چلن، وتیرہ، ورتارا، ڈھنگ، کردار، چال
چلن۔“ (30)

ارشدمیر نے اپنے انشائیاں راہیں پینڈو حیاتی دے ہر کچھ تے چائن پایا اے، اوہناں ایس نوں انشائیے ”دیباچے“ وچ درج کیتا اے:

”جیویں مٹھیائی دی مٹھیائی تے گولیاں دیاں گولیاں بندیاں نیں جیہناں نوں
آپ وی کھاؤ تے بالوں نوں کھاؤ وائی دوہر لگ جاندی اے۔“ (31)

ارشدمیر نے پینڈو نائی وچ پنڈاں دے نائیاں بارے تفصیل نال گل کہیتی اے۔ اوہناں دیاں عاداتاں، نصلتتاں، رویے ہر رنگ نوں کھول کے رکھ دتا اے۔ پینڈو نائی ہر بندے دے چنگی طرحاں جانو ہوندے نیں۔ ایہناں کول ہر نکلے وڈے دی کمزوری ہندی اے۔ اوہ ہر ویلے دی خبر رکھدے نیں تے ایہناں ارشد میراں لکھدے نیں:

”دیکھیا جائے تے ساڈا کلچر ای پنڈاں وچ ملدا اے جیہڑا پینڈو نائی دے

آلے دوالے بھوند اے جے پنڈاں وچ ایہدی ذات کھڈ دیو تے ساڈے کلچر

دا لک دوہرا ہو جاندا اے تے ساڈی ثقافت دا لکھ کنڈا نہیں رہندا۔“ (32)

ارشدمیر نے ”پینڈو نائی“ نوں پنڈاں دا بڑا ضروری انگ دسیا اے جیہدے کول سارے پنڈ دا خبر نامہ وی با آسانی مل سکدا اے۔ پینڈو رہتل دے روئیاں دی نمائندگی کردا اک ہور کردار جیما جگتی وچ ارشد میر نے دسیا اے۔ جگتاں لاؤنیاں، شگوفے چھڈنے تے ٹچکراں کرنیاں اوہدا خاصہ نیں۔ ارشد میر لکھدے نیں:

”بندا بڑا کچھرا، گل باز، رونقی تے جی حضور یا۔“ (33)

پنڈاں دے لوک کھلے ڈھلے دل دے مالک ہوندے نیں۔ شہراں دے مقابلے تے پنڈاں دے لوک ڈھیر حساس تے خیال کرن والے ہوندے نیں۔ دکھ سکھ ویلے اک دو جے نال کھلوتے رہندے نیں۔ سب دا پورا پورا ساتھ دین والے ہوندے نیں۔ پینڈو لوکاں دا سب توں وڈا پیشہ واہی بیجی اے۔ پنڈ دے لوک ہل واہندے، فصلوں نوں پانی لاندے تے فصلوں دا پورا پورا خیال رکھدے نیں۔ کیوں جے اوہ جانندے نیں کہ اوہناں دا گھر ایسے توں چلدا اے۔ اوہ اپنیاں زمیناں تے بڑی محنت کردے نیں۔ فیر کدھرے ورھے توں بعد اوہناں دی فصل پک کے تیار ہوندی اے۔ اوہناں نوں اپنی محنت دا پھل ملدا اے۔ سید اختر حسین اختر لکھدے نیں:

”مرد عموماً صبح سویرے اپنے ہل جوت کر کھیتوں میں ہل چلانے کے لیے چلے

جاتے ہیں اور سورج طلوع ہونے تک خاصا کام کر چکے ہوتے ہیں۔“ (34)

پنڈاں دے لوک دن راتیں کم کردے تے اپنے گھر بار دا خرچہ چلانندے نیں۔ ایہدے توں اڈجدوں اوہناں دی فصل پک کے تیار ہوندی اے تے اوہ بڑے خوش ہوندے نیں تے ایس گل دا جشن وی مناندے نیں۔

ہر انشائیے وچ ارشد میر نے پنڈاں دی ثقافت نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ اوہناں دے

انشائیاں دا موضوع بھادویں کچھ وی ہووے پر اوہناں پنڈ و اسیاں دی ریت روایت، ثقافت، تہذیب تے تمدن نوں ڈھیر

سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ اوہناں خوشی تے غمی دیاں رسماں راہیں صدیاں توں چلدیاں ریتاں اتے چانن پایا اے۔
ویاہ شادی ہووے بھادویں بال دا جنم لوک خوشی دا اظہار کس طرح کردے نیں، اوہناں سچے ڈھنگ نال دسیا اے۔ ایہہ رسماں
اج کل وچ نہیں پھٹیاں سگوں مڈھ قدیم توں چلدیاں آرہیاں نے تے ہمیشہ جیوندیاں رہن گیاں۔

حوالے

- 1- محمد حسن، خواجہ، شمیم، ایم، آئی۔ امین ملک۔ ارشدمیرفن اور شخصیت (گوجرانوالہ: گوجرانوالہ اکیڈمی، س۔ ن۔ ۱۰)
- 2- شہزاد ملک۔ ارشدمیر دیاں پنجابی ادب لئی خدمات مقالہ برائے ایم اے پنجابی (لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج، ۱۹۹۱ء) ۱۱۰
- 3- وجیہہ ابرار۔ ارشدمیر دی ”چونہڑاں“ وچ اکھان تے محاورے مقالہ بی ایس آنرز (لاہور: شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، ۲۰۱۳ء) ۱۹
- 4- ارشدمیر۔ چونہڑاں (لاہور: تاج بکڈپو، ۱۹۸۶ء) ۴
- 5- محمد اسلم رانا، ڈاکٹر۔ حرف حقیقت (لاہور: عظیم اکیڈمی، ۱۹۹۲ء) ۲۰۳
- 6- شہزاد ملک۔ ارشدمیر دیاں پنجابی ادب لئی خدمات ۱۰۹
- 7- شہزاد ملک۔ ارشدمیر دیاں پنجابی ادب لئی خدمات ۱۱۰
- 8- وجیہہ ابرار۔ ارشدمیر دی ”چونہڑاں“ وچ اکھان تے محاورے ۲۰
- 9- ارشدمیر۔ چونہڑاں (لاہور: تاج بکڈپو، ۱۹۹۲ء) ۱۶
- 10- اختر حسین اختر، ڈاکٹر، سید۔ پنجاب کی لوک ریت (لاہور: لہراں بورڈ، ۲۰۰۱ء) ۳۲
- 11- ارشدمیر۔ چونہڑاں ۹۴
- 12- اختر حسین اختر، ڈاکٹر، سید۔ پنجاب کی لوک ریت ۳۲۱
- 13- ارشدمیر۔ چونہڑاں ۱۱۵
- 14- اسلم پرویز۔ پنجاب ادب اور ثقافت (لاہور: نگارشات، ۱۹۹۴ء) ۵۵
- 15- اختر حسین اختر، ڈاکٹر، سید۔ پنجاب کی لوک ریت ۲۹
- 16- ارشدمیر۔ چونہڑاں ۵

- 17- اختر حسین اختر، ڈاکٹر، سید۔ پنجاب کی لوک ریت ۳۳
- 18- اسلم پرویز۔ پنجاب ادب اور ثقافت ۷۱
- 19- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۳۷
- 20- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۴۷
- 21- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۵۱
- 22- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۸۵
- 23- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۱۵
- 24- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۷۷
- 25- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۰۰
- 26- مظہر الاسلام۔ لوک پنجاب (اسلام آباد: لوک ورثے کا قومی ادارہ، ۸، ۱۹۷۷ء) ۲۲۵
- 27- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۰۳
- 28- اسلم پرویز۔ پنجاب ادب اور ثقافت
- 29- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۱۲
- 30- اقبال صلاح الدین۔ وڈی پنجابی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، ۲۰۰۲ء)، ص ۱۹۱۴، ۱۶۶۰
- 31- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۲۳
- 32- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۶۴
- 33- ارشد میر۔ چوٹھڑاں ۱۶۴
- 34- اختر حسین اختر، ڈاکٹر، سید۔ پنجاب کی لوک ریت ۵۷

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-Dec. 2019, P.

☆ ڈاکٹر محمد ایوب

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 3

پنجابی شاعری و بیچ مدح گورو گوبند سنگھ

Abstract

Madah is a significant genre of Punjabi poetry. In which the attributes of Aulia-e-Kram, Peer, Fakeer, and Guru Sahebaan are described. Various Aulia-e-Kraam and Guru Sahebaan have blessed the land of Punjab by the preaching the message of Allah for the betterment and correction of humanity. One of the prominent names of great personalities is of Guru Gobind Singh Jee. He was the tenth Guru of Sikhism. He completed the Sikhmat by providing the immense services and dedications to the society. Many poets have praised his die-hard dedications for the religion, society, politics, and even military through their poetry. Indeed, such poetry owns the prestige in Punjabi literature.

”گورو گو بند سنگھ ۲۶ دسمبر ۱۶۶۶ء نوں گرو تیج بہادر دے گھر پٹنہ وچ پیدا ہوئے۔“ (1)

اک ہور لکھت اندر آپ دے جمن داسال ’۱۶۷۵ء‘ (2) لکھیا ہو یا اے۔ اٹھ ورہیاں دی عمر وچ فارسی تے سنسکرت دی رجھویں تعلیم حاصل کیتی۔ اوہناں نے تعلیم آئند پور وچ حاصل کیتی۔ ایس توں بعد کجھ چر لئی دریائے جمنا دے کنڈے کسے تھاں تے گوشہ نشین ہو گئے تے پورا دھیان عبادت تے ریاضت وچ رکھیا۔ اوہناں دوالے بہت سارے کوئی چتر کار تے سوجھوان اکٹھے ہو گئے۔ اوہناں نے ایہناں نوں ہلا شیری دتی تے آئند پور وچ ساہت تے کلا دی ڈھیر رچنا ہوئی۔ ایس توں وکھ اوہناں نے جنگلی علم وی حاصل کیتے۔ اک بہت وڈا ڈھول تیار کیتا جس نوں رنجیت نقارہ آکھیا جاندا اے۔ عبادت سسے سویرے تے شام ایس نوں و جایا جاندا اے۔ اوہناں سکھاں نوں اسلحہ چلاون دی تربیت دتی۔ آئند پور وچ ۱۷۰۱ء تے فیر دسمبر ۱۷۰۴ء نوں چم کور دیاں لڑائیاں پچھوں گرو جی پکے پکے تلونڈی صابو (دم دمہ صاحب) آگئے تے اپنی پوری توجہ دھرم پسار ول کیتی۔ اوہناں اپنے دھرمی ڈھانچے اندر بہت ساریاں تبدیلیاں کیتیاں تے سکھ حیاتی نوں انج اُلکیا کہ اجتماعی خدمت ممکن ہو سکے۔ اوہناں ایکتا تے تحمل پیدا کرن دی تلقین کیتی۔ ذات پات دی رنج کے مخالفت کیتی۔ اوہ امیر تے غریب لئی اکو جیہی حیاتی دا تصور رکھدے سن تے ہمیشہ غریباں تے سماجک طور تے کچھڑے لوکاں نال محبت کردے سن۔

”اوہناں اپنے وچاراں نوں عملی روپ دیون لئی سنگت یعنی اجتماع تے پنگت یعنی مل کے کھانا کھاون دی رسم جاری کیتی۔“ (3)

ہندو اوہناں ولوں سکھاں نوں ہتھیار بند کرن تے ذات پات دے خلاف وچاراں توں بہت تنگ سن۔ باہنناں پہلاں اوہناں دے پیو نوں شہید کیتا۔ فیر سازش تحت اک باہمن نوں آپ کول گھلیا کہ اک نیک بندے دی قربانی چاہیدی اے تاں جے عظیم شکتی مل سکے۔ باہنناں دا خیال سی کہ گرو اپنی قربانی دیون گے پر گرو نے اوس باہمن نوں آکھیا کہ تہاڈے توں ودھ نیک کون ہو سکدا اے۔ ایس لئی تہاڈی قربانی دتی جاندا اے۔ گل سن کے باہمن نے آکھیا کہ میں نہا کے پاک ہو آواں۔ اوہ گیا تے مڑنہ پرتیا۔ جدوں باہمن ناکام ہوئے تاں اوہناں آپ دے خلاف جنگ بارے وچا شروع کیتے۔ راجہ بھیم چند دی سرداری وچ ہندوواں اوہناں دے خلاف جنگ شروع کیتی۔ مسلماناں جنگ وچ اوہناں داسا تھ دتا۔ خاص کر پیر بدھوشاہ اپنے ۷۰۰۰ مریداں نال گورو جی دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے لڑے۔ ایس لڑائی وچ پیر بدھوشاہ دے دو پُتر تے اک بھرا گورو جی توں قربان ہو گئے۔ گورو جی دے اپنے دو وڈے پُتر وی شہید ہوئے۔ ایہہ جنگ تارگڑھی دے نال مشہور اے۔

آنند پور اتے ہندوواں دے حملے پچھوں اوہناں ۱۶۹۹ء وچ خالصہ یعنی اکال پرکھ دی فوجی بیہہ رکھی۔ گورو جی موجب اوہناں نوں سکھی نوں پکا کرن لئی پنج سرچاہیدے نیں۔ سکھاں وچوں واری واری پنج سکھاں اپنے آپ نوں پیش کیتا۔ ایہناں دی آزمائش توں بعد گورو جی نے ایہناں نوں پنج پیاریاں دا خطاب دتا۔ ایس توں بعد گورو جی نے امرت تیار کیتا۔ ماتا صاحب کور جی نے پتاشے پاکے ایس وچ مٹھاس بھر دتی۔

”گورو جی ایہہ امرت پنج پیاریاں نوں پلایا تے اوہناں نوں باہمن سامراج تے ظالم راجیاں خلاف یدھ کرن دا حکم دتا۔ ایہناں داناں دل خالصہ رکھیا۔ آپ امرت چھک کے گوبند رائے توں گوبند سنگھ ہوئے۔ پنج ذاتاں دے لوکاں نوں اکو باٹے وچ امرت چھکا کے ہندو ذات پات دے تصور نوں توڑیا تے اوس توں نفرت دا اظہار کیتا۔“ (4)

ہندوواں اورنگزیب عالمگیر نوں اوہناں خلاف کرن لئی اک چٹھی لکھی۔ بادشاہ نے گورنر سرہند نوں شکایت دی چھان بین کرن دا آکھیا پر ہندو راجیاں گورنر نال مل کے گورو صاحب دے خلاف ۷۰۰ء وچ آنند پور صاحب تے حملہ کر دتا۔ لگاتار حملیاں پاروں کجھ سکھاں اوہناں داساتھ چھڈ دتے ”بے دعویٰ“ یعنی گورو من توں انکار نامہ لکھ کے دے دتا۔ ایس توں بعد اوہناں آنند پور چھڈن دا فیصلہ کیتا تے ہندوواں نال اک معاہدہ کیتا۔ ہندوواں اوہناں نوں علاقے وچوں بحفاظت نکلن دی ضمانت دتی۔ جدوں اوہ دریائے تے اُپرے تاں لکے ہوئے ہندوواں اوہناں تے حملہ کر دتا۔ انج بہت سارے سکھ شہید ہو گئے۔ ہندوواں دی مکاری، فریبی تے سفاکی سامنے آئی۔ اوہناں دا پر یوار اک دوجے توں چھڑ گیا۔ ماتا جی تے دو چھوٹے پتریاں نوں گنگو باہمن دھو کے نال اپنے گھر پناہ دیون لئی لے گئے تے اوہناں کولوں قیمتی شیواں کھوہ کے اوہناں نوں گورنر سرہند دے حوالے کر دتا۔

گورنر سرہند دے دربار وچ اوس ویلے عجیب صورت حال سی، جدوں نواب مالیر کوٹلہ نواب شیر محمد خان نے بالائے عدالت ولوں ملی، سزائوں غیر اسلامی آکھیا۔ اوہناں آکھیا قانون مطابق باپ دے جرم دی سزا بالائے عدالت نہیں دتی جاسکدی پر سچا نندنے گورنر نال مل کے بالائے عدالت زندہ کندھ وچ چنوان دی سزادی منظور حاصل کر لئی۔ نواب کوٹلہ احتجاجاً دربار وچوں باہر چلے گئے۔ گورو جی اپنے باقی سکھاں تے دو پتریاں دے نال چمکوری گڑھی چلے گئے۔ سرسندی توں ماچھی واڑے تائیں اٹھ تھواواں تے پڑا کیتا۔ ایہناں تھواواں تے مسلمان اوہناں دی سیوا کر دے رہے۔ جدوں حالات ہور ماڑے ہوئے تاں اوہناں نے ایہہ تھان وی چھڈ دتی تے انج پہاڑی راجیاں دی بدعہدی، سکھاں دے بے دعویٰ ہون، وڈے پتریاں

دی شہیدی تے سرکاری فوجاں دے چکھا کرن پاروں اوہ ماچھی واڑے دے جنگلاں وچ چلے گئے۔ فوجاں اوہناں دی بھال کیتی تے اتھے دو بھراواں نبی خان تے غنی خان نے اوہناں نوں اپنا پیر آکھ کے ایٹھوں باہر کڈھیا۔

ایسے دوران اوہناں نوں چھوٹے پُتراں دی شہیدی دی خبر ملی تاں اوہناں اورنگزیب نوں چٹھی لکھی جس نوں ظفر نامہ آکھیا جاندا اے۔ ایس وچ اوہناں اسلام دی رُوح نال اوس دے راج وچ ہوون والے لظماں نوں ناجائز قرار دتا تے ملن داسدا دتا۔ بادشاہ چٹھی پڑھ کے متاثر ہویتے اُتر راہیں ملاقات دی اچھا پرگٹ کیتی۔ گورو جی ملاقات لئی ٹر پئے پر راہ وچ اورنگزیب دی موت دا پتہ لگاتے ملاقات نہ ہو سکی۔ بہادر شاہ دے راج گدی اُتے بیٹھن دی اوہناں نے حمایت کیتی۔ بادشاہ نے اوہناں نوں دربار وچ سدیا تے دوستی دا اظہار کیتا پر گورو دے گورنر سرہند تے سچا مند نوں اپنے سپرد کرن دی منگ نوں پروان نہ کیتا۔

”انج گورو جی دلی توں دکن چلے گئے۔ ایسے دوران سچا مند نے گورو جی تے حملے دا پروگرام بنایا تے دو پٹھاناں نوں ایس مقصد لئی ورتیا۔ گورو جی ایس حملے پاروں سخت زخمی ہوئے۔ جدوں بہادر شاہ نوں ایس واقعہ دا پتہ لگتا تاں اوہ اپنے حکیم تے انگریز سرجن نوں نال لے کے گورو جی دی عیادت لئی آئے تے اوہناں دا مکمل علاج کروایا۔“ (5)

۱۶ اکتوبر ۱۷۰۸ء نوں اوہناں سری گرنٹھ صاحب منگولیا۔ دیا سنگھ گرنٹھ صاحب لے کے آئے۔ اوہناں اوس اُتے پنج پیسے تے ناریل رکھ کے سیس نوایا تے مریداں نوں آکھیا کہ میں تہاںوں حکم دیندا آں کہ:

”ہن میری تھاں تے گرنٹھ صاحب نوں گرو منوتے جو وی گرنٹھ صاحب نوں منے گا، اوہ اجر پاوے گا۔ اوس دن توں جسمانی گریانی گرنٹھ صاحب وچ آگئی تے انج سکھ مت دے آخر گورو ۷ اکتوبر ۱۷۰۸ء وچ رُوب نوں پیارے ہو گئے۔“ (6)

ڈاکٹر تارا سنگھ عالم نے اپنی لکھت ”اک مٹھی آسمان“ وچ رُوج کے اوہناں دی تعریف کیتی اے۔ آکھدے نیں کہ اوہناں سانوں ظلم دا مقابلہ پیار نال کرن دا سبق دتا تے گورو گرنٹھ صاحب نوں گورو داد راج دتا۔ لکھدے نیں:

دھن دھن بابا گرو گوبند سنگھ جی خالصہ پنٹھ بنایا جو وی کھو جو سوئی پاؤ ایہہ گل گراں نے آکھی

گرو گرنٹھ نوں گدی دتی ایہہ ہے پچی ساکھی بھرم پیکھ تُوں نیاری سکھی عالم نوں سمجھایا
دھن بابا گرو گوبند جی خالصہ پنٹھ بنایا (7)

عاشق علی فیصل نے اک نظم وچ گورو جی دا تعارف انج کروایا اے:

گورو تیج بہادر تے ماں گجری دا لال جری بہادر سورما اُس دے وصف کمال
سکھ مت نوں دے گیا اک دکھری پچھان گورو گوبند سنگھ جی ہستی اک مہان (8)

اے۔ تیج عطف گورو جی انج سویلے گاؤندے دکھالی دیندے نیں:

دسویں گورو دی جیونی جیوں	پاک پوتر وادواں
گورونانک دے پنیڑے پے کے	چان کیتیاں راہواں
بھائی چارے دا سبق پڑھایا	سانجھ نوں دھریا متھے
مُوہ دے رُکھ نوں ساوا رکھیا	ہنجو پی کے رتے
وڈیاں پنج قربانیاں دے کے	رب نوں سیس نوایا
اکو الف دی ایکتا منی	بے دوئی نوں چولھے پایا
فر خوشبو تھیں مہکے نیلے	جو سی سُنے ہوئے
مڑ نانک دی لہی تے ٹرپے	راہی کھنچے ہوئے
گرو گوبند جگت دا آگو	سوچ وچاروں سُچا
رہندی دنیا تیکر اُس دا	نام رہوے گا اُچا (9)

محبوب سرمد ہوریں آکھدے نیں کہ گرو جی نے سکھ مت نوں دکھرا دھرم بنا کے پنجاب اندر بھائی چارے تے

ایکتا دی بیہ رکھی۔ اوہناں لوکاں پریت دا درس دتا۔

توں سکھ مت نوں دھرم بنا کے دتا اک دستور	تیرے مانیاں تیری من لئی تیری سوچ نوں لگا بور
توں سکھ مت نوں سوہنیا انج چڑھایا توڑ	تاں سکھ دھرم وچ انج تائیں جمیا تیرے جیہا نہ ہور
توں دتا درس پریت دا توں اکٹھے کیتے لوک	تائیوں تے تیری سوچ نوں کتے نہ لگی روک (10)

عاشق علی فیصل گورو جی نوں شاعر تے فلسفی قرار دیندے ہوئے اوہناں دیاں لکھتاں دی دس انج پاندے نیں۔

- شاعر نالے فلسفی ہے سی گورو گوبند
خوشبو اوہدے فکر دی گئی چوہیرے کھنڈ
ظفر نامے نوں پڑھ کے کریو ذرا دھیان
گورو گوبند سنگھ جی ہستی اک مہان (11)
اوہناں دھرم لئی سب کچھ قربان کردتا۔
- توں دیتاں لکھ قربانیاں توں دتے پُت گُہا
تینوں سُننے دے وچ آن لیا ناک سینے لا (12)
گرو جی ویریاں آگے نہ جھکے۔ ناک دے ایس شیر نے تن، من تے دھن سب کچھ پنہتھ توں واردتا۔
- نہ جھکیا نہ ریکیا ہو کے رہیا دلیر
ویری ساویں ڈٹ گیا اوہ ناک دا شیر
تن من دھن سب اوس نے کر دتا قربان
گورو گوبند جی ہستی اک مہان (13)
ایہو جیہا گرو جگ اندر ہو کوئی نہیں۔
- گھمنا گھم لوکل لوکائی
پچھنا پچھ لو پاء دھائی
ہے کوئی ایسا جس نے کچھ لکایا نہ
دسم گرو دے ورگا جگ تے کوئی دانی ہو یا نہ (14)
ایسے لئی اوہناں نوں حق آکھیا جاندا اے تے اوہناں سارے جگ دے سر تاج نہیں۔
- حق حق اللہ دا گورو گوبند سنگھ
شاہ شہنشاہ گورو گوبند سنگھ
ہر دو عالم شاہ گورو گوبند سنگھ
خصم راجہ جگت گورو گوبند سنگھ (15)
ایسے لئی کو یاں پاسیوں اوہناں دی صفت بیان کرنا اوکھی ہو گئی اے۔ محبوب سرد اوہناں جی دے سراتے سرداری
دی پگ دھردے نہیں:
- گورو گوبند سنگھ سرداری دی پگ تیرے سردھراں
توں مہان گیانی بادشاہ تاں تیرا ذکر کراں
توں سچا آدر یوگ ایس تیری آدر کردے لوک
توں گلی گلی اپڑائے میں ناک دے اشلوک (16)
- بھائی مہندر سنگھ نوں جتھے گرو جی نال اتھاہ محبت اے او تھے اجو کے سے وچ پنہتھ دی حالت ویکھ کے دکھ دا اظہار
وی کردے نہیں۔ اوہناں گورو جی آگے پنہتھ دی اجو کی حالت رکھ کے نظر کرام دا ترلا انج کیتا اے۔
- سن کفنی والے داتیا
کوئی اپنے ورگا بھیج دے
ایہہ سکھ سارے ہی تیرے نہیں
میں ہتھ ہتھ عرض گزاری
تیری قوم کھلر گئی ساری
پر تیرے ناں تے لڑدے نہیں

نفرت کردے اک دوجے توں
ہن حد ہوگی تیرے سنت تے
کوئی اپنے ورگا بھیج دے
اکال تخت دی رہیا نہ سانجھا
اپنیاں تے قوم ڈوب دتی
اوہی قوم باغی ہو گئی
کوئی اپنے ورگا بھیج دے

ایہہ دشمنیاں وانگوں اڑ دے نیں
تیرے سنت نوں گولی ماری
تیری قوم کھلر گئی ساری
اوس اتے قبضہ ہويا
پٹ کے ڈونگھا ٹویا
جتھے دار سرکاری
تیری قوم کھلر گئی ساری (17)

حوالے

- 1- افضل حیدر۔ بابانانک۔ دوست پبلی کیشنز اسلام آباد، ۲۰۰۵ء۔ ص: ۱۹۱
- 2- منور محمود حسن رومی۔ نانک ورثہ۔ نکانہ صاحب فاؤنڈیشن ۳۷۔ سوک سنٹر ایم بلاک ماڈل ٹاؤن لاہور، ۱۹۹۹ء۔ ص: ۵۱
- 3- افضل حیدر۔ بابانانک۔ ص: ۱۹۲
- 4- منور محمود حسن رومی۔ نانک ورثہ۔ ص: ۵۳ تا ۵۵
- 5- اوہی۔ ص: ۶۲ تا ۵۵
- 6- افضل حیدر سید۔ بابانانک۔ ص: ۱۹۲
- 7- تارا سنگھ عالم ڈاکٹر۔ اک مٹھی آسمان۔ مترجم: حکیم علی اصغر رسولپوری۔ العمر پبلشرز پریس میڈیسن مارکیٹ فیصل آباد، جون ۲۰۰۱ء۔ ص: ۱۲۰
- 8- قلمی نسخہ۔ عاشق علی فیصل۔ چک نمبر ۳۰۔ ب تحصیل جڑانوالہ ضلع فیصل آباد
- 9- قلمی نسخہ۔ اے۔ ایچ عارف غلام محمد آباد فیصل آباد
- 10- قلمی نسخہ۔ محبوب سرمد گوجرہ ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ
- 11- ایضاً۔ عاشق علی فیصل
- 12- ایضاً۔ محبوب سرمد

- 13- ایضاً۔ عاشق علی فیصل
- 14- گیت چند سوارا <https://youtu.be/t67.khms>
- 15- گیت بھائی بلدیو سنگھ و ڈیالہ۔ گوردوارہ ٹالی صاحب امرتسر بھارت۔ ۳ جنوری ۲۰۲۰ء
- 16- قلمی نسخہ۔ محبوب سرمد گوجرہ ضلع ٹوبہ ٹیک سنگھ
- 17- گیت بھائی مہندر سنگھ سری نگر والے۔ گوردوارہ جوتی جوت سروپ فتح گڑھ صاحب۔ ۱۸ دسمبر ۲۰۱۸ء

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 2, Jan.-Dec. 2018, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2018ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی نعت دے چون پراگے

Abstract

The tradition of composing naat poetry in Punjabi has a long history. Since almost every Punjabi poet has composed at least a few couplets in praise of the Prophet (PBUH), the history of Punjabi naat poetry is as old as Punjabi poetry itself. At the start of 20th century the naat poetry became very popular in punjabi but first collection of punjabi naat was published in 1962 by Saim Chishti. So far, about 30 Natia collections have been published. In this article, the researcher reviewed all of these collections and described their merits and demerits.

نبی پاک ﷺ دی ذات نال رب انتاں دی محبت کردا اے۔ رب تے اوہدے فرشتے آپ ﷺ دی ذات تے درود بھیج دے نیں۔ رب اپنے بندیاں نوں وی حکم دیندا اے کہ اے ایمان والیو! حضور ﷺ دی ذات تے درود و سلام گھلو۔ سوہنے نبی ﷺ دیاں صفتاں قرآن پاک وچ خالق کائنات تھان تھان تے کردا اے تے رب دے بندے وی اپنے خالق دی سنت پوری کر دیاں اوہدے محبوب دیاں صفتاں کردے نیں۔ اوہدیاں نعمتاں لکھدے پڑھدے تے نعت دیاں محفلاں

سجاندے ہیں۔ اجوکے عہدوں نعت دا عہد آکھیا جاندا اے۔ اج دے دکھاں بھرے ماحول وچ حیاتی دی بلدی سڑدی راہ تے شاعر نعت دے گھن چھاویں بوٹے پیٹھ پناہ لیندے دکھالی دیندے ہیں۔ حضور ﷺ دے ذکر نال من دے ہنیرے دور کر دے میں تے نعت چائن وچ اپنی دنیا تے آخرت نوں رشناون دا جتن کر دے میں۔

ایسے مقصد نوں لکھ رکھ کے نعتیہ چوناں مرتب کیتیاں جان دیاں ہیں، نعت نمبر چھاپے جان دے میں۔ پنجابی وچ ہن تائیں اقبال زنجی ہوراں دی ادارت وچ ماہنامہ ”لکھاری“ دے اٹھ نعت نمبر چھپے ہیں۔ محمد جنید اکرم ہوراں مہینہ وار ”پنجابی“ دا اک نعت نمبر چھاپیا اے۔ بال رسالے ”پکھیر و“ دا اک نعت نمبر اشرف سہیل ہوراں چھاپیا سی۔ راجا رشید محمود ہوراں ماہنامہ ”نعت“ دے دو نمبر پنجابی نعت دے حوالے نال ترتیب دتے سن۔ کالج میگزیناں وچوں ڈگری کالج شاہدرہ دے ”اوج“، ایم اے او کالج دے ”اقرا“ تے گورنمنٹ کالج جھنگ دے کالج میگزین ”کاروان“ دے نعت نمبر چھپے ہیں۔ ماہنامہ شام و سحر دے چھ نعت نمبر تے اک سیرت نمبر وی چھپ چکیا اے۔ ایہناں سمہناں نعت نمبر اں وچ پنجابی نعتاں دی بھروں چون شامل سی سگوں کجھ نعت نمبر تاں اچھے میں جہناں وچ مضمون وگی وچوں امی لائے گئے تے بہتا زور نعتاں دے انتخاب تے سی پرایس مضمون وچ اسیں صرف اوہناں چوناں دا تجزیہ کراں گے جہڑیاں انتخاب (چون) دے سرناویں پیٹھ کتابی صورت وچ سامنے آئیاں ہیں۔ اک دور وچ نکتے قصے نوں پنجاب وچ انتاں دی شہرت ملی۔ قصے وچکن والے بساں تے میلیاں ٹھیلیاں وچ قصے وچیدے سن۔ اوہ عام طور تے نکتے قصیاں دے نال اک نعتیہ کتابچہ وی شامل کر لیندے سن۔ اچھے نکتے قصیاں دی شکل وچ کئی نعتیہ چوناں ملدیاں ہیں پر کتے نعتیہ چون تے مرتب داناں موجود نہیں، کسے چون تے مرتب داناں موجود اے تاں اندر نعت دے اُتے تھلے کتے وی شاعر دی ناں نہیں لکھیا۔ کسے کتابچے وچ اکو شاعر دیاں نعتاں ہیں۔ کجھ کتابچیاں وچ شاعر دی تھان نعت خواں داناں ملد اے۔ ایہناں کتابچہ چوناں دے ایسے غیر معیاری کچھ پاروں ایہناں نوں ایس مقالے دا حصہ نہیں بنایا جا رہیا۔

پنجابی نعتاں دی پہلی چون ”ہسدیاں کلیاں“ سی جہڑی مکتبہ غوثیہ جھنگ بازار لالکپور وچ اگست 1962ء وچ چھپی۔ ایہدے مرتب معروف نعت گو شاعر صائم چشتی سن۔ صائم چشتی اردو پنجابی دے نامور نعت گو شاعر ہون دے نال نال پنجابی بزم ادب لائل پور دے ناظم نشر و اشاعت وی سن۔ ایہ بزم ہر جمعے نوں مشاعرہ کرواندی سی تے سال وچ اک دووڈے مشاعرے وی کروائے جان دے سن۔ جویں صائم چشتی جی لکھدے ہیں:

”پنجابی بزم ادب نے ایس سال وی اپنیاں پرانیاں روایتاں نوں سامنے رکھدے

ہوئے اک بہت وڈے پنجابی مشاعرے دا انتظام کیتا اے جیہدے وچ پنجابی
دے کوئی تیہہ (۳۰) تے اردو دے پندرہ شاعر حصہ لین گے۔ ایہہ مشاعرہ نبی
پاک دی ولادت پاک تے ترتیب دتا گیا اے۔ پنجابی دور طرہی اے۔‘ (1)

ایس طرحی نعتیہ مشاعرے وچ نبی پاک ﷺ دی ولادت نوں کھ رکھدیاں طرح مصرعہ ’اج نور عرش دادھرتی دی
قسمت چکاون آیا اے‘ دتا گیا سی۔ ایس نعتیہ پراگے وچ پنجابی دے پنجی شاعراں دا کلام شامل اے۔ ایہناں پنجی شاعراں
وچ بہتے اوہ لوک نیں جیہدے پنجابی نعتیہ شاعری داماں نیں، خاص طور تے عبدالستار نیازی، حامد الوارثی، صائم چشتی، حافظ
محمد حسین حافظ، جوہر جالندھری، بیکس بٹالوی، محبوب عالم محبوب، برکت علی عاصی تے ڈاکٹر ریاض مجید اچھے ناں نیں جہناں
دے ذکر بناں نعتیہ ادب دا کوئی وی تذکرہ مکمل نیں۔ فیہ صائم چشتی ہوراں دا طرح مصرعہ اینا جاندا اے کہ ایہدے اُتے
لکھیاں جان والیاں سبھے نعتاں جدید تر لہجے دیاں نیں۔ نعت دے روایتی موضوع یعنی مدینے حاضری دی تڑپ ایس طرحی
مصرعے موجب لکھنا مشکل سی۔ لہذا سبھے نعت گو شاعر ولادت پاک دا ذکر عقیدت تے محبت دے نال تاں کردے ای نیں
پر نال نال جدید پنجابی نعت دے دوویں اُگھڑویں پکھ یعنی قرآن پاک تے حدیث مبارکہ توں استفادہ تے سیرت پاک دا
بیان ایہناں نعتاں وچ متر کے سامنے آؤندے نیں۔ ایس کتاب وچ شامل تقریباً ہر نعت وچ ای کسے قرآنی آیت ترجمہ،
کوئی حدیث یاں یاں فیہ سیرت پاک دے کسے نہ کسے پکھ نوں نعت وچ بیانیا گیا اے۔ نمونے وچوں حامد الوارثی دی نعت
وچ کچھ شعر ویکھو:

رُکھاں ول سوہنا نظر کرے تے آون دوڑ سلامی نوں
اوہ مٹھیاں دے وچ روڑاں نوں تکبیر پڑھاون آیا اے
جگ داتا اوس بنا دتا محروماں نوں محتاجاں نوں
اوہ سر کنٹ کنزاً دی جاگیر لٹاون آیا اے
مجبور سمجھنا ایں توں اُس نوں مختار خدا فرماندا اے
یو آئیے ربک الاکرم دی تفسیر سناون آیا اے
ہر پاسے گھسن گھیرا سی، ہر دل دے وچ ہنیرا سی
پھڑ مشعل جاء الحق دی تنویر لٹاون آیا اے (2)

نعتاں دی دوجی اہم چون ”انٹنی یار رسول اللہ“ اے۔ ایہ پراگا محمد منشا تابلش قصوری ہوراں مرتب کیتا۔ پہلی وار 1975ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس مجموعے وچ عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، ہندی، سندھی تے ترکی زبان دیاں اجیہیاں نعتاں جیہناں دی ردیف ”یار رسول اللہ“ اے۔ پراگے وچ جہناں شاعراں دیاں پنجابی نعتاں شامل نیں، اوہناں وچ مولانا سید غلام مصطفیٰ نوشاہی، محمد علی ظہوری، اعظم چشتی، راجا رشید محمود، صوفی اصغر علی اصغر، مولانا منظور احمد نوری، محمد یوسف گلینہ، فیض چشتی، صائم چشتی، فرحت ملتانی، امید ملتانی، خادم ملک ملتانی، ممتاز العیشی، فیض محمد دلچسپ، منشی احمد بخش سواہی تے مرزا مصاحب بیگ خوشنویس دے ناں شامل نیں۔

”انٹنی یار رسول اللہ“ وچ دو جیاں زباناں دے نال پنجابی نعتاں شامل نیں پر ”سیدی یار رسول اللہ“ پہلی نعتیہ چون اے جس وچ ساریاں نعتاں پنجابی نیں تے ساریاں دے ردیف ”یار رسول اللہ“ اے۔ کتاب بزم نعت گوجرانوالا ولوں 1980ء وچ چھاپی گیا اے۔ ایس چون وچ تنویر بخاری، امین خیال، محمد یوسف گلینہ، نادر جاجوی، محمد اکرم رضا، غلام مصطفیٰ بسمل، مسعود ہاشمی، اکرم سعید، صدیق تاثیر، اقبال زنجی، محمد احمد شاد تے ناصر آغا دیاں نعتاں شامل نیں۔ نعتاں دی تعداد مخصوص نہیں سگوں کسے شاعر دیاں دوتے کسے دیاں چار و دھ توں ودھ تعداد چوداں اے۔ سارے شاعر بنیادی طور تے غزل گو نیں۔ ایسے لئی بہتیاں نعتاں غزل دی ہیئت وچ نیں۔ موضوعاتی حوالے نال ایہ نعتاں زیادہ التجائیہ ڈھنگ وچ نیں۔ شاعر اپنے دکھ درد بارگاہ رسالت وچ پیش کیتے دکھالی دیندے نیں۔ کتاب دے اخیر تے ناصر آغا ہوراں بھرواں دیباچہ شامل اے۔ اوہناں عربی، فارسی، اردو تے پنجابی نعت تے بھرویں جھات پائی اے پراک تھان لکھیا اے:

”راقب قصوری آکھدا اے۔

میریاں حماں نعتاں توں بہت اُتانہہ مقام محمدؐ دا

پیا اپنے شعر سجانا میں وچ لکھ لکھ کے نام محمدؐ دا، (3)

استھے ناصر آغا ہوراں نوں بھلیکھا لگا اے۔ ایہ شعر راقب قصوری دا نہیں سگوں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا اے۔

پنجابی نعتاں دا اک چون پراگہ ”پنجابی نعت“ (انتخاب) دے ناں نال پروفیسر حفیظ تائب ہوراں ترتیب دتاسی۔

کتاب نوں پاکستان پنجابی ادبی پریس ولوں 1981ء وچ چھاپیا گیا۔ کتاب دے دیباچے وچ حفیظ تائب ہوراں لکھیا:

”انتخاب نوں ۶۷ صفحاں توڑی محدود کرن لئی اختر کاشمیری ہوراں نے بڑی بے دردی نال

کانٹ چھانٹ کیتی اے جیہدی ذمہ داری اوہ قبول کر دے نیں۔ چھانٹی بہتی پرانے رنگ دی

نعت دی کہتی گئی اے تاں بے نویں رنگ بھرویں انداز وچ سامنے آسکن۔“ (4)

کانٹ چھانٹ دے باوجود ایہ کم بڑا بھرواں اے۔ ایس مجموعے راہیں تقریباً کچھلیاں چار صدیاں دی پنجابی نعت دامہاندر اگھڑ کے سامنے آندا اے۔ کتاب وچ 114 شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جد کہ شروع وچ تائب ہوراں دالکھیا دیاچہ کھلارواں نہیں پر جامع ضرور اے تے پنجابی نعت دے ارتقاء دی بھرویں صورت پیش کہتی گئی اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا لکھدے نیں۔

”حفیظ تائب ہوراں نے پنجابی ادب دے پورے ذخیرے نوں ایس طرح

چھانیا پھٹکلیا اے کہ جتھے وی کوئی نعت دانمونہ دو جیاں فنی صنفاں وچ لکھیا چھپیا

سی، اوہنوں وی اوہناں نے لہجہ کے لیاندا اے تے ایس تلاش تے جستجو اُتے

اوہناں نوں جینی وی داد دتی جاوے، اوہنی ای گھٹ اے۔“ (5)

حفیظ تائب ہوراں ایہ کم بڑے سپہن نال جدید تحقیق دے سارے تقاضیاں نوں مکھ رکھ کے کہتا اے۔ کلام لکھاریاں دی تاریخ پیدائش موجب ترتیب وار لایا گیا اے۔ ہر نعت توں بعد لکھاری بارے مختصر جانکاری دتی گئی اے۔ جانکاری وچ بیوہاناں، جن مرن دیاں تاریخاں، تعلیم تے چھپیاں کتاباں دی تفصیل شامل اے۔ حفیظ تائب ہوراں دی چون وچ وڈے کلاسیک شاعراں دیاں خالص نعتاں شامل نیں، خالص نعتاں توں مراد اے کہ جس کلام وچ شک دی گنجائش اے کہ اوہ نعت وی ہوسکد اے، حمد وی ہوسکد اے تے منقبت وی، اوہنوں چون وچ شامل نہیں کہتا گیا، انھویں صدی دے اخیر توں پاکستان بنن تیک وکھ وکھ تحریکاں نے ادب نوں متاثر کیتا۔ ایس دور وچ نبی کریم دی ذات نے بہت سارے شاعراں نوں متاثر کیتا تے نعت ول پریریا، تائب ہوراں ایہدا ویروا کرن دے نال نال ایس دور دے نمائندہ شاعراں دیاں نعتاں ایس چون دا حصہ بنائیاں، اردو دے حوالے نال شناخت بنا کے پنجابی ول پرتن والے شاعراں جویں عارف عبدالمتمین، شریف کجاہی، ضمیر جعفری تے اکبر کاکھی وغیرہ دی چون شامل اے، اوہناں راسخ عرفانی، احمد ندیم قاسمی، قمریزدانی، جلیل عالی، جعفر بلوچ تے تحسین فراقی ورگے کئی شاعراں کولوں نعتاں لکھوا کے ایس پراگے وچ شامل کیتیاں جیہناں دی بنیادی پچھان اُردو شاعر و جہوں اے۔ جدید دور دے نعت گو شاعراں نے نعت وچ کئی سوہنے تجربے کیتے تے اوہناں جدید ترین شاعراں دیاں نعتاں وی ایس انتخاب وچ شامل کیتیاں۔ حفیظ تائب آپوں پنجابی نعت دامان تران سن۔ اوہناں نعت کہندیاں ہمیش محبت، عقیدت تے خلوص بھنے لفظ ورتے، اوہناں نعتاں دی چون کردیاں ایسے معیار نوں سامنے رکھیا اے۔ عوامی سطح تے مقبول نعتاں دی تھان ادبی حوالے نال جاندار نعتاں ایس پراگے وچ شامل نیں۔ اسلم رانا

لکھدے نیں۔

”حفیظ تائب ہو راں صرف ایہہ کوشش نہیں کیتی کہ زیادہ توں زیادہ نعتاں اکٹھیاں کر لئیاں جان، ایہدی بجائے اوہناں دے سامنے پنجابی نعت دے ارتقاء دا اک واضح تصویرسی تے اوس تصورنوں سامنے رکھدیاں ہوئیاں اوہناں وکھ وکھ دور تے وکھ وکھ شاعراں دیاں نعتاں دا چناؤ کیتا اے۔“ (6)

”جدید پنجابی نعت“ دے سرناویں نال چھپن والی کتاب دے مرتب ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نیں۔ ایہ کتاب 1985ء وچ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا ولوں چھاپے چڑھی۔ ایہہ پاکستان بنن توں بعد چھاپے چڑھن والی شاعری دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ اے۔ مرتب نے پہلاں پنجابی نعت دے موضوعاں، رجحاناں تے نمایاں خوبیاں دے حوالے نال بھرواں دیباچہ لکھیا۔ دیباچہ اوہناں دے ڈونگھے مطالعے تے تنقیدی بصیرت دا بھرواں اظہار اے۔ اوہناں جدید پنجابی نعت دے جہناں مہاڑاں نوں اگھاڑ کے سامنے لیاند اے۔ اوہناں وچ سماجی تے سیاسی تحریکاں دے نعتیہ شاعری تے اثر، حضور ﷺ دیاں صفتاں دے نال نال اپنے حال تے نظر عنایت دی تمنا، دشمن دے مقابلے تے نبی پاک ﷺ کولوں مدد منگنا۔ اپنیاں کوتاہیاں تے غفلتاں تے شرمندگی دا اظہار، عبد تے الہ دا واضح فرق، معاشرے دی اخلاقی پستی تے زوال دا ذکر، نعت وچ حضور ﷺ دی سیرت دا بیان تے نعت راہیں حضور ﷺ دے فرمان تے تعلیم نوں عام لوکاں تیک اپڑان دی کوشش ورگے موضوع خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔ اوہناں موضوعاتی مطالعہ کردیاں شعری دلیلاں وی پیش کیتیاں نیں۔ ایس چون وچ پیر فضل گجراتی توں کلیم شہزاد تاں 69 شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جہناں وچ 13 نعتاں آزاد نظم دی شکل وچ نیں۔ نعتاں دی چون کردیاں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے سامنے جدید پنجابی نعت دا سرناواں ای رہیا۔ ایس انتخاب تے گل کردیاں اختر کاشمیری لکھدے نیں۔

”جدید دور دے اہم تقاضے پنجابی نعت اندر جس طرحاں سموئے گئے نیں، فکری تے فنی حوالیوں، پوری سنجیدگی نال، اوہدا مطالعہ پہلی وار ”جدید پنجابی نعت“ وچ سامنے آیا اے تے مرتب دی ایہہ گل حق سچ اے پی اسیں سیاسی، سماجی، اخلاقی تے معاشی حوالے نال جدوں وی تھڑ کے آں، ساڈے سامنے سرکار ﷺ دی حیاتی دے ہر پکھ نے نعت دے روپ وچ سانوں راہ وکھلایا اے۔“ (7)

نعتیہ چون پراگا ”نصاب عشق“ محمد محبت اللہ اطہر ہوراں نے مرتب کیا اے۔ ایس ویج عربی، فارسی تے اردو دے نال نال پنجابی نعتاں وی شامل نیں۔ ایس کتاب دا پنچواں ایڈیشن منہاج القرآن پبلی کیشنز، ولوں 1996ء ویج چھاپے چڑھیا سی۔ پرنٹ لائن والے صفحے توں پتہ لگدا اے کہ ایہد ایڈیشن 1993ء ویج چھپیا سی پر پہلے ایڈیشن بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ پنجابی حصے دی چون کوئی بہتی معیاری نہیں۔ مرتب نے حضرت سلطان باہو، بابا بلھے شاہ، شاہ حسین، بابا فرید الدین گنج شکر، خواجہ فرید، میاں علی حیدر تے حضرت علی قادری دا اجیہا کلام شامل کیا اے جیہڑا نعت دے زمرے ویج نہیں آؤندا۔ مرتب کول حسن ترتیب دا وی کوئی معیار نہیں، کسے وی شاعر دا کلام جتھے جی کیا، لا دتا اے۔ سب توں پہلاں سلطان باہو، فیروں محمد بخش، شاہ حسین، بابا فرید گنج شکر، پیر مہر علی شاہ، خواجہ غلام فرید، میاں علی حیدر شاہ تے حافظ برکت علی قادری دا کلام درج کرن دے بعد اجو کے شاعراں دیاں نعتاں لائیاں گئیاں نیں۔ انت تے مولوی غلام رسول عالپوری دی نعتیہ چٹھی لا دتی گئی اے۔ عوامی لہجے لکھن والے ویج شاعراں محمد علی ظہوری، محمد اعظم چشتی، صائم چشتی، عبدالستار نیازی تے سید ناصر حسین چشتی دیاں کئی کئی نعتاں شامل نیں جد کہ راجا رشید محمود، اصغر علی اصغر تے اللہ دتہ راہی دی اک اک نعت شامل اے۔

پنجابی نعتاں دا بہن تیک سبھ توں بھرواں چون پراگا ”چن حرا دا“ دے نال نال چھاپے چڑھیا اے۔ ایس دے مرتبین غلام مصطفیٰ بسمل تے ڈاکٹر حفیظ احمد نیں۔ ایس نوں پنجابی ادبی مرکز گوجرانوالا ولوں 1993ء ویج چھاپیا گیا۔ 320 صفحیاں تے کھلے ایس نعت پراگے دے شروع ویج پروفیسر محمد اکرم رضا ہوراں نے ”نور، حراتے عشق دا سفر“ دے عنوان نال بھرواں دیا چا لکھیا۔ اکرم رضا ہوراں شروع ویج مختصراً عربی توں اردو نعت ول سفر نوں بیان کیا اے تے فیر پنجابی نعت دے ارتقائی سفر نوں بیانیا اے۔ نعت دیاں وکھ وکھ قسماں دی دس پائی اے۔ نعت کہن دے تقاضے دے نیں تے پنجابی نعت بارے ہوئے تنقیدی تے تحقیقی کم دا جائزہ لیا اے۔ انت تے کتاب ”چن حرا دا“ دے فکری تے فنی سپین دے نیں۔ پروفیسر محمد اکرم رضا دی تنقید دا سپین ایہہ وے کہ اوہ جس خوبی دی گل کردے نیں، نال ای اوہدی وضاحت وی کر دیندے نیں۔ روایت پسندی تے جدیدیت دی گل کردیاں لکھدے نیں۔

”چن حرا دا، ویج روایت پسندی تے جدیدیت داملاپ پیش نظر رکھیا گیا اے۔

روایت پسندی توں مراد عشق و عقیدت تے ادب و احترام دا اوہ جذبہ اے

جیہڑا غلاماں نوں اپنے آقادی بارگاہ ویج سرخرو کردا اے تے جدیدیت توں

مراد نعت دے فروغ تے اشاعت لئی ہر اسلوب تے طرز نوں اپنا تر جمان بنانا

اے، ایہدے نال نال اج دے غماں نوں بارگاہِ رسول وچ نذر کرناوی جدید
روئے دی علامت اے۔“ (8)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں اپنے مقالے ”خشبودا سفر“ وچ نعت دے ماخذ اں ول اشارے کرن دے نال نال مڈھلے دور دی نعت خاص طور تے صحابہ کرام دی نعتیہ شاعری دا ویروا کیتا اے۔ فیرو پنجابی نعت دے خوشبو بھرے سفر نوں بیانیا اے۔ ”چن حرا دا“ وکھ وکھ صنفیاں وچ اُلکی جان والی نعتیہ شاعری دا بھرواں انتخاب اے۔ کتاب وچ شامل نعتاں نوں ہیبت، انداز تے مزاج دے حوالے نال کئی حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے ”اکھر اکھر چانن“ وچ غزل دی ہیبت وچ لکھیاں جان والیاں نعتاں شامل نیں۔ دو جا حصہ گیت انگ وچ لکھیاں نعتاں نال سجیا اے۔ تیجا حصہ ”واشنا“ نعتیہ ہائیکو دی خوشبو نال مہک رہیا اے۔ چوتھے حصے ”رنگ، لہراں، روشنائی“ وچ دو جیاں زباناں وچ لکھی نعت دے ترجمیاں راہیں پنجابی زبان وچ نوری چانن ونڈیا گیا اے۔ اگلے حصے ”رُکھ تے راہی“ وچ آزاد نظم راہیں شاعر نعت دے گھن چھاویں رُکھ پٹھ پناہ لیندے دکھالی دیندے نیں۔ آخری حصے ”درو داں دی ڈالی، سلاماں دے پھل“ وچ سرکارِ انبیاء دے حضور عقیدت بھرے سلام پیش کردیاں نعتاں نیں یاں فیرو کوئی درود پاک نعت دی ردیف وچ انج لشکارے ماردا دکھالی دیندا اے کہ من دے ہنیرے دور ہوندے تے پھیرے چانن کھلردا محسوس ہوندا اے۔ پوری کتاب وچ تحقیقی سپین موجود اے۔ مرتباں دی محنت ایس کتاب دے اکھر اکھر توں جھلکدی اے۔ ڈاکٹر احسان اللہ طاہر کتاب ”چن حرا دا“ دے سپین بیان کردیاں لکھدے نیں۔

”ایس کتاب دے مرتب کرن والیاں بڑی کامیاب کوشش کیتی اے کہ ہر نعت خوبصورت، ادبی، علمی تے اعلیٰ ذوق رکھن والیاں نوں دل دا سکون دیون دے نال نال آؤندی نسل دے لکھاریاں اندروی نعت لکھن پڑھن تے سنن دا شوق ودھاندی رہے۔“ ”چن حرا دا“ دی ہر نعت سدا بہار خیال رکھن والی نعت اے۔ مرتبیاں نے ایس گل دا خاص خیال رکھیا اے کہ ہر نعت دو جی نعت توں وکھرے تے سوہنے مضمون رکھدی ہووے۔ ہر نعت دا اپنا وکھر حسن تے وقار ہووے۔ ایہو ای وجہ اے کہ ایس کتاب دی ادبی، فنی تے فکری دکھ اوئی اے جی کہ اک تخلیقی کتاب دی ہوندی اے۔“ (9)

عربی، فارسی، اردو تے پنجابی نعتاں دی چون ”نعتوں کی بارات“ سید محمد صداقت رسول ہوراں کیتی اے۔ ایس کتاب نوں نوریہ رضویہ پہلی کیشنز گنج بخش روڈ لاہور ولوں 1999ء وچ چھاپیا۔ پہلے حصے وچ عربی فارسی دیاں سولاں نعتاں شامل نیں۔ دو جے حصے وچ اردو دیاں 209 نعتاں موجود نیں، تیجے حصے وچ پنجابی دیاں ستر نعتاں شامل کیتیاں گئیاں نیں جدکہ سبھ توں اخیر تے اردو دے دس مشہور سلام نظریں پیندے نیں۔ مرتب دے سامنے سب توں وڈا معیار عوامی مقبولیت اے۔ اوس اجیہاں نعتاں دی چون کیتی اے جیہڑیاں عام طور تے نعت خواں حضرت محفلاں وچ پڑھدے نیں۔ چون دے حوالے نال سید صداقت رسول ہوراں نے محبت اللہ اظہر دی ترتیب دتی کتاب ”نصاب عشق“ نوں سامنے رکھیا اے تے اوہناں والیاں ساریاں غلطیاں دہرائیاں نیں یعنی صوتی شاعران دا اجیہا کلام ایس کتاب وچ شامل کیتا اے جیہڑا نعت دے زمرے وچ نہیں آندا۔ کلام وی اظہر ہوراں وانگ بغیر کسے ترتیب دے شامل اے۔ اوہناں کسے وڈے شاعر دیاں اکیاں دونعتاں شامل کیتیاں نیں تے کسے گننام شاعر دیاں ویہہ بائی نعتاں شامل کر لیاں نیں۔ ”نعتوں کی بارات“ دے پنجابی حصے وچ پیر مہر علی شاہ، محمد اعظم چشتی، صائم چشتی، مسلم کنجاہی، حافظ محمد حسین حافظ راجا رشید محمود، عبدالستار نیازی، مخلص، اصغر علی اصغر، سید ناصر حسین چشتی، سید عاشق حسین شاہ، حسین سحر، اقبال زخمی تے پروفیسر عبدالجبار شاہ کر دیاں نعتاں شامل نیں۔ قمر انجم، محمد علی ظہوری تے سید محمد اکرام شاہ دیاں نعتاں وی ایس چون وچ شامل نیں پر کتاب دے شروع وچ دتی فرصت وچ ایہناں دے ناں شامل نہیں۔ ایسے پاروں کتاب تے گل کر دیاں عائشہ صفدر نے لکھیا۔

”ترتیب تہذیب پکھوں ایہ اک کمزور کتاب اے پر جس مقصد نوں سامنے رکھ کے ایہہ کتاب ترتیب دتی گئی اے۔ اوہ ایہدے وچ پورا ہوندا دکھالی دیندا اے یعنی نعت خواناں دی پسند کیوں جے مرتب نے مترنم تے مشہور طرزاں وچ گائیاں جان والیاں نعتاں ای ایس کتاب وچ شامل کیتیاں نیں۔“ (10)

چون پراگا ”دم دم پڑھاں سلام مدینے“ اقبال زخمی ہوراں ترتیب دتا تے 2001ء وچ ادارہ پنجابی لکھاریاں دلوں چھاپے چڑھیا۔ ایس وچ اجیہاں نعتاں شامل نیں جیہناں دی ردیف مدینہ مدینہ یاں مدینوں اے۔ کتاب وچ 128 شاعران دی اک اک نعت شامل اے۔ بہتیاں نعتاں غزل ہیئت وچ نیں۔ اخیر تے کجھ نعتاں نظم تے چومصرعے دی شکل وچ وی نیں جدکہ دونعتاں اردو توں ترجمہ کیتیاں گئیاں نیں۔ کتاب وچ ساریاں نعتاں شاعران دے ناواں دی تہجی ترتیب نال لائیاں گئیاں نیں۔ ایہ نعتاں کیوں جے اکو ردیف نوں سامنے رکھ کے لکھیاں گئیاں نیں تے ایہناں دامرکز و محور

وی ردیف یعنی مدینہ پاک اے۔ ایس لئی بحراں دی رنگارنگی تے قافیاں دا وکھریاں ہون دے باوجود کتے کتے خیال دی سانجھ وکھالی دیندی اے۔ کتاب بارے گل کردیاں ڈاکٹر محمد یونس احقر آکھدے نیں۔

”مرتب دی ایس پیش کش وچ عشق، عقیدت، عجز، فن، چاہت، شوق تے بے ساختگی سبھ

کچھ موجوداے“ (11)

”رباعیاں دی بارات“ سرنائیں نال کتاب حاجی کرم الہی نقشبندی ہوراں ترتیب دتی۔ پہلا ایڈیشن ستمبر 2001ء وچ چھپیا۔ ہن تیک تن ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ حاجی کرم الہی نعت خواں نیں۔ شاعری دے فن توں کورے لگدے نیں، کیوں جے اوہناں جنیاں وی رباعیاں کتاب وچ شامل کیتیاں نیں۔ ایہناں وچ رباعیاں دی تعداد نہ ہون دے برابر آکھی جاسکدی اے۔ سچ اے کہ رباعیاں دے ناں تے مرتب کیتی جان والی چون وچ بہتے نعتیہ چومصرے نیں پر شاہ حسین تے بلھے شاہ دیاں کافیاں، وارث شاہ دی ہیر دے ڈھلے بند سلطان باہودے بیتاں تے دائم اقبال دائم دی ”کمل پوش“ دے کئی بنداں نوں رباعیاں کہہ کے کتاب وچ شامل کر لیا اے۔ کئی چومصرے صوفیانہ مزاج دے نیں پر بہتے چومصرے نعتیہ نیں۔ 256 صفحیاں دی کتاب وچ ۴۵ شاعراں دا کلام شامل اے۔ کلام کسے ترتیب نال نہیں لایا گیا اے سگوں جیہڑے شاعر دا جتھے جی کیتا کلام درج کردتا گیا اے۔ مرتب نے اک صفحے تے شاعر داناں لکھ کے اگے تن چار صفحے اوہدے کلام دے لائے نیں پر کئی تھان تے ایہ وی نظر آوند اے کہ شروع وچ کسے ہور شاعر کلام آرہیا اے پر اخیریلے اک دو چومصرے کسے ہور شاعر دے نیں۔

”یار رسول اللہ“ دے عنوان نال چھپن والی نعتاں دی ایہ چون وی اقبال زخمی ہوراں نے ترتیب دتی سی۔ ایہ 2003ء وچ ادارہ پنجابی لکھاریاں ولوں چھپی۔ ایس وچ 104 شاعراں دیاں 145 جیہیاں نعتاں شامل نیں جیہناں دی ردیف ”یار رسول اللہ“ اے۔ ایس توں پہلاں ”یار رسول اللہ“ ردیف والیاں نعتاں دے دو چون پراگے چھپ چکے سن۔ پہلے پراگے ”نشئی یار رسول اللہ“ وچ 16 شاعراں دا کلام شامل سی، دو جی چون ”سیدی یار رسول اللہ“ 12 شاعراں دے کلام نال سچی اے۔ ایہ کتاب پہلیاں دوواں چوناں دے مقابلے تے زیادہ بھرویں اے۔ ضخامت توں اڈ ظاہری دکھ وی من مہنی اے۔ شروع وچ پروفیسر عبدالجبار شاہ کردا بھرواں دیباچہ شامل اے جس وچ اوہناں اقبال زخمی ہوراں دے کم دی سلاہنا کرن دے نال نال پنجابی نعت دی ٹورول اشارے کیتے نیں، نعت دیاں صنفیاں دی دس پائی اے تے نعت کہن دے ڈھلے تقاضے وی دسے نیں۔ اوہناں فروغ نعت لئی اقبال زخمی ہوراں دیاں کوششاں دا ویروا کرن دے بعد ایہہ پیش گوئی وی کیتی جیہڑی بعدوں سچ ثابت ہوئی۔

”اوہناں دیاں پنجابی نعت دے روپ نوں شنگارن دیاں ایہہ ساریاں
 کوششاں سراہن جوگ نہیں پر مینوں لگدا اے کہ حضور ﷺ دی محبت تے
 عقیدت دا جیہڑا سوما اوہناں دے دل تے دماغ وچ پھٹیا اے، ایہہ اے
 بڑے رنگ وکھائے دا۔“ (12)

اقبال زخمی ہو راں دے دوویں چون پراگے ”دم دم پڑھاں سلام مدینے“ تے ”یا رسول اللہ“ ایس حوالے نال وی
 نویکلے نیں کہ ایہناں وچ ہر عمر تے ہر مزاج دے شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں۔ اک پاسے نعت لئی حیاتی وقف کر دین
 والے حفیظ تائب، راجا رشید محمود، آفتاب احمد نقوی، اعظم چشتی، محمد علی ظہوری، اکرم رضا، حنیف نازش، صائم چشتی، ناصر چشتی تے
 فیض رسول فیضان ورگے شاعر نیں۔ دوجے پاسے تنویر بخاری، رؤف شیخ، یونس احقر، غلام مصطفیٰ بمل، ساقی گجراتی تے انور
 اداس ورگے غزل گو شاعر شامل نیں۔ صوفی محمد دین چشتی، عثمان سالک مہروی تے حنیف حنفی ورگے صوفی ہون یاں نوجوان
 شاعر ساریاں دے کلام نال اک کہکشاں سچی دسدی اے تے اقبال زخمی التجا کردے وکھالی دیندے نیں۔

صبا جاویں مدینے استغاثے نال لے جاویں
 تے آکھیں نذر زخمی نے گھلائی یا رسول اللہ (13)

نعتاں دا چون پراگا ”منتخب پنجابی نعتیں“ 2004ء وچ پاکستان رائٹرز گلڈ پنجاب ولوں چھاپے چڑھیا اے۔ ایس
 دے مرتب ناصر زیدی نیں جیہڑے آپوں پنجابی نہیں لکھدے سگوں اُردو دے معروف شاعر نیں، نہ ای اوہناں دی کوئی نعت
 ایس چون وچ شامل اے۔ ایس مجموعے وچ پنجابی دے ۶۱ شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جیہناں وچوں 36 نعتاں اوہ
 نیں جیہڑیاں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دی مرتب کیتی کتاب ”جدید پنجابی نعت“ وچ شامل سن جد کہ 25 نویاں نعتاں
 ایس پراگے وچ شامل نیں۔ ایہناں پنجی نعتاں دے شاعراں وچوں ہتے اوہ نیں جیہناں دی ”جدید پنجابی نعت“ چھپن ویلے
 کوئی ادبی پچھان نہیں سی یاں پچھان تے ہے سی پر اوہ اے نعت ول مڑے نہیں سن تے ایہناں پنجیاں وچوں پنج چھنوں چھڈ
 کے باقیوں دی اے وی نعت دے حوالے نال کوئی پچھان نہیں سگوں کئی تاں ادبی حوالے نال وی کوئی پچھان نہیں رکھدے۔
 چون دے مزاج توں لگدا اے کہ ناصر زیدی ہوراں دے ناں دی ورتوں کیتی اے تے پچھے کوئی ہور شخصیت اے جس نے ادھی
 نالوں بہتی کتاب ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دے کم تے مل مار کے بنائی۔ باقی اپنے یاراں متران دیاں نعتاں شامل
 کر لیاں نیں۔ ایس چون دے مرتب جیکر محنت کرنا چاہندے تاں پیر فضل گجراتی، پیر مہر علی شاہ، حافظ امرتسری، حفیظ تائب،

راجارشید محمود رؤف شیخ، فقیر محمد فقیر، ساقی گجراتی، عارف عبدالمتین تے کچھ ہور شاعر تان ایجیسے نیں جیہناں دے نعت پراگے چھپ چکے نیں تے تھوڑی جیہی محنت نال ایہناں دیاں کتاباں لہوی جان دیاں نیں پر مرتب ہوراں نے سوکھا راہ لہیہا تے ”جدید پنجابی نعت“ وچ شامل نعتاں ای کمپوز کروا کے کتاب چھاپ دتی اے۔ ایس کتاب دا سرناواں ”منتخب پنجابی نعتیں“ وی چھاپا نہیں ایہدی بجائے جے ”چونویاں پنجابی نعتاں“ رکھیا جاندا تان بہتا چھتا سی۔

2005ء وچ اقبال زخمی ہوراں نے نعتیہ چون دے حوالے نال اک نواں منصوبہ سوچیا، جیہدا پہلا پراگا ”بلچال غریباں دے“ تے دو جا ”سد کول غریباں نوں“ دی صورت وچ سامنے آیا۔ پہلی کتاب ”بلچال غریباں دے“ مرتبہ کردیاں اقبال زخمی ہوراں نال راقم (ارشاد اقبال ارشد) نے معاون وجوں کم کیتا اے۔ ایہ کتاب ادارہ پنجابی لکھاریاں ولوں 2005ء وچ چھپی اے۔ کتاب وچ صوفی محمد دین چشتی، عثمان سالک مہروی، محمد حنیف نازش، راجارشید محمود، عمر غنی، اقبال زخمی، ڈاکٹر یونس احقر، حنیف قادری، محبوب احمد محبوب، ڈاکٹر غلام شبیر رانا، محمد شریف انجم، ڈاکٹر تنویر احمد، ڈاکٹر طارق قمری، ارشد اقبال ارشد، فیض رسول فیضان، سلیم آفتاب سلیم تے امجد اقبال امجد کل 17 شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں۔ کتاب دے شروع وچ معاون مرتب ارشد اقبال ارشد دا بھرواں دیباچہ وی شامل اے جس وچ نعت دے چون پراگیاں وچ ایس چون دا مقام متھن دا جتن کیتا گیا اے۔ ایہ چون پچھلیاں چونان توں ایس حوالے نال نویکلی اے کہ ایس وچ زیادہ تر شاعراں دیاں دس دس نعتاں شامل کیتیاں گئیاں نیں تاں جے ہر شاعر دے کلام دا مجموعی مزاج سامنے آسکے۔ سارے شاعر ہمعصر نیں۔ فنی تے فکری حوالے نال نعت جس مقام تے کھلوتی اے، جیہڑے جیہڑے پہلو اجوکی نعتیہ شاعری دا حسن نیں، اوہ سارے ایہناں شاعراں دے کلام وچ دکھالی دیندے نیں۔ ایس پراگے وچ اک پاسے صوفی محمد دین چشتی تے عثمان سالک ورگے درویش منش شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں تاں دو جے پاسے محمد حنیف نازش، راجارشید محمود، محمد شریف انجم تے فیض رسول فیضان دی مڈھلی پچھان نعت گو شاعراں وجوں اے۔ ڈاکٹر یونس احقر، عمر غنی، اقبال زخمی تے ڈاکٹر غلام شبیر رانا غزل دے حوالے نال شناخت بنا کے نعت ول پرتے تے اوہناں پچھے شعر کہن دا غزل دا لہجہ بہت جھلکا اے۔ حنیف قادری تے محبوب احمد محبوب اخلاقی شاعری دے دلدادہ نیں۔ ڈاکٹر تنویر احمد، ڈاکٹر طارق قمری، ارشد اقبال ارشد تے سلیم آفتاب سلیم نو جوان نسل دے نمائندے نیں جیہناں دی فکر اڈاری اوہناں دے چنگے کل دی شہادت دیندی اے۔ نعت پراگے بلچال غریباں دے“ وچ ہر مزاج تے ہر نسل دے نمائندہ شاعر موجود نیں۔ ایہ شاعر کسے اک علاقے نال تعلق نہیں رکھدے سگوں پورے پنجاب دی نمائندگی کردے نیں۔ کتاب وچ شاعراں دا کلام زمانی ترتیب موجب لایا گیا اے۔ انج بزرگاں نوں عزت دین دی شاندار روایت نوں زندہ رکھن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ہر شاعر دیاں نعتاں توں پہلاں اوہدی حیاتی تے فن بارے اک صفحہ لکھیا گیا

اے۔ ایہ جانکاری مختصر اے پر اپنی بھروں تے جامع جانکاری کسے نعتیہ چون وچ پہلی وار درج کیتی گئی اے۔
 ابوضیاء شیخ محمد منور علی عطاری قادری دی مرتبہ کتاب ”مشتاق مدینے دا“ 2005ء وچ زاویہ پبلشرز لاہور ولوں
 چھپی اے۔ محمد مشتاق عطاری قادری معروف نعت خواں نیں تے اوہناں دیاں گائیاں نعتاں دیاں کیسٹاں بازار وچ
 ملدیاں نیں۔ اوہناں دے چاہیوان محمد منور علی عطاری ہوراں ایہناں کیسٹاں توں نعتاں سُن کے کتاب مرتب کیتی۔ کتاب
 وچ اوہ ساریاں نعتاں موجود نیں جیہڑیاں نعت دیاں مخفلاں وچ عام پڑھیاں جان دیاں نیں۔ کتاب وچ محمد مشتاق قادری،
 عبدالستار نیازی، حافظ محمد حسین، حافظ محمد علی ظہوری، پیر محمد ناصر چشتی، اعظم چشتی، سید ریاض الدین سہروردی، محمد یاسر
 قادری، صائم چشتی، مسلم، تنویر، سجن، پیر مہر علی شاہ، خرم، منظور احمد ناظم، ابوالنور محمد بشیر، ادیب رائے پوری، تے محمد جاوید دیاں
 نعتاں شامل نیں۔ کتاب دیاں فنی تے فکری خامیاں دی گل کردیاں عائنہ جاوید لکھدی اے۔

”کتاب وچ نہ کوئی حسن ترتیب اے تے نہ ای کسے قسم دی تحقیق دی لوڑ
 محسوس کیتی گئی اے۔ نعت دیاں سی ڈیاں تے کیسٹاں سُن کے نعتاں لکھ لئیاں
 گئیاں نیں۔ نعتاں وچ حمدیہ تے صوفیانہ کلام وی شامل کر لیا اے، جے کسے
 نعت وچ شاعر نے تخلص سجن ورتیا اے تاں شاعر داناں سجن لکھ لیا اے پر کوشش
 نہیں کیتی کہ ایہ سجن کون نیں یاں مسلم ہوراں دا پورا ناں کیا اے۔ یوسف توں
 کبیرہ شاعر مراد اے۔ کئی نعتاں دے شاعر اں داناں نہیں لکھیا گیا۔“ (14)

2005ء وچ اقبال زنجی ہوراں دی مرتبہ کتاب ”لچپال غریباں دے“، چھپی جس وچ ستاراں شاعر اں دیاں دس
 دس نعتاں تے بھرواں تعارف اے۔ اوہناں دا ایہہ کم بہت پسند کیتا گیا۔ دوستاں گلہ کیتا کہ سانوں ایس چون بارے نہیں
 دسیا تاں اقبال زنجی ہوراں جواب دتا کہ میں تاں اجیہیاں کئی کتاباں مرتب کرنا چاہندا واں۔ 2007ء اوہناں ایس سلسلے دا دو جا
 پراگا ”سد کول غریباں نوں“ مرتب کیتا جیہدے وچ صوفی محمد دین چشتی، محمد حنیف نازش، تنویر بخاری، محمد اقبال زنجی، امیر نواز،
 ڈاکٹر محمد ارشد بھٹی، محمد حنیف حنفی، چودھری کرم علی کیفی، محمد سلیم محرم، ایم انور بھٹی، محمد زاہد نیازی، پروفیسر ریاض احمد قادری،
 طارق قمری، ارشد اقبال ارشد، سید شاہد حسین شاہد، راجا سمیع اللہ خاں، فیض رسول فیضان، آتش کیانی تے ثاقب علوی
 سمیت 19 شاعر اں دیاں دس دس نعتاں تے اوہناں دا بھرواں تعارف شامل سی۔ شاعر اں دا کلام زمانی ترتیب موجب لایا
 گیا۔

معروف نعت گو شاعر علامہ صائم چشتی دے سپتہ محمد توصیف حیدر نے کتاب ”رباعیاں دی بہار“ مرتب کیتی۔ کتاب

چشتی کتب خانہ فیصل آباد ولوں 2006ء وچ چھپی۔ ایس وچ 43 معروف شاعراں دے چومصرے شامل نیں۔ کتاب نعت خواناں تے نعت دیاں محفلاں دی نظامت کرن والیاں دی لوڑ موجب مرتب ہوئی۔ ایہدے وچ حمد، نعت، منقبت سمیت ہر طرح دا کلام شامل اے جیہڑا نعت دیاں محفلاں وچ پڑھیا جاندا اے۔ کتاب وچ زیادہ تر کلام وارث شاہی بحر وچ اے پر مرتب نے ایہناں نوں رباعیاں آکھیا اے۔ حالانکہ سارے چومصرے نیں۔ رباعی دے مخصوص وزن تے کوئی کلام ایس کتاب وچ شامل نہیں۔ پروف ریڈنگ دیاں غلطیاں وی موجود نیں۔ کلام کسے خاص ترتیب نال نہیں لایا گیا۔ ہر صفحے تے دو دو چومصرے نیں جس پاروں کتاب دی ضخامت 608 صفحیاں تیکر جا پڑی اے۔ ایسے فونٹ وچ ہر صفحے تے تن چومصرے لا کے کتاب دی ضخامت گھٹائی جاسکدی سی۔

ماہنامہ لکھاری دے ایڈیٹر اقبال زنجی ہوراں نعتیہ چون ”دردواں دے گجرے سلماں دے پھل“، 2006ء وچ مرتب کیتی۔ کتاب وچ اجیہیاں نعتاں شامل کیتیاں گئیاں جہناں دی ردیف درود پاک دا کوئی حصہ یاں سلام آکھاں، سلام ہووے، سلام آکھناواں سی۔ دردواں دے گجرے“ دے سرنوویں نال درود پاک دی ردیف نال سجیاں 45 جدکہ ”سلماں دے پھل“، سرنوویں پیٹھ 69 نعتاں شامل نیں۔ شروع وچ اقبال زنجی ہوراں آپوں ”دردو و سلام دی روایت“ دے عنوان نال بھرواں دیباچہ لکھیا جس وچ اوہناں قرآن پاک دیاں آیتاں دے حوالے نال دردو و سلام پڑھن دی اہمیت وی اُجاگر کیتی اے تے پنجابی وچ درود و سلام دی روایت تے چائن پایا اے۔ کتاب وچ سبھے نعتاں شاعراں دے ناواں دی حروف تہجی ترتیب نال شامل نیں۔

مقصود پبلشرز لاہور دے کرتا دھرتا مقصود احمد شر قپوری پبلشر ہون دے نال نال پنجابی دے کامے وی نیں تے اوہناں پنجابی دیاں پرانیاں نایاب کتاباں کٹھیاں کردے رہندے نیں۔ سی حرفیاں تے باراں ماہ ور گیاں پرانیاں صنفیاں تے اوہناں کول بہت مواد موجود اے۔ 2006ء اوہناں ”حرف نذرانے“ مرتب کیتی جس وچ اوہناں بابا فرید گنج شکر توں اجو کے دور تیکر 53 شاعراں دا حمدیہ، نعتیہ تے عارفانہ کلام چھاپیا۔ حمدیہ تے عارفانہ کلام ہر شاعر دا شامل اے پر نعتیہ کلام کثرت نال اے۔ ایسے پاروں ایہنوں نعت دے چون پرا گیاں وچ شامل کیتا گیا اے۔ مقصود شر قپوری ہوراں پہلاں ہر شاعر بارے مختصر جا نکاری دتی، فیروہدے ویہہ ویہہ چومصرے کتاب وچ شامل کیتے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ اللہ زہد موجب:

”ہر شاعر دے بارے اوہناں مختصر جیہا تعارف وی کروایا اے۔ بھاویں اوہناں

نے ایس تعارف وچ شاعراں دے کلام دے فلسفے اُتے گل نہیں کیتی پر کلام

اپنے آپ بولد اے۔“ (15)

بنیادی طور تے کتاب چومصرعے دی چون اے۔ فاضل مرتب نے چومصرعہ والے شاعراں نوں ترجیح دتی اے پر مڈھلے دور دے شاعراں بابا فرید گنج شکر، شاہ حسین، بلھے شاہ تے میاں محمد بخش دا کلام شلوک، کافیاں تے بیت دی شکل وچ شامل اے جدکہ باقی ساری کتاب وچ سی حرفی تے چومصرعے شامل نیں سگوں کافی، غزل تے دوجیاں صنفیاں وچ لکھن والے شاعراں دے چومصرعے وی کتاب وچ شامل نیں۔ چومصرعہ کہن والے شاعر جدید لہجہ اختیار کرن دی تھاں روایت نال بہتا جڑے ہوندے نیں، کتاب وچ روایتی موضوعاں دی بہتات اے۔ معروف شاعراں دے نال نال ایچھے شاعراں دا کلام وی مجموعے وچ شامل اے جیہناں دا ذکر دو جے تذکریاں تے عام کتاباں وچ نہیں۔ انج کتاب کئی شاعراں نوں پہلی وار لوکائی دے سامنے لیان دا کارن وی بن رہی اے۔

اقبال زخمی ہوراں دی مرتبہ چھیویں چون ”وسیلہ کملی والے دا“ 2009ء وچ ادارہ پنجابی لکھاریاں ولوں چھاپے چڑھی۔ کتاب وچ کملی والیا، کملی والے یاں کملی والا ردیف دیاں نعتاں شامل نیں۔ کتاب وچ 88 شاعراں دیاں 141 نعتاں شامل کیتیاں گئیاں نیں۔ بہتے شاعراں دی اک اک نعت شامل اے پر کچھ شاعراں دے دودو، تن تن سگوں چار پنج کلام وی شامل نیں۔ مرتب نوں کسے شاعر دی کتاب وچ متعلقہ ردیف تے ودھ نعتاں مل گئیاں تاں اوہناں اوہ وی شامل کر لئیاں۔ نعتاں دی چون کردیاں شاعراں دے نعت پراگے سامنے رکھے گئے، پنجابی رسالیاں دے خاص نمبر اں وچوں وی نعتاں لئیاں گئیاں، جس پاروں دور نیڑے وسدے جیوندے شاعراں دے نال نال دنیا توں چلے جان والے شاعراں دے کلام وی چون وچ شامل نیں۔ اوہناں اپنے آل دوالے وسدے نعت گو شاعراں کولوں درخواست کر کے وی نعتاں لکھوائیاں۔ انج کتاب وچ نویں تے پرانے، سنیر تے نوجوان سبھے شاعراں دیاں کملی والا، کملی والے ردیف دیاں نعتاں شامل ہو گئیاں۔ ”وسیلہ کملی والے دا“ دا دیباچہ پروفیسر ڈاکٹر یونس احقر ہوراں لکھیا جس وچ اوہناں کتاب وچ شامل نعتاں بارے گل کرن دے نال نال فروغ نعت دے حوالے نال اقبال زخمی ہوراں دے جتناں دا وی ذکر کیتا اے تے حپ رسول ﷺ نے اوہناں دی شخصیت تے جیہڑے مثبت اثر پائے، اوہناں دا ذکر وی کیتا اے۔ لکھدے نیں:

”اقبال زخمی ہوراں دے ساہواں دی پونجی جیوں جیوں گھٹ رہی اے، مدینے تے مدینے والی سرکار نال اوہناں دے عشق دا گراف تیاں تیاں اُچا ہوندا جا رہیا اے۔ رسمی نظماں تے غزلاں توں اپنی شاعری دا آغاز کرن والا زخمی اج نہ صرف آپ نعت لکھن سگوں دوسریاں کولوں نعتاں لکھوان تے اوہناں دی اشاعت لئی اپنے آپ نوں وقف کیتی بیٹھا اے۔ گلد اے ورہیاں پہلاں

حرکت پسند طبیعت دے آپ مہارے جذبے تے اُلیلاں دے سفر وچ اک
 سلیقہ، نکھار، منصوبہ بندی، قطعیت تے واضح شناخت پیدا ہو گئی اے۔ لکن تے
 شوق پاروں پینڈیاں دے وس پین والے کلمے پاندھی نوں قافلہ وی مل گیا
 اے تے ہادی وی۔ رہرو وی مل گیا اے تے منزل سی۔ زخمی ہو راں دا ذہن
 ہن کسے بٹارے دا شکار نہیں۔ شکار تے شبیہاں اُتے ہن یقین غالب اے۔
 خانہ کعبہ تے روضہ رسول دی حاضری تے زیارت مگروں ساریاں آساں پگیاں
 محسوس ہو رہیاں نیں۔ ہن صرف تمنا اے تے بس ایہہ کہ ابدی سچ نال
 سانجھاں جڑیاں رہن تے سوہنے نال تعلق سدا قائم رہے۔“ (16)

ڈاکٹر یونس احقر ہو راں اقبال زخمی ہو راں دے ساہواں دی پونجی بارے جیہڑی گل کیتی اے، اوہ کتاب دے
 چھپ کے گھر آون دے فوراً بعد ای پوری ہو گئی تے 19 اگست 2009ء نوں اقبال زخمی جی اپنے خالق نوں جا ملے۔
 نعت پراگا ’بہاراں مدینے دیاں‘، سمیع اللہ برکت نے 2011ء وچ مرتب کیتا تے کرماں والا بک شاپ لاہور
 ولوں چھپیا۔ سمیع اللہ برکت جی کرماں والا بک شاپ دے ناظم نیں۔ کتاب وچ اوہناں پنجابی دیاں چار حمدماں تے
 605 نعتاں چھاپیاں نیں۔ چون کرن دامعیار عوامی مقبولیت اے۔ ایس لئی کتاب وچ بہتیاں نعتاں اوہ نیں جیہڑیاں میلاد
 دیاں محفلاں وچ عام پڑھیاں جان دیاں نیں۔ پراگے وچ چہناں شاعراں دا کلام شامل اے۔ اوہناں پیر مہر علی شاہ، محمد حنیف
 نازش، محمد عرفان ثاقب، سید ناصر حسین چشتی، عبدالستار نیازی، حافظ محمد حسین حافظ، محمد اعظم چشتی، محمد علی ظہوری، صائم چشتی،
 فیض رسول فیضان، سجاد مرزا، حفیظ تائب، محمد رفیق ضیاء، سہیل کلیم فاروقی، راقب قصوری، محمد اکرم قلندری، محمد علی سجن، احمد علی
 حاکم تے محمد یوسف نمکینہ دے ناں قابل ذکر نیں۔ مرتب نے شاعر دی بجائے نعت دے مطلعے موجب ترتیب لائی اے۔ سمیع
 اللہ برکت کیوں جے پبلشر نیں۔ ایس لئی ایہناں اوہ ساریاں غلطیاں کیتیاں، جیہڑیاں کیسٹاں تے سی ڈیاں توں نعتاں سن
 کے کتاب مرتب کرن والے کردے نیں۔ ایہناں کول املاء دے وی مسئلے نیں تے وزن دے وی۔ کئی اجیہیاں معروف نعتاں
 ایس کتاب وچ شامل نیں جیہناں نوں قافیہ ناں دی کوئی شے نہیں، بس ردیف ای ردیف اے۔

”حدائق مدحت“ ناں دی کتاب فاروق احمد عطاری نے مرتب کیتی جیہڑی کرماں والا بک شاپ ولوں 2015ء
 وچ چھاپے چڑھی اے۔ 626 صفحیاں تے کھلری کتاب وچ اردو پنجابی دیاں حمدماں، نعتاں تے منقبتاں شامل نیں۔
 فاروق احمد عطاری ہو راں نے تخلص دے حرفاں مطابق ترتیب لائی اے یعنی اقبال زخمی ہو راں دا کلام اقبال دی الف دی

جائے زنجی دی زے مطابق درج کیتا اے۔ نعتاں دی تعداد مقرر نہیں، کسے شاعر دی اک تے کسے دیاں دس توں پندرہاں تیک نعتاں وی شامل نیں۔ نعتاں دی چون کردیاں مقبول نعتاں نوں وی معیار بنایا اے پر مقبول دے نال نال مستند تے معیاری کلام دی چون وی معیار اے۔ ایس کتاب وچ زیادہ کلام اردو دا اے پر وچ وچ پنجابی کلام وی درج اے جہناں شاعراں دا پنجابی کلام ”حدائقِ مدحت“ وچ شامل اے، اوہناں وچ محمد اعظم چشتی، سید ادیب رائے پوری، حفیظ تائب، پروفیسر ریاض مجید، ریاض الدین سہروردی، اقبال زنجی، صائم چشتی، محمد علی ظہوری، پیر مہر علی شاہ، محمد یار فریدی، عبدالستار نیازی تے محمد حنیف نازش قادری دے ناں قابلِ ذکر نیں۔ کتاب دے اخیر تے فاروق احمد عطاری ہوراں ماخذ وجہوں ورتیاں جان والیاں کتاباں وی درج کیتیاں نیں۔ منظر عارفی چون بارے لکھدے نیں۔

”اس انتخاب میں بیشتر کلام ایسے شامل کیے گئے ہیں جو یا تو اب تک انتخابات کے ذریعے منظر عام پر نہیں یا پھر کسی زمانے میں پڑھے جاتے تھے، اب انہیں بالکل بھلا دیا گیا ہے۔ دوسری بات یہ کہ یہ انتخاب دوسرے انتخابات سے مرتب نہیں کیا گیا بلکہ فاروق احمد نے شعراء کی اصل کتابوں سے حاصل کیا۔“ (17)

کتاب ”میم دے موتی“ دے مرتب رحیم یار خاں دے واسی حافظ غلام شبیر کھوکھر اویسی نیں۔ 168 صفحیاں تے کھلری کتاب دے متھے تے نعتیہ کلام دی سُرخ جمانی گئی اے پر لکھاری نے نعتاں دے نال نال حمدیہ تے فکر آخرت دی پریرنا دیندا بہت سارا کلام وی شامل کر لیا اے۔ کنیاں لکھتاں اُتے تاں کافی، ماں دی شان تے منقبت وغیرہ دی سُرخ جمانی گئی اے پر کنیاں لکھتاں تے ہیڈنگ نعت دی اے پر اوہ کلام نعت دے زمرے وچ نہیں آؤندا۔ کلام نوں حمد، نعت یاں منقبت، کسے وی پاسے شمار کیتا جاسکدا اے۔ جو یں پیر قمر الدین سیالوی دے ناں نال چھاپی جان والی نعت:

”آ میڈا ڈھولا کراں بیٹھ زاری

میں مکدی مکاواں توں جتپوں میں ہاری (18)

انجیسے کجھ کلاماں دی موجودگی دے باوجود کتاب وچ کوتر سو دے نیڑے خالص نعتاں موجود نیں، جہناں وچوں بہتیاں سراپیکی لہجے وچ نیں۔ مرتب نے کتاب وچ نوویکلا کم ایہ کیتا اے کہ ہر نعت شاعر داناں، گھر دا پتہ تے کجھ شاعراں دے موبائل نمبر وی درج کیتے نیں۔ زیادہ تر نعتاں عوامی لہجے دیاں نیں تے نعتاں دیاں محفلاں نوں سامنے رکھ کے نعت خواناں لئی کتاب ترتیب دتی گئی اے۔ مرتب نے کتاب وچ اک ہور کمال وی دکھایا اے۔ اوہناں اک کافی تے اک نعت بابا

فرید گنج شکر دے ناں نال چھاپی اے پر ایس کلام دی زبان تے مزاج دوویں بابا فرید گنج شکر دا کلام ہون دی شاہدی نہیں بھردے۔ بابا فرید گنج شکر دے ناں تے چھاپی جان والی نعت دا نمونہ کجھ انج اے:

سیوں رل مل منگو نی دعاواں
میں طیبہ ولے جاواں مدینے میری جند نکلے
جے کدھرے ہووے منظوری، دور ہو جاوے دل دی دوری
مانڈاں سبز گنبد دیاں چھاواں تے مڑ کے نہ آواں
مدینے میری جند نکلے (19)

”نعت عبادت میری اے“ دے سرناویں نال پنجابی نعتاں دی چون گلشن ادب پہلی کیشنز لاہور ولوں 2017ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہہ بھرواں انتخاب ہمایوں پرویز شاہد ہوراں مرتب کیتا۔ ایس وچ 139 شاعراں دیاں 194 نعتاں شامل نیں۔ ہمایوں پرویز شاہد پنجابی دے معروف غزل گو شاعر نیں۔ اوہناں دا نعت پراگا ”دیوے بال دروواں دے“ چھپ چکیا اے۔ اوہناں دی محنت کتاب دے اکھر اکھر توں جھلکدی اے۔ اوہناں بناں شک بڑی محبت نال نعتاں اکٹھیاں کیتیاں تے بہت سوہنے ڈھنگ نال چھاپیاں نیں۔ چون بڑی ودھیا اے۔ عرضی حوالے نال وی محنت کیتی اے تے کوئی بے وزن نعت پراگے وچ شامل نہیں پراوہناں دی ایس عرضی چھری تھلے کئی وڈے وڈے لوک وی آگے نیں۔ تردی نظرے ویکھیاں اوہ تنویر بخاری تے راجارشد محمود جیسے منے پر منے شاعراں دی اصلاح کردے دکھالی دیندے نیں۔ ایڈیٹر دا فرض اے کہ اوہ نویس لکھن والیاں دی اصلاح کرے پر استاداں دے کلام نوں نہ چھیڑے، جیہڑے اُستاد شاعراں دے کلام نوں چھیڑ دے نیں، اوہ اکثر ہمایوں پرویز وانگ سدھار دی تھاں وگاڑ پیدا کر دیندے نیں۔ جویں تنویر بخاری ہوراں دی نعت دا اک شعر اے۔

محبت دا تینوں خدا کہہ رہیا واں، خدا دی قسم ہے بجا کہہ رہیا واں

کہ وحدت دی نیں چوں وضو کر کے دوئی نوں دل توں گواکے سلام آ کھناواں (20)

ہمایوں پرویز شاہد ہوراں ایس شعر دی اصلاح کر دیاں ایہنوں انج لکھیا اے۔

محبت دا تینوں خدا کہہ رہیا واں، خدا دی قسم ہے بجا کہہ رہیا واں

کہ وحدت دے مینہہ چوں وضو کر کے دوئی نوں دل توں گواکے سلام آ کھناواں (21)

سرسری نظریں ہمایوں پرویز شاہد ہوراں شعر دے صرف دو لفظ بدلے نیں یعنی ”وحدت دی نیں“ نوں ”وحدت

دے مینہہ“ کرتا ہے۔ بے شعر دے باطنی حسن ول ویکھیے تاں صرف دو لفظاں دی تبدیلی نال شعر دی روح مرگئی اے۔
 ”نیں“ (ندی) دے پانی نال نمازی وضو کرسکدے نیں تے کردے نیں پر مینہہ وچ نہاؤ ندے تاں بہت ویکھے نیں، وضو
 کردیاں کسے نوں نہیں ویکھیا۔ ہمایوں پرویز شاہد ہوراں نے کلام دی ترتیب وی اپنی مرضی نال لائی اے جس پاروں کئی
 نوجوان شروع وچ تے سینئر لکھن والے اخیر تے چلے گئے نیں۔ نکلیاں نکلیاں خامیاں دے باوجود ایہ اک بھرویں کتاب اے
 جس وچ پنجابی دے ہر اہم شاعر دی نعت شامل کرن دا جتن کیتا گیا اے۔ سینئر شاعراں دیاں دو توں پنج تیک نعتاں وی
 لائیاں گئیاں تے کجھناں دی اک اک نعت شامل کیتی گئی۔ چون ایس حوالے نال وی اہم اے کہ ایہدے وچ بعض ایجیے
 نوجوان شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جہناں نوں ایس توں پہلیاں چوناں وچ شامل نہیں کیتا گیا سی۔

”میم دے لشکارے“ حافظ غلام شبیر کھوکھر ہوراں دی مرتب کیتی کتاب جیہڑی فروری 2018ء وچ لچپال نعتیہ
 ادارہ رحیم یار خاں ولوں چھپی۔ ایس وچ حمد، کافیاں تے دوہڑیاں توں اڈ 64 نعتاں شامل نیں۔ زیادہ تر نعتاں میلاد دیاں
 محفلاں وچ پڑھیاں جان والیاں نیں۔ ہر نعت تے شاعر داناں، تخلص، پتہ تے کتے کتے ٹیلی فون وی موجوداے۔ دیباچہ نگار
 حاجی خدا بخش سعیدی دا کہنا اے۔

”حافظ غلام شبیر اویسی نے ملک کی لائبریریوں جن میں سنٹر لائبریری نزد فرید
 گیٹ بہاولپور اور پبلک لائبریری باغ لاٹکھے خاں فوارا چوک ملتان کو اپنا مرکز
 بنایا اور نعتیہ کلام حاصل کیا۔“ (22)

غلام شبیر کھوکھر ہوراں دی محنت دا اندازہ ایس گل توں ہوندا اے کہ اوہناں کجھ جیوندے شاعراں نوں مرحوم قرار
 دے دتا اے۔ حافظ غلام شبیر کھوکھر اویسی ہوراں دی مرتب کیتی نعتیہ چون ”میم روشنائی اکھیں دی“ جنوری 2019ء وچ
 لچپال نعتیہ ادارہ رحیم یار خاں ولوں چھپ کے سامنے آئی۔ کتاب وچ نعتاں وی روایتی انداز دیاں 65 نعتاں شامل نیں
 جہناں تے مدینے جان دی سک تے ہجر وچھوڑے دے موضوع چھائے ہوئے نیں۔ نعتاں توں اڈ نعت دے عنوان تھلے
 کافیاں وی موجود نیں تے چنگے کم کرن دی پریرنا کرن والیاں نظماں وی، ہر نعت کن تے خالی جگہ ہون دی صورت وچ
 دوہڑے لادتے گئے نیں۔ کجھ دوہڑے نعتیہ نیں تے کجھ اخلاقی۔ ہر شاعر دی نعت توں پہلاں اوہدے گھر دا پتہ وی دتا
 جاندا اے پراوہناں دیاں پہلیاں کتاباں ہار کئی جگہ تے ایہ پتہ مزاحیہ لکھت بن گیا اے۔ جو یں:

”شاعر: غلام رسول خان (مرحوم) تخلص: جانباڑ جتوئی حال مقیم اوچ شریف
 شرفیہ بھاو پور“ (23)

حافظ غلام شبیر کھوکھر اویسی ولوں مرتب کیٹی گئی پنجویں کتاب ”میم ہارگل دا“ اے۔ کتاب ستمبر 2019ء لچپال نعتیہ ادارہ رحیم یار خاں ولوں چھپی۔ کتاب وچ وی حمدتوں اڈکافیاں، اصلاح معاشرہ دے سرناویں پیٹھ نظماں، دوہڑے تے اردو نعتاں شامل نیں۔ کوتر سو لکھتاں وچوں 79 پنجابی نعتاں کتاب وچ شامل نیں۔ کتاب دے شروع وچ مقبول ذکی مقبول لکھدے نیں۔

”نعت شریف دے وچ محمد ﷺ دی شان، فرمان، اخلاق، معجزے، سیرت مبارک، بیانعت لکھن آ لے دی حسرت مدینے وُجن دی، ہجرتے عاجزی تے بیابا بہت کجھ ہوندا ہے، جیہڑا نعت شریف وچ ملدا ہے تے نعتاں پڑھ کے دل دماغ باغ و بہارتھی ویندا ہے، نالے ایمان وی تازہ تھیندا ہے۔“ (24)

کتاب وچ غلام شبیر کھوکھر ہوراں واقعی انجیہے کلام شامل کیتے نیں، جہناں وچ اتے ذکر کیتیاں خوبیاں موجود نیں۔ سبھے کلام منے پر منے شاعران دے نیں۔ کتاب پڑھدیاں احساس ہوندا اے کہ کتاب ”میم دے لشکارے“ وچ نعت دیاں لائبریریاں توں استفادہ کرن دی جیہڑی گل کیٹی گئی سی، اوہ اوس کتاب دیاں نعتاں وچ تاں نہیں دسدی پراستھتے اوہ سولاں آنے سچ اے۔ مرتب نے نعت دے منے پر منے شاعران دیاں کتاب وچوں چونویاں نعتاں کتاب وچ شامل نیں۔ نعتاں پڑھدیاں واقعی ای دل دماغ باغ و بہار ہو جاندا اے تے ایمان تازہ ہوندا اے۔

تحقیق داکم نہ تاں کدی ختم ہوندا اے تے نہ ای حتمی، بندے دی پوری کوشش دے باوجود کمیاں گھاناں رہ جان دیاں نیں پر بے عشق سچا ہووے، دلی لگن تے محنت بندے دے آگو بن جان تاں بندہ منزل تے اپڑ جاندا اے۔ حافظ غلام شبیر کھوکھر ہوراں دیاں پہلیاں تن چار کتاباں وچ یقیناً کمیاں موجود نیں پرا لیس کتاب وچ اوہناں اپنے آپ نوں اک مہمان مرتب وجہوں منوایا اے تے علمی ادبی حوالے نال جاندار انتخاب ساڈے سامنے لیاندا اے۔

نعت اک بہت ای کھلر یا موضوع اے۔ علمی حوالے توں دکھایہدی مذہبی اوی اے تے بہت سارے مذہبی سکالراں نے نعتاں دے انتخاب وچ چھاپے نیں۔ مذہبی حلقیاں وچ ہو یا ایس حوالے داکم پوری طرح میرے سامنے نہیں سی۔ ایس لئی ہوسکدا اے کہ کسے اہم نعتیہ تیک میں نہ اپڑ سکیا ہوواں۔ ایہدے باوجود نعت دے چون پرا گیاں دے حوالے نال لکھے جان والے مقالے وچ غیر جانبداری نوں ہتھیار بنا کے دستیاب نعتیہ چونناں دا تجزیہ کرن دی کوشش کیٹی اے۔ انج ای ہندو کولجے دے کسے انتخاب دی دس پشاور توں چھپن بارے ملی سی پر کوشش دے باوجود میں اوس تیک وی نہیں اپڑ سکیا۔

حوالے

- 1- صائم چشتی، ہسدریاں کلیاں، لائل پور، پنجابی بزم ادب، 1962ء، ص 2
- 2- حامد الوارثی، ہسدریاں کلیاں مرتبہ صائم چشتی، ص 6-7
- 3- ناصر آغا، سید یار رسول اللہ، گوجرانوالا، بزم نعت پاکستان، 1980ء، ص 101
- 4- حفیظ تائب، پنجابی نعت (انتخاب)، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، 1981ء، ص 10
- 5- اسلم رانا، ڈاکٹر، پنجابی نعت (انتخاب) اک تجزیہ، شام و سحر (نعت نمبر 2)، مدیر: خالد شفیق، ص 400
- 6- اوہی، ص 404
- 7- اختر کاشمیری، جدید پنجابی نعت مرتبہ عصمت اللہ زاہد، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی پرہیا، 1985ء، ص 6
- 8- احسان اللہ طاہر، مفیض نعت تبصرہ نمبر (مدیر اعلیٰ - محمد اقبال نجفی)، گوجرانوالا، 2008ء، ص 518
- 9- محمد اکرم رضا، پروفیسر، چین حرادا، گوجرانوالا، پنجابی ادبی مرکز، 1993ء، ص 31
- 10- جدید دور دے پنجابی نعت گو شعراء دا تحقیقی تے تنقیدی ویروا (مقالہ ایم ایس)، عائشہ صفدر، لاہور، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2011ء، ص 172
- 11- یونس احقر، ڈاکٹر، دم دم پڑھاں سلام مدینے، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں شاہدرہ، 2001ء، ص 14
- 12- عبد الجبار شاہ کر، پروفیسر، یار رسول اللہ مرتبہ اقبال زخمی، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2003ء، ص 15
- 13- اقبال زخمی، یار رسول اللہ، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں شاہدرہ، 2003ء، ص 3
- 14- جدید دور دے پنجابی نعت گو شعراء دا تحقیقی تے تنقیدی ویروا (مقالہ ایم ایس)، عائشہ صفدر، ص 178
- 15- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، حرف نذرانے مرتبہ مقصود احمد شر قپوری، لاہور، مقصود پبلشرز، 2006ء، ص 10
- 16- محمد یونس احقر، ڈاکٹر، وسیلہ کملی والے دا، لاہور، اداہ پنجابی لکھاریاں، 2009ء، ص 13
- 17- منظر عارفی، حدائق مدحت، لاہور، کرماں والا بک شاپ، 2015ء، ص 7
- 18- غلام شبیر کھوکھر، حافظ، میم دے موتی، رحیم یار خاں، لچپال نعتیہ ادارہ، سن 17
- 19- اوہی، ص 14
- 20- تنویر بخاری، سدکول غریباں نوں مرتبہ اقبال زخمی، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2007ء، ص 29

- 21 تنویر بخاری، نعت عبادت میری اے مرتبہ ہمایوں پرویز شاہد، لاہور، گلشن ادب پبلی کیشنز، 2017ء، ص 29
- 22 خدا بخش سعیدی، میم دی لشکارے مرتبہ غلام شبیر کھوکھر اویسی، رحیم یار خاں، لچپال نعتیہ ادارہ، 2018ء، ص 3
- 23 غلام شبیر کھوکھر، حافظ، میم روشنائی اکھیں دی، بہاولپور، لچپال نعتیہ ادارہ، 2019ء، ص 48
- 24 مقبول ذکی مقبول، میم ہارگل دامتربہ غلام شبیر کھوکھر اویسی، رحیم یار خاں، لچپال نعتیہ ادارہ، 2019ء، ص 5

CHATNAR

Research Journal

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan
2019